

श्री. सखाराम नमचद ग्रथमाला

शाकटायनस्य दयापालमुनिविरचिता

रूपसिद्धिवृत्तिः

रावजी सखाराम दाशो, सोलापूर

संपादकः

पं. नाथलालजी शास्त्री,

व्या. सा. अध्यापकः जैनसिद्धांतविद्यालयस्थः मोरेना ।

संशोधको मुद्रकश्च

पं. वंशीधरजी शास्त्री,

श्रीधरमुद्रणालयाधिपतिः सोलापुरस्थः ।

१९३६.

प्रथमा आवृत्तिः

१०००

मूल्यं

रूप्यकमेकम् ।

श्रीगीतरागाय नमो नमः ।

शाकटायनस्य

रूपसिद्धिवृत्तिः

मङ्गलौचरणम् ।

श्रीवीरममलं पूर्णं धीर्द्वितीयमुखात्मकम् ।
नत्वा देवमवाधोक्ति रूपसिद्धिं हितां द्रुवे ॥ १ ॥

अथ संज्ञासिद्धिः ।

तत्र प्रथमं शाले संव्ययहारार्थं संज्ञासिद्धिरुच्यते । अइउण् । १ ।
इक् । २ । एओइ । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवरलञ् । ५ ।
प्रमङ्गनम् । ६ । जगडदञ् । ७ । श्मघढधप् । ८ । खफ-
ठथद् । ९ । चटतव् । १० । कपय् । ११ । शपस अंअः २
१२ पर । १२ । हल् । १३ । इति वर्णसमाप्ताय ।

अण्, एह्, झद्, छच्, इच्, यच्, जश्, वग्, अक्,
क, उक्, मय्, जय्, खय्, अच्, इच्, एच्, ऐच्, अम्,
दम्, बम्, जर्, खर्, जर्, शर्, अप्, वप्, हप्, जप्, ।

झष्, भष्, अल्, हल्, वल्, रल्, जल्, शल् इत्यष्टत्रिंशत्प्रत्या-
हार्याः ।

तथाचौकम्

एको णद्ववाद् ग्राहो द्वौ अशात् कयतस्त्रयः ।

चत्वारश्चमरात् पद् स्युर्ययायोगं पलाद्बुधैः ॥

तत्राणित्येतत्प्रत्याहारविधिरुच्यते । अइउणित्येतस्य णकारस्य

१ अमयोगीत् ॥ १।१।५ ॥ इहोपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो
लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्संज्ञो भवति । इतीत्संज्ञायाम्

२ सात्मेतेत् ॥ १।१।१ ॥ इता सहोच्चार्यमाणो वर्णः समुदायो वा
आत्मनः प्रभृत्या तस्मादितो व्यवस्थिताना वर्णाना संज्ञा भवत्यात्मना सह ।
इत्यणित्यकारेफारोकारा उच्यन्ते एवमेडित्यादयोऽपि नेतव्याः । णकाराद्यनु-
बन्धानामिह कार्यार्थमुपदिष्टत्वात्तत्राणादिप्रत्याहारग्रहणेऽप्यग्रहणम् । अनु-
च्चारणा ह्यप्रयोगिणः । कथं पुनरिहानुपदिष्टाना दीर्घादीनां ग्रहणमिति चेत्
सामान्याश्रयणात् दीर्घप्लुतानुनासिकग्रहणम् । अ इत्यादयो हि सर्वस्व-
व्यक्तिगतसामान्यदर्शनपरा उपादीयन्ते । तथाहि कचिदेकां कृष्णह्रस्वत्वादि-
गुणविशिष्टां सर्वस्वव्यक्तिगतगोत्वसामान्यरूपां गामप्रे प्रदर्श्य गौरित्युपदिष्टे
अन्यत्र यथा शुक्रदीर्घत्वादिगुणविशिष्टानामपि गरा प्रतिपत्तिस्तथात्रान्येकस्मि-
न्ह्रस्वानुनासिकत्वविशिष्टे सर्वस्वव्यक्तिगतार्णत्वसामान्यरूपेऽकारे उपदि-
ष्टेऽपि तत्सदृशानां दीर्घप्लुतानुनासिकत्वविशिष्टानामपि वर्णानां ग्रहणं भवति ।
एवं इप्रभृतिष्वपि प्रतिपत्तव्यम् । के पुनः ह्रस्वादयः

ह्रस्वदीर्घप्लुतह्रलो ह्येकद्विव्यर्थमात्रिकाः ।

नासिकामनुयातश्च वर्णः स्यादनुनासिकः ॥

ऋवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहणं भवति । तथा च “दूरादामन्वस्य
गुर्वैकोलनृत्” ॥ २।१।२७ ॥ इत्यत्र ऋकारस्य प्लुते निषिद्धे लृकारस्यापि

प्लुतनिषेध प्राप्नोति तन्माभूदिति मत्वाचार्येण लृप्रहणं वृत्तम् । तज्ज्ञापयति ऋर्णप्रहणे वृत्ते लृर्णस्यापि ग्रहणं भवतीति ऋर्णलृर्णयोरेकत्वम् । हकारस्य द्विरुपदेशोऽयादौ बलादौ च प्रहणार्थः । हकारादिव्यकार उच्चारणार्थः ।

३ उतास्वः ॥ १।१।२ ॥ उकारेणेता सहोपादीयमानो ऋर्ण स्वस्य ऋर्णस्य सज्ञा भवयामना सह । वु चु टु तु पु ।

४ तेयान् ॥ १।१।३ ॥ तकारेणेता सहोपादीयमानो ऋर्णो यानमात्र उपात्तस्तानमात्र एतासौ वेदितव्यः । अत्, इत्, उत्, ।

५ भाव्योऽग्न ॥ १।१।४ ॥ भाव्यो निधेय (प्रत्ययत्रिकारागमरूप) अगकारको ऋर्णो यानमात्र उपात्तस्तानमात्र एतासौ वेदितव्यः । कस्य पुन क स्व ?

६ स्वस्थानास्यैभ्ये ॥ १।१।६ ॥ स्थान कण्ठादि स्पष्टतादिप्रयनपञ्चकमास्यन् तयोरभेदे ऋर्णो ऋर्णस्य स्रो नाम वेदितव्यः । कस्य पुन किं स्थानम् ? अकुह्रिसर्जनीयजिह्वामूलीया कण्ठ्या । कुर्जिह्वामूले । ह्रिसर्जनीयाबुरस्यौ । जिह्वमूलीयो जिह्व । सर्जमुखरानमर्णमित्येके । इण्ऐचुयशास्तालव्या । एण् कण्ठतालव्यायेकेषाम् । उओऔउपूपध्मानीयान ओष्वा । ओऔ कण्ठोष्ठयानेकेषाम् । वो दतोष्ठय । सृक्तस्थानेकेषाम् । (प्राताओष्वा सुविणी) ऋदुरया मूर्धन्या । रेफो दत्तमूल एकषाम् । लृतुलसा दन्त्या । नासिक्योऽनुस्वार । कण्ठनासिक्य एकेषाम् । कस्य पुन किमास्यग् ? स्पष्ट करण स्पर्शानाम् (करण प्रयन । कादयो मानसाना स्पर्शा) । ईषस्पृष्टमन्तास्थानाम् (अन्तस्था यरुलया) । निवृत स्वराणाम् । ए ओ निवृततरौ, ऐ औ, च, ताभ्यामर्णः । ईषद्विवृतमूर्मणाम् (शपसहानाम्) । सवृतमकाररयेति । तत्राय स्वरग्रहणनिभाग — ह्रस्वसज्ञ उदात्तोऽनुदात्त स्वरितद्वेति त्रिनिध ।

उच्चैस्त्रात्तो नीचैः स्यादनुदात्तः स्वरस्तथा ।

व्यामिश्रः स्वरितो ज्ञेयः मत्येकं विबुर्धरिह ॥

पुनरपि प्रत्येकमनुनासिकोऽननुनासिकश्चेति षट् षण् दीर्घप्लुतानपि द्वादश अर्णभेदा परस्परस्य स्वे भवति । एमिर्णोदीनामष्टादश भेदा । एचां च ह्रस्वाभावात् द्वादश भेदा । यत्नानामनुनासिकोऽननुनासिकश्चेति द्वौ भेदौ । कर्षा षष्ठ षष्ठ रेफोष्मणा स्वे न सन्ति ।

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिकावर्णानाम् ।

स्थानान्यास्यं स्पृष्टेपत्स्पृष्टं विवृतसंवृतेपद्विवृतम् ॥

वर्गेष्व्याद्या द्वितीयाश्च शपसा अप्यघोपकाः ।

द्वितीयतुर्यवर्णाः स्युर्महामाणा हसंयुताः ॥

इति सशसिद्धि ॥

अथ अच्संधिः ।

अथ सन्धिसिद्धिरुच्यते । पूर्वोत्तरवर्णानामव्ययवानेन परस्पर संधान संश्लेष सन्धिः, निरामाभावा इत्यर्थः । ने+अनम्, लो+अनम्, रै+औ, नौ+औ, इति स्थिते (निरामे नेत्यासन्धिसमातेर्पतते ।

७ एचोऽच्ययवायाव् ॥ १।१।७१ ॥ एच स्थाने अचि परे अय्, अर्, आय्, आर् इयेते क्रमेणादिशा भवन्ति । (निरामे नेत्यधिकारास्तन्निकर्षे) । नयनम्, लयनम्, रायौ, नायौ । दधि+अज्ञान, शर्मा+अत्र, मधु+अपनय, वधू+अलनम् । पितृ+अर्थ, लृ+आकृतिः इति द्वि स्थिते । (यजेरादिक ॥ १।१।७३ ॥) इत्यधिकृत्य ।

८ अस्वे ।१।१।७३ ॥ इकः स्थाने अस्वेऽचि परे यत्रादेशो भवति । स च

९ आसन्नः ।१।१।७ ॥ इहासन्नानासन्नप्रसंगे स्थानार्थगुणप्रमाणादिभिरासन्न एव त्रिधिरुपात्तो वेदितव्यः इत्यासन्न एव भवति (शरोऽनु द्वे ।१।१।११५ ॥ अचो होऽहचः ।१।१।११७ ॥ इत्यधिकृत्य

१० अदीर्घात् ॥ १।१।९ ॥ अदीर्घादचः परस्य हकारादेः फादच-श्चान्यस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । जरि जरः स्ये वा ।१।१।१३५ ॥ इत्यधिकृत्य

११ जापि जञ् ।१।१।१३६ ॥ जरः स्थाने जपि परे जश् भवति । स च आसन्न इति पूर्वधकारस्य दकारः सन्निकर्षः । दद्ध्यशान, दध्यशान, शम्यत्र, शम्यत्र, मद्ध्यपनय, मध्यपनय, वद्ध्याननम्, वध्याननम् । पितृर्थः, पित्रर्थः, लाकृतिः तिरि+अङ् भू+आदयः इति स्थिते इफो यञ्भिर्न्यवधानमित्येके तेषामिकः इति पञ्चमी ततः “ अस्वे ” इत्यस्याय-मर्थः इकः परो यञ् भवति अस्वेऽचि परे इति इगिचोर्मध्ये यञ् भवति । तिरियङ्, भूवादयः । दधि+अत्र, शमी+अत्र इति द्विः स्थिते

१२ ह्रस्वो वाऽपदे ॥ १।१।७४ ॥ इकः स्थाने अस्वेऽचि परे ह्रस्वो वा भवति नचेत्तात्रिगचायेकत्र पदे भवतः ।

१३ अचि ॥ १।१।१२१ ॥ अदीर्घात्परस्याहचः स्थाने अचि परे द्वे रूपे न भवतः इत्यदीर्घादिति द्वित्वं न भवति । ह्रस्वत्रिधानात् पुनर्यजादेशो न भवति । पक्षे यञ् । दधि अत्र दध्यत्र, शमि अत्र, शम्यत्र । पदे इति किम् ? नचौ, वचौ ॥ दण्ड+अग्रं, सा+आगता, मुनि+इन्द्रः, नदी+इयम्, मधु+उदकम्, वधू+उदरम् । पितृ+ऋषभः,

वितृ+लृत्कारः, वितृ+लृत्कारः मत्+लृत्कारः, इति स्थिते (ऋव्यकः ।
१।१।१७ ॥ ऋधोः साचः ॥ १।१।७६ ॥) इत्यधिकृत्य

१४ दीर्घः ॥ १।१।७७ ॥ अकः स्थानेऽर्चि परे परेणाच्चा सहि-
त्म्य तदन्तजो नित्यं दीर्घो भवति । (अयत्तारिनिर्मुक्तोऽप्य विषयः, लृत्कर्ण-
स्वानुकरणादप्यत्र दीर्घः न सतीति ऋर्णस्य लृत्कर्णे परे क्रुकार एव दीर्घः
नचाम्भे इति पञ्चदेशोऽप्यत्र ऋनिभू (ऋ) इत्यधिकारात् ऋर्णस्य
लृत्कर्णे परे मात्रो दीर्घो भवतीत्येतदप्यस्य सूत्रस्यार्थमङ्गारात् । दण्डाप्रम्,

१९ एजूच्यैच् ॥ १।१।८३ ॥ अवर्णस्य स्थाने णचि ऊचि च परे साचः तयोरासन्न ऐजादेशो भवति । तवैया, खड्वैन्द्री, तयौदनः, तयौपगवः, धौतः ॥ तव+ओंकारः, उप+एहि, अच+अर्स्यात् इति स्थिते

२० ओमाङि परः ॥ १।१।८६ ॥ अवर्णस्य स्थाने ओंशब्दे आडादेशोऽचि परे साचः परोऽजादेशो भवति । तयोद्धारः, उपेहि, अच-र्स्यात् ॥ विम्ब+ओष्ठी, स्थूल+ओतुः इति द्विः स्थिते

२१ वौष्टौतौ समासे ॥ १।१।८८ ॥ अवर्णस्य स्थाने ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे साचः परोऽजादेशो भवति वा तौ चेन्निमित्तिनात्वेकत्र समासे भवतः । पक्षे ऐच् । विम्बौष्ठी विम्बोष्ठी, स्थूलोतुः स्थूलौतुः, समास इति किम् ? राजपुत्रौष्ठं पश्य, देवदत्तौतुविजृम्भितम् पश्य । सुस+ऋतः, दुःख+ऋतः इति द्विः स्थिते

२२ आर्तुतीयाया ऋते ॥ १।१।८९ ॥ तृतीयान्तसम्बन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋतशब्दे परे साचः आरादेशो भवति समासे । अचो होऽह्वः इति वा द्वित्वं । सुखार्तः, सुखार्तः, दुःखार्तः, दुःखार्तः । समास इति किम् ? सुखेनर्तः । प्र+ऋभोति इति स्थिते

२३ ऋत्यारूपसर्गस्य ॥ १।१।९१ ॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे साचः आरादेशो भवति । प्राभोति । ते+अत्र, पटो+अत्र इति स्थिते

२४ पदान्तेऽत्येङः ॥ १।१।९४ ॥ पदान्ते य एङ् तस्य अकारे परे साचः एङ् भवति । तेऽत्र, पटोऽत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम्, लयनम्, । तकार इति किम् ? तथाङ्, पटवास्त्र ।

अचां निपिद्धकार्यसन्धिः ।

अथाचाम्ये संधिकार्ये प्राप्ते निषेध उच्यते । देवदत्त ३ अत्रान्वसि,
जिनदत्त ३ इदमानय इति स्थिते (आयामन्त्र्यस्तम्पत्यसूपाकोपैऽश्वन्त्य-
स्याच. प्लुत इत्यभिष्टव्य

२५ दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वेकोलनृत् ॥ १।१।२७ ॥ वाक्यस्य
योऽश्वन्त्योऽच् दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी अनन्त्यो या लृफारः ऋयर्जितश्च
गुरोरेकमाशमन्त्र्यस्यैव सम्बन्धी स प्लुतो भवति या ।

२६ न प्लुतम्यानिर्ता ॥ १।१।९९ ॥ प्लुतस्यानितायचि परे
यप्रज्जेति तन्न भवति । इति दीर्घिच्च्देशौ न भवतः । देवदत्त ३ अत्र-
न्त्यमि । जिनदत्त ३ इदमानय । अनित्यमिति सिम् ? सुभ्येति गीत ।

२७ गितः ॥ १।१।१०० ॥ गफारातुरथस्य पदन्तस्याचि परे
तन्निमित्तं यप्रज्जेति तन्न भवति । इति दीर्घिच्च्देशौ न भवन्ति ।
सुनीमदमौ, अनीमअत्र, अनुमअत्ताने, सभूमप्लौ, गद्वेअत्र, पचंतं
अत्र, पचान्तेअत्र, पचन्तेअत्र ।

२८ चादेरचोऽनाटः ॥ १।१।१०१ ॥ चदिरसस्याची अङ्गर्जितो
योऽच् ताम्याचि परे गन्निमित्तं कर्णे न भवति । इति दीर्घिच्च्देशौ न भ-
वतः । अजोष्टि, इदं पश्य, उ उतिष्ट, कथं आपुं मयसे, स्मरणे आपुं
दित्तं तत् । अनाच् इति सिम् ? इत्यर्थे अमउष्णम्, ओष्णम् । शिष्यपेगे
या इति । मरुत्तं अमउष्णम् ओष्णम् । अभिरिषौ
०८ अणोऽयं अणोऽयं । अत्रैः इति भवति ।

इत्यर्थे शिष्यापेगे मरुत्ताभिरिषौ च यः ।

एतवान् इति शिष्यात् शरपम्परणपारद्विन् ॥

चादेरित्यनेनापदस्य विशेषणात् अज्मात्रस्य ग्रहणं ज्ञातव्यं इति । प्रदात्, इतीहेत्यादौ न भवति ।

२९ ओतः ॥ १।१।१०२ ॥ चादेरोकारान्तस्याचि परे यत्रानोति तत्कार्यं न भवति । इत्येङ्घ्रौ न भवतः । अथो, अस्मै, नो इन्द्रियम् ।

इति निषिद्धकार्यसन्धिः ।

अथ द्वित्वसन्धिः ।

कुङ्+आस्ते, सुगणू+इह, कर्पन्+आस्ते इति स्थिते । (शरोऽनु द्वे इति वर्तमाने)

३० ह्रस्वान्धमः पदान्ते ॥ १।१।१२३ ॥ ह्रस्वात् परस्य पदान्ते वर्तमानस्य डमः स्थाने अचि परे द्वे रूपे भवतः । (अस्मिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे) इति (अभिन्ने) इति णो न भवति । कुङ्ङाम्ते, सुगण्णिह, कर्पन्नास्ते ॥ कन्या+छत्रम्, इति द्विः स्थिते ।

३१ दीर्घान्धो वा ॥ १।१।१२४ ॥ पदान्ते वर्तमानादीवर्तपरस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा (जरि जरः स्वे) इत्यधिकृत्य

३२ चर् ॥ १।१।११७ ॥ जरः स्थाने जरि परे चरादेशो भवति । कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम् ॥ देव+छत्रम्, म्ते+छति, आङ्+छिनति, आङ्+छिनति माङ्+छिदत् इति स्थिते ङकारान्तौ ईषदर्यादौ वर्तमानस्याकारस्याव्ययस्य च माशब्दस्य परिग्रहणार्थं ।

३३ अजाङ् माङ् ॥ १।१।१२६ ॥ अचः आङो, माङ्श्चाव्ययादुत्तरस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतः । चरिति चैत्र । देवच्छत्रम्, म्तेच्छति, आच्छिनति, माच्छिदत् । ङकारौ किन् ! आच्छायाम् आच्छायाम् । वाक्ये स्मरणे वाक्यमाकारो वर्तते । उपमाच्छत्रम्, उपमाच्छत्रम् । उपमात्रापि (दीर्घान्धो वा) इति वा द्वित्वम् ।

इति द्वित्वसन्धिः ।

अथ व्यञ्जनसन्धिः ।

अच्+मात्रम्, ककुप्+मण्डलम्, वाक्+मधुरा, पद्+नयाः, तत्+नय-
नम् इति द्विः स्थिते

३४ जलो जश् ॥ १११७५ ॥ जलः पदान्ते वर्तमानस्य जश्
भवति ।

३५ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ॥ ११११०६ ॥ पदान्ते
वर्तमानस्य हलः स्थाने अनुनासिके परे स्थानिनः स्योऽनुनासिक आदेशो
भवति या । अच्+मात्रम्, अज्+मात्रम्, ककुम्भं डलम्, ककुम्भं डलम् वाङ्म-
धुरा वाग्मधुरा, पण्+नयाः पङ्+नयाः, तन्नयनम्, तद्नयनम् । वाक्+मयम्,
मधुलिङ्गमानम् इति स्थिते पूर्वप्रजज्ञत्वम् ।

३६ प्रत्यये ॥ ११११०७ ॥ पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थाने
अनुनासिकादौ प्रत्यये परे स्थानिनः स्योऽनुनासिक आदेशो नित्यं भवति ।
वाङ्मयम्, गुडलिङ्गमानम् । भ्रजति, मरुजति, तद्चरति, तद्छादयति,
तद्जयति, तद्ज्ञापयति, तद्ञकारेण इति स्थिते

३७ श्चौ श्चू स्त्वोः ॥ ११११३७ ॥ सकारतवर्गयोः शकारे
चवर्गे चोपलिङ्गयोः शकारचवर्गौ क्रमेणादेशौ भवतः । समप्रचने यथा-
संख्यं शैलीयमाचार्यस्य । जपि जशिति जश्चं चर्त्वे च मज्जति, भ्रजति,
तचरति, तच्छादयति, तज्जयति, तज्ज्ञापयति, तज्ञकारेण, तज्ञकारेण
॥ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः । इति विकल्पेन जकारः १ तत्+टीकते,
तत् ठकारेण, तद्+डीनम्, तत्+टौकते, तत्+ठकारेण इति स्थिते

३८ छौ ष्टः ॥ ११११३८ ॥ सकारतवर्गयोः पकारे टवर्गे चोप-
लिङ्गयोः पकारटवर्गौ क्रमेणादेशौ भवतः । चरिति चर्त्वं । तट्टीकते,
तट्टकारेण तट्टीनम्, तट्टौकते, तट्टणकारेण, तट्टणकारेण । पक्षे णत्वम् ।

३९ न शात् ॥ १।१।१३९ ॥ शकारात्परयोः रभोः श्चुत्वं न भवति ।
अस्नाति, क्लिस्नाति ।

४० टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ॥ १।१।१४० ॥ पदान्तात्
टवर्गादुत्तरस्य पुर्यं न भवति । नामनगरीनप्रतिशब्दान् वर्जयित्वा ।
मधुच्छिद्र् सीदति, अनाम्नगरीनप्रतेरिति किम् ? पण्णाम् । “प्रत्यये” इति
णत्वम् । पण्णगरी, पङ्णगरी । पण्णप्रतिः पङ्णप्रतिः । ह्रल इत्यादिना
पक्षे णत्वम् ।

४१ तोः पि ॥ १।१।१४१ ॥ तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य
पकारे परे ष्टुत्वं न भवति । अग्निचित् *पडिक । महान् पण्डः ॥
त्वम्+करोषि, त्वम्+चरसि, त्वम्+टीकसे, त्वम्+तपमि, त्वम्+पठसि,
अभ्रम्+लिहः, त्वम्+यासि, त्वम्+ग्रहसि, त्वम्+लोकसे, इति द्वि
स्थिते पदान्तेऽप्येडः इत्यधिकृत्य

४२ मम्मो हलितौ ॥ १।१।१४२ ॥ ममागमस्य पदान्ते वर्तमानस्य
च मकारस्य हलि परे निमित्त स्तोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति ।
त्वङ्करोषि, त्वं करोषि, त्वञ्चरमि, त्वं चरसि, त्वर्षीकसे, त्वं टीरुमे, त्वन्त-
रसि, त्वं तरसि, त्वम्पठसि त्वं पठसि, अभ्रंलिह अभ्रंलिह, त्वय्यमि, त्वं
यासि, त्वय्यंहसि त्वं ग्रहसि, त्वं लोकसे, त्वं लोकसे । अस्यसंज्ञके हलि
परे अनुस्वार एव भवति । त्वं रमसे, त्वं शोपे इति । वाक्+शोभना, वाक्-
श्छणा, पद्+श्यामा, तत् श्वेतम्, तत् श्लोक इति द्वि. स्थिते जश्त्वम्

४३ शङ्छोऽमि ॥ १।१।१४३ ॥ पदान्ते वर्तमानान्नश उत्तरस्य
शकारस्यामि परे छकारो वा भवति पुनश्चर्चश्चुत्वे । वाक्छोभना, वाक्
शोभना, वाक्श्छणा, वाक्श्छणा, पद् श्यामा, पद् श्यामा, तच्छ्वेतम्,

* पड् अगुलवो यस्य स पडङ्गुलि, अनुधम्मिण पडङ्गुलि इति वटिक ।

तद्देशतम्, तच्छ्लोकः, तच्छ्लोकः । श्चुत्वेन चकारः । कुङ्क्षेते सुगण्
क्षेते इति त्रिः स्थिते

४४ इणोः गक् डक् शरि ॥ १।१।१।१४५ ॥ पदान्ते वर्तमा-
नयो डकारणकारयोः शरि परे गक् डक् इत्येतावगमौ वा भवतः ।
तौ च

४५ किदन्तः ॥ १।१।१५४ ॥ किद्यो यस्य विधीयते स तस्या-
वसानावयवो भवति । गडयोरकारः उच्चारणार्थः ककारः अन्त्यविष्यर्थः ।
शश्छोऽमीति पक्षे छ्वं चर्त्वं च । कुङ्क्षेते, कुङ्क्षेते, कुङ्क्षेते ।
सुगण् छेते, सुगण्क्षेते, सुगण् शेते ॥ भवान् शूरः इति त्रिः स्थिते—

४६ नः शिजक् ॥ १।१।१४७ ॥ नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य
शकारे परे जगागमो भवति वा । अकारफकारौ पूर्ववत् । शश्छोऽमीति
छ्वं चर्त्वं च ।

४७ म्रां जय्यपदान्ते ॥ १।१।१०९ ॥ अपदान्ते मकारनका-
रयोः जयि परे परस्वोऽनुनासिक आदेशो भवति । अन्यत्र श्चुत्वेन अकारः ।
भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः ॥ भवान्+छादयति, भवान्+
ठकारियति, भवान्+थुङ्गति, भवान्+चरति, भवान्+टीकते, भवान्+
तरति इति द्विः स्थिते कांस्कान् सीसक् । १।१।१४९ ॥ इति
प्रस्तुत्य

४८ छव्यम्यप्रशानः ॥ १।१।१५० ॥ प्रशान्बर्जितो यो न-
कारस्तस्य पदान्तास्याम्परे छनि परतः सी इत्यादेशः सक्चागमः पर्यायेण
भवति । ईकारफकारमितौ, ईकारः रीस्योरिति निशेषणार्थः । ककारोऽ-
न्त्यविष्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः ।

४९ रीस्योः ॥ १।१।१०८ ॥ पदान्ते वर्तमाने रेफे सकारे च
ईकारानुबन्धे परे यः पूर्वस्तस्य स्थाने स्वोऽनुनासिको भवति ।

५० शल्यनुस्वारः ॥ १।१।११० ॥ मकारानकाराणांमपदान्ति
वर्तमानानां स्थाने शलि परे अनुस्वारो भवति । इत्थत्वेन सकारस्य शकारः
प्लुत्येन च पफारः । भवाँश्छादयति, भवाँश्छादयति, भवाँष्टकारीयति, भवाँ-
ष्टकारीयति, भवाँस्थुडति, भवाँस्थुडति, भवाँश्चरति, भवाँश्चरति, भवाँ-
ष्टीकते, भवाँष्टीकते, भवाँस्तरति, भवाँस्तरति । अप्रशान् इति किम्
प्रशाञ्चिनोति ॥ तत्+लुनाति, भवान्+लुखति इति स्थिते

५१ लिलः ॥ १।१।१४२ ॥ पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य लकारे
पकारे लकारादेशो भवति । अनुनासिकस्यानुनासिकः । तन्लुनाति । भवा-
ल्लिखति ॥ अच्+हलौ, त्रिप्पुप्+हुतम्, वाक्+हसति पट्+हलानि,
तत्+हितम्, इति द्विः स्थिते पूर्ववज्जस्त्वम्

५२ जशो हो झप् वा ॥ १।१।१४३ ॥ पदान्ते वर्तमानाज्जशः परस्य
हकारस्य स्थाने यथासंख्यं शपादेशो वा भवति । अज्जलौ, अज्जलौ,
त्रिप्पुप्+हुतम्, त्रिप्पुप् हुतम्, वाग्+हसति, वाग्+हसति, पड्+हलानि, पड-
हलानि, तद्वितम्, तद् हितम् ।

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

अथ विसर्जनीयसन्धिः ।

मुनिः+अस्मि, पितः+दयसे इति स्थिते

५३ विसर्जनीयस्य ॥ १।१।१६१ ॥ विसर्जनीयस्यापि परे रेफा-
देशो भवति । मुनिरस्मि, पितर्दयसे । कः+तरति, कः+थुडति, तपः+
चरति, यशः+छत्रम् कः+ष्टीकते, कः+ठकारेण इति स्थिते

५४ सश्छव्यशरि ॥ १।१।१६३ ॥ विसर्जनीयस्य स्थाने अशर्पे
छपि परतः सकारो भवति । इत्थत्वेन च । कस्तरति, कस्थुडति, तपश्चरति,

यशश्छत्रम्, कर्षीकते, कष्टकारेण ॥ तपः शोभते, कः+षण्डे, कः+सरति इति द्विः स्थिते

५५ शरि वा ॥ १।१।१६४ ॥ विसर्जनीयस्य सकारो वा भवति शरि परे । श्चुत्वष्टुत्वे च ॥ तपश्शोभते, तपः शोभते, कष्यण्डे, कः-षण्डे, कस्सरति, कः सरति ॥ कः करोति, कः खनति, कः पठति, कः फलति इति द्विः स्थिते

५६ कुपौ+कःपम् ॥ १।१।१६६ ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे यथासंख्यं+कःप इत्येतावादेशौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थं, कः+करोति कः करोति । कः+खनति, कः खनति । कः+पठति, कः पठति, कः+फलति, कः फलति । सर्पिः+करोति, सर्पिः पिबति, धनुः खण्डयति धनुः फलति इति त्रिः स्थिते

५७ इमुसोऽपेक्षायाम् ॥ १।१।१६७ ॥ इस् उस् प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य कवर्गीये परर्गीये चाशर्परे खयि परे सिर्वा भवति स्थानिनिमित्तपदे चत्परस्परापेक्षायां भवतः । किञ्चः सः पिः १।१।२।६९ ॥ शर्नमः ॥ १।१।२।६१ ॥ इति परिभाषासूत्रे उपतिष्ठते

५८ शास्वसिघस्सिकृतस्यासक्सातोऽबहुपदात् ॥ १।२।६५ ॥ कवर्गादिजः किञ्च पराच्च शर्नमः परस्य शास्वसिघसीनां सेः कृतस्य च सगागमसस्थानिकसाप्रत्ययवर्जितस्य सकारस्य पिरादेशो भवति न चेत्स बहुप्रत्ययरूपदाच्च परो भवति । इकार उच्चारणार्थः । अन्यत्र+ कः पौ । सर्पिः+करोति, सर्पिः+करोति, सर्पिः करोति । सर्पिः+पिबति, सर्पिः पिबति, धनुः+खण्डयति धनुः खण्डयति, धनुः+फलति, धनुः फलति । अपेक्षायामिति किम्? तिष्ठतु सर्पिः+पिब त्वमुदकम्, तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकम् ।

इति विसर्जनीयसन्धिः ।

अथ स्वादिसन्धिः ।

श्रमण+अस्मि, धार्मिक+दयते, धर्म+जयति इति स्थिते

५९ एकद्विवहौ ॥ १।१।७५ ॥ एकत्वादिसंख्येऽर्थे वर्तमानात्
शब्दावयासंख्यमेकद्विवहृष्वर्थेषु सु औ जस् भवन्ति । ते च प्रत्ययः
कृतोऽपच्छया इति प्रत्ययसंज्ञकत्वात्-परः ॥ १।१।१४४ ॥ इति प्रकृतेः
परा एव भवन्ति ।

६० सुङ् पदम् ॥ १।१।६२ ॥ सुङ्गिति प्रथमैकवचनादारभ्य
आगदिडो ङकारात् प्रत्याहारः सुङन्तं पदसंज्ञं भवति इति पदसंज्ञायाम्-

६१ सजूरहस्तोऽतिप्यक्वस्त्रन्सुध्वन्सोरिः ॥ १।२।७२ ॥ सजुप्
अहन् इत्येतयोरन्यस्यालः सकारस्य च पदान्ते वर्तमानस्य रिर्भ्रति
कसुसन्सुध्वन्सु इत्येतान् वर्जयित्वा न चेत्तिप्परो भवति । इकारो रेः
॥ १।१।१२६ ॥ इति विशेषणार्थः ।

६२ अतोऽद्भ्युः ॥ १।१।१५७ ॥ अकारात्परस्य रेः स्थाने
अकारे ह्रि च परे उकार आदेशो भवति । इक्येङ् इत्योकारः । पद-
न्तेऽप्येङः इति एङ् । श्रमणोऽस्मि, धर्मो जयति । धार्मिको दयते ॥
द्वैधार्मिकशब्दाभ्या । एकद्विवहौ (५९) इति जस्, जकार इत्

६३ एदे ॥ १।२।१०६ ॥ अकारान्तस्यापदस्य एकारे अकारे च
परे लृक् भवति । इति लृचि प्राप्तायाम् तदपवादः

६४ भ्यत्याः ॥ १।२।१६२ ॥ भकारयकारद्वौ अकारद्वौ जति
शसि च सुपि परे अकारस्याकारो भवति । पुनर्द्विर् इति दीर्घः । देनास्
यान्ति, धार्मिकास् दयन्ते, कृशन् हसति, अघनत् हसति, भगवत् देहि,
भंगत् देहि इति स्थिते सकारस्य रीः उकारः उगित्कार्यार्थः । कृशन्
शब्दात् सुः अघनत्तदभ्यः

६५ आमन्त्र्ये ॥ ११३१६५ ॥ आमन्त्र्यस्योऽर्थे वर्तमानात् एक-
द्विवद्भु यथासंख्यं स्यौजसो भवन्ति- इति सुः

६६ उगिदचोऽनेधादेः ॥ ११२११४ ॥ उगित् यस्य तस्य
अनेधादेः अद्यतेश्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि, वा शौ अनपुंसकर्त्तृपथे च
सुटि परे नृमागमो भवति । स च

६७ मिदचोऽन्त्यात् ॥ १११४५ ॥ मकारानुबन्धकोऽन्त्यादचः
परो भवति । अकार उच्चारणार्थः । मकार आदेशविषयः ।

६८ हलङ्याङ्दीर्घाल्लुक् ॥ ११११२० ॥ हलः ङी आडिति
दीर्घाभ्यां च परस्य इयनप्सुटः सोर्द्धम्भवति । सुङ् पदमिति पदसंज्ञायाम्

६९ पदस्य ॥ ११२१९२ ॥ संयोगान्तस्य पदस्य लुग्भवति स च
अस्मात् सूत्रादुत्तरस्मिन् कार्ये कर्तव्ये असन् भवति ।

७० पृथ्याः स्थानेन्तेऽलः ॥ १११४७ ॥ पृथ्यन्तस्यार्यस्य
विधीयमानो विधिः तस्य योऽन्त्योऽलः तस्य स्थाने भवति इति तकारस्य
भवति ।

७१ चोशनोशनन्नघोभगोभोःस्वमर्थकामन्त्रणे ॥ ११२१२१ ॥
उशन उशनन् अचोर् भगोर् भोर् इत्येते शब्दा वा निपात्यन्ते एका-
मन्त्रणे इयनेप्सुटः परतः स्वमोश्च लुक् । प्रसिद्धसम्बन्धस्य कार्यान्तरं
प्रत्यभिमुखीकरणमामुखीकरणम् कार्यान्तरव्यापृतस्य स्वाभिमुखीकरणम-
मृत्र्यम् । इयनशब्दस्यौकारः नकारस्य च रिः ।

७२ रेर्यः ॥ ११११५६ ॥ अर्णाद्घोभोभगोइत्येतेभ्यश्च परस्य
रेरि परे यकारो भवति ।

७३ व्योऽध्याघो भो भगोः ॥ ११११५३ ॥ अर्णाद्घोभो-
भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य वकारस्य यकारस्य चापि लुग्भवति । देवा यान्ति,

धार्मिका दयन्ते, वृक्ष हसति, अधो हसति, मो देहि, भगो देहि । पटो उ, अघवत् अत्र, भवत् अत्र, भगवत् अत्र इति द्विःस्थिते ओकार-
स्यावादेशः अघवत्वादीनाम् यकारादेशात् पूर्ववत्प्रकिया ।

७४ अच्यस्पृष्टश्च ११।१।१५४। अवर्णादघो मो भगो इत्ये-
तेभ्यश्च परयोः पदान्तयोः वकारयकारयोश्चि परे ग्लुगस्पृष्टश्रुतिश्च
प्रक्षिथिलस्थानकारणपरिस्पन्दश्चासन्नः वङ्गरो यकारश्चादेशो भवति ।
ग्लुचि गित इति प्रतिषेधात्, “ ह्वयेडर् ” पदान्तेऽत्येडः ” इति
चैङ् न भवति । पटउ पटवुँ । अघोअत्र, अघोयँत्र । भोअत्र, भोयँत्र ।
भगोअत्र, भगोयँत्र । निपातनाभावे “ ह्रस्वान्दमः पदान्ते ” इति
द्वित्वम् । अघवन्नत्र, भवन्नत्र, भगवन्नत्र ॥ पटो इह, असौ इन्दुः,
ते आहुः, तस्मै आसनम्, कस् आस्ते, देवास् आसते, इति त्रिः-
स्थिते अवाद्यादेश सजूरहस्स इत्यादिना रिः “ र्यैः ” इति
तस्य यः ।

७५ दानुञ्ज्यात् ॥ १।१।१५५ ॥ अवर्णात् परस्य पदान्ते
वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च उज्वर्जितेऽन्चि परे ग्लुगस्पृष्टश्रुतिश्चा-
सन्न आदेशो वा भवति । ग्लुचि “ गित ” इति प्रतिषेधात् एङ्-
दीर्घो न भवतः । पट इह, पटविहँ, पटविह । असा इन्दुः, असाविन्दुः,
असाविन्दुः । त आहुः, तयोहुः, तयाहुः । तस्मा आसनम्, तस्मा-
यासनम्, तस्मायासनम् । कयास्ते, कयोस्ते, कयास्ते । देवा आसते
देवायासते, देवायासते । लिङ् ढं, गुङ् ढं, पुनर् रात्री, अग्निस् रयेन,
पटुस् राजा इति स्थिते—

७६ ॥ अच्ययात्स्वीजस् । १ । ३ । ९७ ॥ अव्ययात् सु
औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

७७ ॥ अव्ययस्य ॥ १० । २ । १५४ ॥ अव्ययस्य सम्बन्धि-
नः सुपेः श्लुभ्रवति ॥ इति श्लुक् । सजूरहस्त इत्यादिना रिः ।

७८ ॥ रंः पदान्ते विसर्जनीयः ॥ १ । १ । ६७ ॥ रेफ-
स्य पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयो भवति । तस्य विसर्जनीयस्य इति
पुनः रेफः । ङाङ्माजोऽतो लुगितौ ॥ १ । १ । १२७ ॥ इ-
त्यधिकृत्य—

७९ ॥ द्वौ द्वि ॥ १ । १ । १३१ ॥ ढकारस्य रेफस्य च यथा-
स्यस्य ढकारे रेफे च परे लुभ्रवति ।

८० ॥ द्रुलुच्यणः ॥ १ । १ । १८० ॥ ढकारस्य रेफस्य
च लुचि सत्यां पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीडम् । गूढम् । पुनारात्रौ ।
अनीरथेन । पट्टराजा ॥ मनस्सन् रथः, वैधस्स राजा इति स्थिते
ताभ्यां सुः तस्य हलो ङाङ्दीर्घल्लुक् इति लुक्, सकारस्य रिः ।
अस्य अतोऽद्वयुरित्युत्वं प्राप्नोति द्वौ द्वि इति लुक् च तत्र—

८१ ॥ स्पर्द्धे ॥ १ । १ । १४६ ॥ द्वयोर्विध्योः अन्यत्र सावका-
शयोस्तुल्यगलयोरेकत्रोपनिपातः स्पर्द्धेस्तस्मिन् यः सूत्रपाठे परः स
विधिर्भवति । इत्युत्वंम् । इष्येडर् इत्येड् । मनोरथः । वेधोराजा-
परं स्यात्पूर्वपरयोर्नित्यं स्यात् परनित्ययोः ।

नित्यात्तथान्तरङ्गे स्यात्ततोऽप्यनवकाशकम् ॥

एतद्भङ्गरोति, तद्भङ्गागच्छति, इति स्थिते ताभ्यां सुः (तो-
ष्टानाम् ॥ १ । २ । १५ ॥ इत्यधिकृत्य—

८२ ॥ प्तसौ चात् ॥ १ । २ । १६ ॥ त्यदादीनामष्टानां तत्स-
न्धिनि सुपि प्तसौ च परे अकारो भवति स च पठ्याः स्था-
नेऽन्तेऽल इति ढकारस्य भवति । “ ष्दे ” इति पूर्वाकारस्य लुक् ।

८३ ॥ तोष्टानाम् । १।२।२।१५ ॥ त्यदादीनामष्टानां वका-
 रस्य तत्सन्धनि सौ सकारो भवति । सोः रिः ।
 ८४ ॥ हलन्तसमासे लुक्त्तः सात् । १। १। १५८ ॥
 वकारस्थानिकात् सकारात् परस्य रेः हलि परे लुक् भवति न
 चेत्स सकारो नञ्समासे भवति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि
 वचनप्रामाण्याद् भवति । इत्यकारव्यवधानेऽपि भवति । व्यतिरेकवृत्त्या
 वकारस्य व्यवधानत्वे सति रेः लुक् समादनित्यव्यवधानत्वं कर्त्तव्यस्य
 तस्मादिति यावत् । शास्वसीत्यादिना कृतस्य सकारस्य पिः ।
 द्रुल्लुच्यणः इति दीर्घो द्वौ द्वि इति लुचि भवतीति इह न भवति
 दीर्घस्य द्रुल्लुच्येव साहचर्यात् । एष क्रोति । सं गच्छति । हलीति
 किम् ? एषोऽस्मि । सोऽस्मि । अनञ्समासे इति किम् ? अनेपो
 गच्छति, षसो गच्छति ।

इति सन्धिसिद्धिः ।

अथ नामसिद्धिरुच्यते ।

द्विविधं नाम, अजन्तं हलन्तं चेति । तदष्टविधमपि भवति
 १ पुल्लिङ्गम् २ स्त्रीलिङ्गम् ३ नपुंसकलिङ्गम् ४ स्त्रीपुल्लिङ्गम् ५ पु-
 षुसकलिङ्गम् (वृक्षादिशब्दाः) ६ स्त्रीपुनपुंसकलिङ्गम् ७ स्त्री-
 नपुंसकलिङ्गम् ८ अलिङ्गं चेति (अत्रयम्) । पुनः पञ्चविधमपि
 एकवचनवत्, द्विवचनवत् बहुवचनवत् प्रवचनवत् अवचनं चेति ।
 तत्राजन्तेषु पुल्लिङ्गेषु प्रथममकारान्तात् पुल्लिङ्गात् स्वभावादेकत्वादि-
 मदर्शवृत्तिकात् वृक्षशब्दात् प्रथमादिसप्तविभक्तयः परा योज्यन्ते ।
 वृष इति त्रिःस्थिते 'एकद्विबही' इत्येकत्वे एकवचनं सु, द्वित्वे

द्विवचनमौ, बहुव्ये बहुवचने जस् । उजावितौ उकार्यौ । “सुहृद् पदम्” इति पदसंज्ञायां सकारस्य रिः विसर्जनीयश्च । औकारे एजूर्च्येजिति ऐच् । जसि भ्यत्प्रा इत्याकार. पुनः दीर्घः । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः । तिष्ठति, तिष्ठतः, तिष्ठन्तीति क्रियाभिमन्थन्यश्च कार्यः । आमन्त्रणे “आमन्त्रे” इति स्वौजसो भवन्ति इति पष्ठ्यपवादः । ८

८५ ॥ ह्रस्वोऽन्त्रित्याटः । ११ । २ । १२२ । अकारान्तस्य नित्याटश्च एकामन्त्रणे श्यनत्पुटि परे ह्रस्वो गवति सोरभश्च लृक् । औजसोः पूर्ववन्त्रक्रिया । आमन्त्रणाभिद्यन्त्यर्थे कैश्चित् हे मो अघो अरे इत्यादय प्राक् प्रयोज्यन्ते । हे वृक्ष, हे वृक्षौ, हे वृक्षाः । किं ? तिष्ठसि, किं ? तिष्ठथः, किं ? तिष्ठत इत्यादिक्रियाभिसंबन्धश्च कार्यः । कर्मणि वृक्ष इति त्रि.स्यते (अपधानेऽमौट्शस् । १।३। १०० । इति वर्तमाने)

८६ ॥ कर्मणि ॥ १।३।१०५ ॥ क्रियत इति कर्म तस्मिन्नपधानेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दात् एकद्विवहुषु यथासंख्यं अमौट्शसो भवन्ति । परार्थमपधानम् । टशवितौ । टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः शकारः शस्यक इति विशेषगार्थः । (तस्मादादेः । १।१।४८ । इति परिभाषोपसिष्टते)

८७ मोऽणोऽमः १ । २ । ४६ ॥ अणः परस्याम. आदे-र्मकारो भवति । इति अकारभ्यं मकारः । ‘पदस्य’ इति मकारस्य लृक् । औट्शैच् । शसि भ्यत्या इत्याकारे,

८८ । नन्तः पुंसः । १।१। ७९ ॥ अकः पुल्लिङ्गसंबन्धिनि शस्यचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यं नकारान्तो दीर्घो भवति । इत्यानादेशः । सकारस्य पदस्येति लृक् । ब्राह्मो णः ॥ १।२।५० ॥

इति परिमाणोपतिष्ठते ।

८९ ॥ अभिन्ने । १।२।५६ ॥ प्राभ्यां परस्य नकारस्य णो भवति नो चेत् स्थानिनिमित्ताद् भिन्ने अन्यस्मिन् पदे वर्तते । स च,

९० इच्छुद्धस्तौ नान्तरे ॥ १।२।५१ ॥ शकारे, चवर्गे, लंकारे टवर्गे, सकारे, तवर्गे च स्थानिनिमित्तयोर्मध्ये सति णो न भवति प्रतिषेधसामर्थ्यात् अन्यैर्व्यवधानेऽपि भवतीति णत्वे प्राप्ते,

९१ ॥ अन्तक्षुब्धादीनाम् । १।२।५४ ॥ पदान्तस्य-क्षुब्धादीनां च नकारस्य णो न भवति । वृक्षं, वृक्षौ, वृक्षान् पश्यतीति क्रियाभिसंबन्धः । कर्तृकरणयो वृक्ष इति त्रिःस्थिते (टाभ्यामिस्सिद्धौ १।३।१२७ ॥) इत्यधिकृत्य,

९२ । हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे ॥ १।३।१२८ ॥ फलप्राप्तयोग्यः पदार्थो हेतुः । यः करोति स कर्ता । येन क्रियते तत्करणम् । इत्थं कथंचित्प्रकारमापन्न इत्थंभूतः स लक्ष्यते येन तदित्थंभूतलक्षणम् । एतस्मिन्नप्रधानार्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु यथासंख्यं टाभ्यामिसौ भवन्ति । ट इत् । नातः ॥ १।२।१५६ ॥ इत्यधिकृत्य—

९३ ङसास्येस्स्येनाद्यम् ॥ १।२।१६५ ॥ अकारात्सर्पां ङस्, ङा, अस्ति, ए इत्येतेषां सुषां स्वं, इन, आत् य इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । इति टाया इनः । “ इय्येडर् ” इत्येङ् । “ अभिन्ने ” इति णत्वम् । भ्वाभि, “ भ्यत्या ” इत्याकारः । भिसि—

९४ ॥ ऐस्मिसोऽञ्जशः ॥ १ । २ । १६४ ॥ अकारात्परस्य सुपो भिपः स्थाने ऐसादेशो भवति, दकारादेशो यो मकारस्तस्मात् इदमादेशाच्चाशः परस्य सु न भवति । स च, शिद-

डिडल् ॥ १।१।४९ ॥ इति सर्वस्य स्थाने भवति । एजू-
च्यैच् इत्यैच् रेः विसर्जनीयश्च । वृक्षेण, वृक्षाभ्यां, वृक्षैः । कर्त्तरि
स्थीयते इत्यादिक्रियाभिसम्बन्धः, करणे हन्तीत्यादिक्रियाभिसम्बन्धः ।
संप्रदाने वृक्ष इति त्रिःस्थिते समोजोऽस्मृतौचाप्ये ॥ १।३।१३२ ॥
दाणार्थे तद्ध् च देयैः ॥ १।३।१३३ ॥ इति प्रस्तुत्य—

९५ ॥ डेभ्याम्भ्यस् ॥ १।२।१३४ ॥ देवैराप्येऽप्रधानेऽर्थे
वर्तमानात् एकद्विवहुषु यथासंख्यं डे भ्याम् भ्यसो भवन्ति । डकार
इत् अत्रोत्तरत्र च डितो याद् इति विशेषणार्थः । डेर्ये, भ्यत्याः इत्या-
कारः । भ्यामि च तथा । भ्यासि—

९६ ॥ वद्धोसिभ्येत् ॥ १।२।१६३ ॥ सकारादौ भकारादौ
बहुविषये ओसि च सुपि परे अकारस्यकारो भवति रेविस-
र्जनीयश्च । वृक्षाय, वृक्षाभ्याम्, वृक्षेभ्यः जलं ददाति इत्यादि-
क्रियाभिसम्बन्धः । अपादाने वृक्ष इति त्रिःस्थिते ढसिभ्यांभ्यस्तो,
कारणकतिपयकृच्छ्रादसत्वे ॥ १।३।१३४ ॥ इत्यधिकृत्य—

९७ ॥ अपायेऽवधौ ॥ १।३।१५६ ॥ अणयो विभागो
विश्लेषः । तस्मिन् विषये प्रतिदिष्टे प्रतीयमाने वाच्योऽवधिरपदानं
तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विवहुषु यथासंख्यं ढसिभ्याभ्यसो
भवन्ति । इकार इत् “ ऋसेरागते ” इत् विशेषणार्थः । ऋसेरात् (शेषं
गतम्) दीर्घः । भ्यामि भ्यसि च पूर्ववत् । वृक्षात्, वृक्षाभ्यां, वृक्षेभ्यः ।
पततीत्यादिक्रियाभिसम्बन्धः । १. इवैवाभ्यादिसम्बन्धे, वृक्ष इति
त्रिःस्थिते,

९८ ॥ ढसोसाम् ॥ १।३।१६२ ॥ अप्रधानेऽर्थे वर्तमा-
नात् एकद्विवहुषु यथासंख्यं ढसोसामो भवन्ति । अपवादविनिर्मुक्तोऽ-

स्य विषयः । हेसः स्यः, ओसि "बहोसिस्म्येत" इत्येत्वमयादेशो
रेविसर्जनीयश्च । आमि नामामः १ । २ । ३२ ॥ इति प्रस्तुत्य-

९९ । नमद्दस्वाट्साटः ॥ १ । २ । ३३ ॥ नमन्तात् द्व-
स्वान्तात् संभवदाटश्च शब्दात् परस्यामो नाम् भवति । :

१०० ॥ नाम्यतिष्ठचतुष्पः ॥ १ । २ । १४० ॥ ना-
म्यादेशे तिष्ठचतुरूपकारान्तवर्जितस्य पूर्वोऽङ् दीर्घो भवति । अभिज्ञे
इति णत्वम् । वृक्षस्य, वृक्षयोः, वृक्षाणाम् । फलमित्यादिसम्बन्धः ।
अधिकरणे वृक्ष इति त्रिःस्थिते कोनोऽङ्गोऽसुप् । १ । ३ । १७१ ॥
इत्यधिकृत्य-

१०१ । आधारे । १ । ३ । १७६ ॥ क्रियाश्रयस्य कर्तुः
कर्मणो वा आधारेऽघकरणं तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विवहुपु
यथासंख्ये ङिओऽसुपो भवन्ति । प्रकार इव सुबिति प्रत्याहार-
ग्रहणार्थः । इत्येडर् इत्येड् । ओसि पूर्ववत् । सुपि " बहोसि-
स्म्येत " इत्येत्वं च शास्वसीत्यादिना कृतस्यावयवस्य सकारस्य
षिः ॥ सिद्धल्यधातोः " इति पदत्वेऽपि सातः षित्वनि-
षेधादबहुपदैदिति प्रतिषेधो न भवति । वृक्षे, वृक्षयोः, वृक्षेषु कपि-
स्तिष्ठति इत्यादिक्रियायोगः । उक्तरूपसमुच्चयः कर्तव्यः । वृक्षाः वृक्षौ
वृक्षाः । हे वृक्ष हे वृक्षौ हे वृक्षाः । वृक्षम् वृक्षौ वृक्षान् । वृक्षेण
वृक्षाभ्यां वृक्षैः । वृक्षाय वृक्षाभ्यां वृक्षेभ्यः । वृक्षात् वृक्षाभ्यां
वृक्षेभ्यः । वृक्षस्य वृक्षयोः वृक्षाणां । वृक्षे वृक्षयोः वृक्षेषु ॥
एवमन्येषामकारान्तानां -पुष्टिज्ञानां शल्क, -गण्ड, करण्ड, वरण्ड,
बण्ड; मुख, खण्ड, मुण्डादीनां सप्तसु विभक्तिषु रूढसिद्धिः क्रिया-
योगश्च दृष्टव्यः । सर्वादीनां पक्रियाविशेषोऽस्ति के पुनः

स्य विषयः । ऽसः स्यः, ओसि "वहोसिभ्येत्" इत्येतन्मादेशो
रेविसर्जनीयश्च । आमि नामामः १ । २ । ३२ ॥ इति प्रस्तुत्य-

९९ । नमूह्स्वाट्साटः ॥ १ । २ । ३३ ॥ नमन्तात् ह-
स्वान्तात् संभ्रदाटश्च शब्दात् परस्यामो नाम् भवति ।:

१०० ॥ नाम्यतिष्ठचतुष्पः ॥ १ । २ । १४० ॥ ना-
म्यादेशे तिष्ठचतुरूपकारान्तवर्जितस्य पूर्वोऽङ् दीर्घो भवति । अभिने
इति णत्वम् । वृक्षस्य, वृक्षयोः, वृक्षाणाम् । फलमित्यादिसम्बन्धः ।
अधिकरणे वृक्ष इति त्रिःस्थिते क्तनोऽङ्गोऽसुप् । १ । ३ । १७१ ॥
इत्यधिकृत्य-

१०१ । आधारे । १ । ३ । १७६ ॥ क्रियाप्रयस्य कर्तुः
कर्माणो वा आधारेऽधिकरणं तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विवहुषु
यथासंख्यं ङिओस्सुपो भवन्ति । पकार इत् सुभिति प्रत्याहार-
ग्रहणार्थः । इत्येङ् इत्येङ् । ओसि पूर्ववत् । सुपि "वहोसि-
भ्येत्" इत्येत्वं च सात्वसीत्यादिना कृतस्यावयवस्य सकारस्य
विः ॥ सिद्धरूपधातोः ॥ इति पदत्वेऽपि सातः पित्वनि-
षेधादवहुषेदादिति प्रतिषेधो न भवति । वृक्षे, वृक्षयोः, वृक्षेषु कपि-
स्तिष्ठति इत्यादिक्रियायोगः । उक्तरूपसमुच्चयः कर्तव्यः । वृक्षः वृक्षौ
वृक्षाः । हे वृक्ष हे वृक्षौ हे वृक्षाः । वृक्षम् वृक्षौ वृक्षान् । वृक्षेण
वृक्षाभ्यां वृक्षे । वृक्षाय वृक्षाभ्यां वृक्षेभ्यः । वृक्षात् वृक्षाभ्यां
वृक्षेभ्यः । वृक्षस्य वृक्षयोः वृक्षाणां । वृक्षे वृक्षयोः वृक्षेषु ॥
एवमन्येषामकारान्तानां पुल्लिङ्गानां शक, -गण्ड, करण्ड, वरण्ड,
षण्ड; मुख, खण्ड, मुण्डादीनां सप्तसु विभक्तिषु रूपसिद्धिः क्रिया-
योगश्च दृष्टव्यः । सर्वादीनां पक्रियाविशेषोऽस्ति के पुनः

सर्वादयः— सर्व, विश्व, उभ, उभयद्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वद्, नेम, सम, सिम, पूर्व, पर, षवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, षवर, स्व, अन्तर, त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम् इति । एतेषां सर्वादीनां युष्मदस्मद्वर्जितानां आश्रयवशात् लिङ्ग भवतीति त्रिलिङ्गत्वम् । यदा पुल्लिङ्गस्तदा नीयते । सर्वादीनां जसि ङस्याम्-ङेङिप्वेव विशेषोऽस्ति अन्यत्र वृक्षशब्दवत् । सर्व इति त्रिःस्थिते ततः स्वादय - सर्वः, सर्वौ । सर्व अस् इति स्थिते—

१०२ ॥ जसः शिः । १ । २ । १६७ ॥ अकारान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिनो जसः स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति । शकार इत् स च,

१-३ ॥ शिदङ्ङिदल् ॥ १ । १ । ४९ ॥ शिच्चाङ्ङिदने-कारुचादेशः पष्ठचन्तस्व-सर्वस्य स्थाने भवति । इति सर्वादेश एङ् । सर्वे । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । सर्वम्, सर्वौ, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्यां, सर्वैः । ङयि—

१०४ ॥ सर्वादेश्चस्येः स्मिन् स्मात् स्मै । १ । २ । १६६ । सर्वादेश्चस्य सम्बन्धितां ङि ङसि ङे इत्येतेषां मुपां यथासंख्यं स्मिन् स्मात् स्मै इत्येते आदेशा भवन्ति । इति स्मि । सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः । ङसेः स्मात् । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्यः । सर्वस्य, सर्वयोः । आमि—

१०५ ॥ सामामः १ । २ । १७६ ॥ अवर्णान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिन आमः स्थाने साम् भवति । पुनः “ बद्धोसि-स्येत् ” इत्येत्वं शास्वतीत्यादिना एत्व च । सर्वेषाम् । ङे स्मिन् ।

सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । एवं विश्व उभ उभयट् अन्य अन्यतर इतर शब्दाः । उभशब्दस्य द्विवाचित्वात्ततो द्विषचनमेव । अन्यतर शब्दः इतरप्रत्ययान्तः । स च इतमप्रत्ययान्त (अन्यतम) निवृत्त्यर्थ-मुपादीयते । उभयटः टकारः स्त्रियां ड्चर्यः । इतर, इतम प्रत्ययौ ततस्तदन्ता यतरत्तरएकतरयतमततमएकतमप्रभृतयो गृह्यन्ते । ते च,

(अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि) बहिर्योगे बहिर्भावेन धाह्येन वा योगे उपसंव्याने उपसंवीयमाने च वर्तमानं अन्तरमित्येतत् सर्वादि भवति, बहिर्योगेऽपि न पुरि । पूर्वादीनां जसद्धिसिद्धिषु विशेषोऽन्यत्र सर्वशब्दवत् ।

१०६ ॥ नवपूर्वावादी ॥ १ । २ । १७२ ॥ पूर्वादयो नव अकारादौ इकारादौ च सुपि परे सर्वादयो वा भवन्ति । पूर्वे, पूर्वाः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादयोऽपि नेतव्याः । त्यदादीनां सप्तानां किम्शब्दस्य च अन्तकारान्तत्वेऽपि षसौचात् इत्यत्यस्य किमः क इति फादेशस्य च विधानादकारान्तत्वम् । त्यद् इति स्थिते ततः स्यादयः ॥ षसौचात् ॥ इति दकारस्याकारः ॥ पदे ॥ इति पूर्वाकारस्य लुक् ॥ सौ तोष्ठानाम् इति सकारस्य सकारः । पुनः सर्वशब्दवत्—स्यः, त्यौ, त्ये । हे स्य, हे त्यौ, हे त्ये । त्यम्, त्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्यां, त्यैः । त्यस्मै, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्मात्, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्य, त्ययोः, त्येषाम् । त्यस्मिन्, त्ययोः, त्येषु । तद्ः सः, ती, ते इत्यादि । यदः—यः, यौ, ये इत्यादि सर्वशब्दवत् । अदस्शब्दस्य भेदः । अदम इति स्थिते ततः र्नादयः । सौ—

१०७॥ औस्सुलुङ्गादसोऽनोः । १ । २ । २ । १२॥ अनुकारान्त-
स्यादसः सौ परत औकारो भवति तस्य सौर्लुङ्गच भवति ।
अत्वापवादः ।

१०८ ॥ दस्सः । १ । २ । २ । १४॥ अदसो दकारस्य सौ परे
सकारो भवति । ऐच् असौ । अन्यत्र सर्वत्र “ तसौचात् ”
इत्यत्वे एदे इति लुक् ।

१०९ ॥ दो मोऽस्यादसो माहुश्चाबिन्यसन् । १ । २ । ४४ ॥
अदस इत्येतस्यावर्णान्तस्य दकारस्य मकारो भवति तस्माच्च
मकारात्परस्यालः स्थाने गु इत्यादेशो भवति सच गुः पिनाभा-
वाच्चान्यस्मिन् कार्ये कर्तव्ये असन् अलब्धात्मा पूर्वावस्थो भवति ।
इति दकारस्य मकारः । ततोन्तरङ्गत्वात् गुः तस्य षेजादिकार्ये
कर्तव्ये असत्वात् “ एजूच्यैच् ” इति ऐजि कृते गुः । उत्तर-
त्राप्येव द्रष्टव्यम् । स च आसन्न इति दीर्घ एव भवति ।
गकारो “ गित ” इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । अमू । जमः
शि एङ् मत्व व ।

११० ॥ गीबहुष्वे ॥ १ । १ । २ । ४६ ॥ बहुषु वर्तमानस्य
अदसो मकारात्परस्य एकारस्थाने गी इत्ययमादेशो भवति ।
गौरपवादः । गकारो गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । अमी ।
आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । अमि-“ मोऽणोऽमः ” इति मत्वे गु-
त्वम् । अमुम् । औटि अमू । शसि-“ नन्तः पुस ” इति आनादेशे
गुत्वम् । अमून् । टायाम्-अपिनीति वचनात् गुत्वे कृते—

१११ ॥ षसस्यद्वन्द्वपतीदुत् ॥ १ । १ । ४० । इकारान्त-
मुकारान्त च शब्दरूपं विसंज्ञं भवति सग्निशब्द द्वन्द्वानव-

यवं पतिगच्छं च वर्जयित्वा । इति विसंज्ञायाम्—

११२ ॥ नास्त्रीटः । १ । २ । २७ ॥ घेः परस्य अस्त्री-
विषयस्य टस्त्रुतीयैकवचनस्य ना इत्यादेशो भवति । अगुना ।
भ्यामि भ्यत्या इत्यात्वं मत्वं गुत्वं च । अमूभ्याम् ।
भिसः अद्वाद्य इति प्रतिषेधात् ऐम् न भवति “वठ्होसिभ्येत्”
इति गत्वे गीत्वम् । अमीभिः । डेः स्मैभावे अपिनीति वचनात्
असत्त्वाभावात् पत्वं च । अमुष्मै । अन्यत्राप्येवं द्रष्टव्यम्, अ-
मूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात्, अमूभ्याम्, अमीभ्यः । अमुष्य ।
ओसि गत्वे अयादेशे च कृते गुत्वम् । अमुयोः, अमीषाम् ।
अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु इति । इदमशब्दस्य च भेदः ।
इदम इति त्रिःस्थिते स्वादयः ।

११३ ॥ सौ ॥ १ । २ । १०९ ॥ इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ
परे मकारो भवति । अर्वापवादः ।

११४ ॥ पुंमीदोऽय् ॥ १ । २ । १०९ ॥ पुंसि वर्तमानस्य इद-
मस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे इद्रूपस्य अय् भवति इयोऽपवादः ।
इत्थं यादित्यादिना सोर्लुक् । अयम् । अन्यत्रात्वम्—

११५ ॥ दो मः ॥ १ । २ । १०९ ॥ इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि
सुपि परे दकारस्य मकारो भवति । इमौ । जसः शिः । इमे ।
आमन्त्रेणऽप्यविशेषः । इमम् इमौ इमान् । टायाम्—

११६ ॥ टौस्यनः ॥ १ । २ । २०७ ॥ इदमः ककार-
रहितस्य त्यदादिसम्बन्धिनि टायामोसि च सुपि परे अन
इत्यादेशो भवति । ट इनः । अनेन । भकारसकारादौ सुपि,

११७ ॥ अकः ॥ १ । २ । २०६ ॥ इदमः ककाररहितस्य

सकारभकारयकारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे अशा-
देशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । भ्यत्या इत्याकारः । आ-
भ्याम् । भिसः अद्वाश इति प्रतिषेधात् ऐस् न भवति । एत्वम्
एभिः । अस्मै, आभ्याम्, एभ्यः । अस्मात्, आभ्याम्, ए-
भ्यः । अस्य । औसि—“ टौस्यन ” इत्यनादेशः । अनयोः,
एषाम् । अस्मिन्, अनयोः, एषु । अन्वादेशे—

११८ ॥ इदमः । १ । २ । २०४ ॥ इदम् इत्येतस्य त्य-
दादिसम्बन्धिनि द्वितीयाटौसि परे अन्वादेशविषये एनत् भ-
वति । कथितानुक्थनमन्वादेशः । “ प्रसौचात् ” इत्यत्वम् ।
“ एदे ” इति लुक् । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन । एनयोः । ए-
नयोः । एतद्शब्दस्य तु एषः, एतौ, एते इत्यादि नेयम् ।
अन्वादेशे— त्यदाद्वितीयाटौस्येनदेतदः ॥ १ । २ । २०३ ॥
इत्येनदादेशः । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन । एनयोः ।
एनयोः । एकशब्दस्य एकः, एको एके इत्यादि सर्वशब्दयत् ।
यदा एकशब्द एकत्वसंख्यायां वर्तते तदा एकवचनमेव सर्वत्र
भवति । एकः, एकम्, एकेन इत्यादि । द्विशब्दस्य द्वित्ववा-
चित्वाद् द्विवचनमेव, अत्वं ध । द्वौ, द्वौ, द्वौ, द्वाभ्याम्,
द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्, द्वयोः, द्वयोः । किमशब्दस्य—

११९ ॥ किमः कः । १ । २ । २१७ ॥ किम त्यदादिसम्बन्धि-
नि सुपि परे क इत्ययमादेशो भवति । इति कादेशः । कः, को,
के इत्यादि नेयम् । त्यदयुष्माद्भवदस्माद्गच्छाः अत्वाभावा-
दुत्तरत्र निरूप्यन्ते । अमंशायां सर्वादीनि शब्दरूपाणि संशायां
सर्वादीनि न भवन्ति । यथा सर्पनामा कश्चित् तस्मै सर्पाय

देहि इति भवति । नेमादीनां तयप्रत्ययान्तस्य च जसि भेदोऽ-
न्यत्र वृक्षशब्दवत् । नेमशब्दस्य तु सर्वादित्वात् सर्वशब्दवत् ।

१२० ॥ नेमार्द्धप्रथमचरमाल्पकतिपयतयस्य वा ॥१।२।१६८

नेमादीनां तयप्रत्ययान्तस्य च सम्बन्धिनो जसः शिर्वा
भवति । एङ् च । नेमे नेमाः । अर्द्धे, अर्द्धाः । प्रथमे, प्रथमाः ।
चरमे, चरमाः । अल्पे, अल्पाः । कतिपये, कतिपयाः । द्वितये,
द्वितयाः । तीयप्रत्ययान्तस्य डेडसिद्धिपु भेदोऽन्यत्र वृक्षशब्दवत् ।

१२१ ॥ तीयं ङिति । १ । २ । १७३ ॥ तीयप्रत्ययान्तं
शब्दरूपं ङिति परे सर्वादि वा भवति । इति सर्वादित्वात्
स्मयादिः । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् ।
द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । एवं तृतीयशब्दः । आकारान्तस्त्रिभि-
ः सोमपा शब्दः तत्र पुल्लिङ्गो नीयते । धेद्, पा, पाने इति पा
इत्ययं धातुः पानार्थं पठ्यते । पा इति स्थिते तस्य—

१२२ ॥ क्रियार्थो धातुः ॥ १ । २ । २२ ॥ क्रिया प्रवृ-

त्तिः पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा अर्थोऽभिधेयो यस्य स शब्दो
धातुसंज्ञो भवति । इति धातुसंज्ञायाम् । सोम इत्युपपदम् ततः
द्वितीयैकवचनं अम् । सोमं पिबतीति विग्रहे वदः क्यप् च सुप
इति वर्तते तच्च यथासंभवं वृशिग्रहणात् ॥ द्विर्धातुः श्लुच्छि-
ङ्केप्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥ ४।१।४३ ॥ इत्यतो धातुरिति च
वर्तते, स च प्रत्ययसन्निधाने पञ्चम्यन्तं परिणमते ।

१२३ ॥ मन् वन् क्निङ्गिश्च दृश्यते ॥४।३।१७९॥ सुयन्ता-
त्पराद्वातोः मन् वन् क्निप् विच् क्निप् च प्रत्ययो दृश्यते ।
इति क्निप् विच् वा स च—

१२४ ॥ घ्याघतिङ् कृत् । १।१।४३। घ्यणादि प्रत्ययरूपं तिङ्बर्जितं कृत्संज्ञं भवति । इति वृत्संज्ञत्वात्—

१२५ ॥ कृल्लोऽतुन्त्वाम् ॥ ४।३।४५ ॥ तुम् क्त्वा आम् इत्येतद्वर्जिताः कृतो लकाराश्च प्रत्यया कर्तरि भवन्ति । इति कर्तरि भवति । स सर्वोऽप्रयोगी । ककार अङ्गुल्लुरघेतौ । ४।२।१७॥ इति ण्डर्निपेभार्थः । इकार उच्चारणार्थः । चकारः भजोविणाऽसमत्वार्थः । पकारः ह्रस्वस्य पिति कृति तगिति विशेषणार्थः । तत्. पाशब्दात् सु सोम अम् पा सु इति प्रकृतिसुपां अकृतकार्ये अलौकिकपदद्वये स्थिते सुप्सुपा समासो बहुलम् । २।१।१। इति वर्तमाने—

१२६ ॥ स्वकृताऽभ्युक्तम् । २ । १ । २२ । अस्त्युक्तं सुबन्तं सुबन्तेन स्वकृदन्तेन नित्यं समस्यते तत्पुरुपसंज्ञकश्च समासो भवति । (संख्याल्पा समासे । २ । १ । १२२ । इति प्रस्तुत्य)

१२७ ॥ प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् । २ । २ । १ ॥ समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य सुप. श्लुग् भवति । अन्तरङ्गानपि विधीन् घहिरङ्ग. श्लुग् बाधते इति प्रतिषेधकार्यान्तरस्य सुप. श्लुक् ।

१२८ ॥ सूक्तं पूर्वम् । ३ । १ । १०८ ॥ सामानस्य विधाने सुना प्रथमान्तेन निर्विष्टं पद पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । इति सोमशब्दस्य पूर्वनिपात । सोमपा इति स्थिते स्वादयः । मुख्यविशेषः । सोमपाः, सोमपौ, सोमपाः । सोमपाम्, सोमपौ । शसादावजादौ—

१२९ ॥ आतोऽनाडः श्लुक् ॥ १ । २ । १५१ ॥ अपद-
स्य आकारस्य गीत्येतस्मिन् सुटाछिण्याद्विर्जिते चान्यास्मिन्
सुपि परे श्लुग्भवति आडं वर्जयित्वा । सोमपः । सोमपा । हला-
दावविशेष । सोमपाभ्यां, सोमपाभिः । सोमपे, सोम-
पाभ्याम्, सोमपाभ्यः । सोमप, सोमपाभ्याम्, सोमपाभ्यः ।
सोमपः, सोमपोः, सोमपाम् । सोमपि, सोमपोः, सोमपासु ।
स्त्रियामप्येवं रूपम् । एवं क्षीरपान्द्युपादयः । इकारान्त. पुल्लि-
ङ्गो रविशब्दः । रवि इति स्थिते स्वावयः । सोः रेर्विसर्जनीयश्च
रविः । औकारे—

१३० ॥ इदुतो गिर्गोतोऽस्त्रेः । १ । २ । २२ । इकारादुकाराच्च
परस्य औकारस्य सुप. स्थाने यथासक्यं गिः गुश्चादेशो
भवतः स्त्रीशब्देकारं वर्जयित्वा । गकारो गित इति सन्धि-
प्रतिषेधार्थः । ततो दीर्घ । रवी । जसि—

१३१ ॥ जस्येड् ॥ १ । २ । २३ ॥ इकारस्य उकारस्य च जसि
परे ण्ड् भवति । अयादेशः, रेर्विसर्जनीयश्च । रवयः ।
ण्यामन्त्रेण—

१३२ ॥ ह्रस्वतो लुचि चारेड् । १ । १२५ ॥ ह्रस्वान्तस्य
एदन्तस्य चैकामन्त्रेण लुचि इयनप्सुटि च परे अरेड् चासन्नः
आदेशो भवतः सोश्च लुक् । हे रवे । औजसोरविशेष । हे रवी,
हे रवय । अभि “ मोऽणोऽम ” इति मत्वम् । रविम् । औटि
रवी । शक्ति नन्त पुंस इति ईनादेश । रवीन् । टायाम् “ ना-
स्वीट ” इति नादेश “ अभिन्ने ” इति णत्वम् । रविणा ।
हलादावविशेषः । रविभ्याम्, रविभिः । डेड्सुडसिद्धिपु-

१३३ ॥ डयेङ् ॥ १।२।२८ ॥ घिसंज्ञकस्य डकारादौ मुपि परे एङ् भवति । अयादेशः । रवये, रविभ्याम्, रविभ्यः ।

१३४ ॥ एङो लुक् ॥ १।२।२०५ ॥ अपदस्य एङ्परस्य ङसिङ्सोरकारस्य लुग्भवति । रेर्विसर्जनीयः । रवेः रविभ्याम् रविभ्यः । रवेः । ओसि “अस्वे” इति यण् । रव्योः । आमः “नमूहस्वाट्साटः” इति नाम्यादेशः, नाम्यतिसूचतुण्यः इति ऋषेः णत्वं च । रवीणाम् ।

१३५ ॥ घेढोरनाटि १ । २ । २६ ॥ घिसंज्ञकात्परो यो द्विस्नस्यानाटः ङो इति द्विगोकारो भवति । ङकारोऽप्रयोगी । जन्त्याजादिलुगर्थः ।

१३६ ॥ द्वित्यन्त्याजादेः ॥ १।२।२०७ ॥ अद्यां सन्निवि-
ष्टानां योऽन्त्योऽच् सदादेः शब्दरूपस्य द्विति परे लुग्भवति ।
रव्यो, रव्योः । प्रास्यर्भात्यादिना पिः । रविषु । एवं ध्वनि-
मुनिर्कलिपलिकैलिक्रमिफपिबद्वितृणिअप्रिशुषिप्रभृतयः । मरि-
शब्दायाभयलिंगम्य विशेषः । मरि इति स्थिते स्वादयः ।
टाग्नर्भा इत्यभिष्टय—

१३७ ॥ ऋरसखीदुशनम्पुरुदंशोऽनेहसः सोः ॥ १ । २ ।
११५ ॥ ऋकारान्तात् इकारान्तमगिरिजप्याश्च उग्रनस्, पुरु-
दंशस्, अनेहम् इत्येतेभ्यश्च परस्य इपनप्सुटः मोटादेशो
भवति । ङकारोऽन्त्याजादिलुगर्थः । मरि । औटि—

१३८ ॥ ससिन्ने ऐच् ॥ १ । २ । १३० ॥ इकारान्तस्य
मरिजस्य नान्यमर्थान्धिनि अन्यमर्थान्धिनि वा इयनप्सुटि
परे ऐकारो भवति नपैद्यामन्त्रे । आयादेशः । मग्गागौ, मग्गागः ।
एवागन्त्रे—

१३९ ॥ न डान्नुक् ॥ १।२।१२९॥ डा च नृलुक्चैकाम-
न्त्रणे न भवतः । इति प्रतिषेधात् डादेशः । ऋस्वैत इत्यादिना
एङ् सोश्च लुक् । हे सखे, हे सखायौ, हे सखायः । सखायम्,
सखायौ । शसि नन्तः पुंस इति ईनादेशः । सखीन् । घिसंज्ञाभावात्
टायां नादेशो न भवति । यनादेशः । सख्या । हलादावविशेषः ।
सखिभ्यां, सखिभिः । घिसंज्ञाभावात् एङ् न भवति । सख्ये,
सखिभ्याम्, सखिभ्यः । डसिडसोर्यनादेशे कृते—

१४० ॥ ख्यत्य उः ॥ १ । २ । १०४ ॥ अपदस्य ख्यत्य इत्य-
नञ्काभ्यां परस्य डसिडसोरकारस्य उकारो भवति । रेर्विस-
र्तनीयश्च । सख्युः, सखिभ्याम्, सखिभ्यः । सख्युः, सख्योः,
सखीनाम् ।

१४१ ॥ डिरौत् । १ । २ । २४ ॥ इकारादुकाराच्च पर-
स्य डि इत्येतस्य औ इत्ययमादेशो भवति । सख्यौ, सख्योः,
सखिषु । पतिशब्दस्य सुटि रविशब्दवत् अन्यत्र सरिषत् ।
पतिः, पती, पतयः । हे पते, हे पती, हे पतयः । पतिम्,
पती, पतीन् । पत्या, पतिभ्याम्, पतिभिः । पत्ये, पतिभ्याम्,
पतिभ्यः । पत्युः, पतिभ्याम्, पतिभ्यः । पत्युः, पत्योः, पती-
नाम् । पत्यौ, पत्योः, पतिषु । त्रिशब्द आश्रयलिङ्गः । आद-
क्षभ्यः संख्या बहुविषया इत्यतो बहुवचनमेव । त्रयः, हे त्रयः,
त्रीन्, त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रिभ्यः । आभि—

१४२ ॥ त्रेस्त्रयः ॥ १।२।३५ ॥ त्रिशब्दस्यामः संबन्धिन-
स्त्रय आदेशो भवति । नम्हस्वाट्साट् इति नामादेशः
नाम्नातिस्तुत्तुत्तु इति दीर्घः । णत्वञ्च । त्रयाणाम्, त्रिषु । कति-

शब्दस्यालिङ्गस्य विशेषः । किम् इति स्थिते ततः सुः का संख्या मानभेपामिति विग्रहे—

१४३ ॥ किमश्च संख्याया ङतिश्च । ३।३।७१ ॥ संख्याया यन्मानं तद्भूते. तदिति प्रथमान्तात् किमशब्दात् यद्भूतध्वञ्च पञ्चमर्थे संख्येये मेये ङतिप्रत्ययो भवति यतुश्च । ङकारोऽन्त्याजादिलुगर्थः । प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् इति सोः श्लुक् स्वभावादेव बहुत्वाद्बहुवचनमेव भवति ।

१४४ ॥ ङतिष्णां संख्यानां जश्शसः ॥ १।२।१५२ ॥ ङतेः पकारनकारान्तायाश्च संख्यायाः संवन्धिनो जस्शस् इत्येतस्य सुपः श्लुगु भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । कतिभिः, कतिभ्यः, कतिभ्यः, कतीनाम्, कतिपु । त्रिपु लिङ्गेषु समानं रूपम् । एवं यत्तदोर्यतिततिशब्दौ । ईकारान्त आश्रयलिङ्गो प्रामणीशब्दः । णीञ् प्रापणे । णीञ् इति स्थिते ङकारोऽप्रयोगी “ वीविदप-वदानुपसर्गश्च इति तदर्थः । तथैव धातुसंज्ञायाम्—

१४५ ॥ आदेः ङोऽप्यक्कष्ट्याष्टीचः स्नम् ॥ ४।२।२६१ ॥ पाठे इति वर्तते, प्यक्कष्ट्याष्टीष्वर्जितस्य धातोः पकारस्य णकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यथासंख्यं सकारो नकारश्चादेशी भवतः । प्रामशब्दादम्, प्रामं नयति इति विग्रहे । “मन्-दनफनिव्यञ्च दृश्यते” इति क्विप् सच “घ्यायतिङ्कृत्” इति कृत्संज्ञकत्वात् “कृहोऽतुम्त्वाम्” इति कर्तरि भवति । स ण्योऽप्रयोगीत् । प्रयोजनं पूर्ववत् । “स्वकृताऽप्युक्तम्” इति रागात् “प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक्” इति सुपः श्लुक् । सूत्रं

पूर्वम् इति ग्रामशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

१४६ ॥ ग्रामाग्राणीः ॥ २।२।१६६ ॥ ग्रामाग्राभ्यां परस्य नी इत्येतस्य णत्वं निपात्यते ग्रामणी इति स्थिते ततः स्वादयः । सौ पूर्ववत् । ग्रामणीः । अजादौ—

१४७ ॥ प्रत्ययेऽसुधीणः ॥ १ । २ । ४० ॥ तिना कारके ण च समस्तस्य कृतसमासस्य अनेकाचञ्च घातोः सुधी इण् इत्येतद्वर्जितस्य इवर्णस्याजादौ प्रत्यये परे यच्चादेशो भवति न चेत्स इवर्णस्तस्य धातोरवयवात् संयोगात् परो भवति । ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । हे ग्रामणीः, हे ग्रामण्यौ, हे ग्रामण्यः । अमि मोऽणोऽमः” इति भवन्तं सकारं प्राधित्वा परत्वात् यञ् । ग्रामण्यम् ग्रामण्यौ ग्रामण्यः । ग्रामण्या । हलादावविशेषः ग्रामणीभ्याम् ग्रामणीभ्यः । ग्रामण्यः, ग्रामणीभ्याम्, ग्रामणीभ्यः । ग्रामण्यः, ग्रामण्योः, ग्रामण्याम् । डौ—

१४८ ॥ न्यंशादाम् । १ । २ । २५ ॥ नी इत्येतस्मान् अंशादवयवात् घाटः आटञ्च परस्य डेराम् भवति । ग्रामण्याम्, ग्रामण्योः, ग्रामणीषु । एवमन्येऽप्यग्रणीसेनानीप्रभृतयः । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवं रूपम् । उन्नीशब्दस्य भेदः । णीञ् प्राप्ते । णीञ् इति स्थिते । अकारोऽप्रयोगीत्, नत्वम्,

१४९ ॥ तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्यतिक्रमात्पुपसर्गः प्राक् च । १ । १ । २५ ॥ तस्य धातोस्संबन्धा तदर्थद्योती प्रादिरुपसर्गसंज्ञको भवति प्राक्च ततो धातोर्भवति यौ गतार्थौ अधिपरी इति अर्चायां स्वती इति यश्चानिक्रमविषयोऽतिरिति तानेतान् वर्जयित्वा । के पुनः प्रादयः— अ, परा, अपु,

सम्, अनु, अव, निर्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि,
अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप्, इति प्रादयो विंशतिः ।
इति उत्पूर्वं उन्नयति इति विगृह्य पूर्ववत् क्त्वादि कर्तव्यम् ।

१५० ॥ डाञ्चव्यूर्याद्यनुकरणं च ति । १ । १ । २६ ॥

डाजन्तं, च्यन्तं, ऊरीत्येवमादिकमनुकरणं उपसर्गसंज्ञञ्च
धातोस्संयन्धि तिसंज्ञं भवति । तस्वन्डामघण्तस्याङ्-
क्त्वान्तुन्तिमुद्भ्रस्वाभस्वरादीन्यव्ययम् । १ । १ । ३९ ॥ इति
अव्ययसंज्ञकत्वात् उदित्यतः “ अव्ययात् स्वीजस् ” इति सुप्
“ एकद्विवहौ ” इति सुः । उद्स् नीस् इति स्थिते—

१५१ ॥ तिदुस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ॥ २ । १ । २०

तिसंज्ञको दुस्, सु, अति, आङ्, कु, इत्येतानि धाव्ययानि
मुबन्तानि सुपा नित्यं समस्यन्ते सच समासोऽन्यो बहुव्री-
ह्यादिलक्षणरहितः सत्पुरुषसंज्ञो भवति । प्रत्ययस्य च सुपःश्लुक् ।
“ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ” इति नकारः । उन्नी इति
स्थिते स्वादयः । उन्नीः उन्न्यौ उन्न्यः इत्यादि ग्रामणीश-
ब्दवत् । स्त्रीलिङ्गेऽपि समानं रूपम् । नीशब्दस्य भेदः । णीन्ः
नत्वे क्त्वादि नी इति स्थिते हलादावाविशेषः । नीः । अजादौ—

१५२ ॥ झूह्लश्नोश्चेयुवौ । १ । २ । ४१ ॥ झूशब्दस्य ह्ल

उत्तरस्य श्नुप्रत्ययस्य धातोश्चेवर्णोवर्णयोः अजादौ प्रत्यये परे
यथाक्रमम् इय् उय् इत्येतावादेशौ भवतः । नियौ, नियः ।
नियम्, नियौ, नियः । निया, नीभ्याम्, नीभिः । निये नीभ्याम्
नीभ्यः । नियः, नीभ्याम्, नीभ्यः । नियः, नियोः, नियाम् ।
नियाम्, नियोः, नीप् । क्रियामप्येवं रूपम् । सुधीशब्दस्य भेदः ।

ध्वे चिन्तायाम्, डुधान् धारणे च । डुशब्दञ्जकारावप्रयो-
गीतौ । डुशब्दः डुद्धितोऽयुक्स्त्री । ४ । ४ । ५७ । इति
विशेषार्थः ञकारस्तड्यः प्राक् सुप्रयोगः सुष्ठु ध्यायति दधाति
वा इति विगृह्य क्प्, तिदुस्वतीत्यादिना समासः सुपः श्लक् ।
प्रत्ययेऽसुधीणः इत्येतस्मिन् सूत्रे सुधीति निपातादेव ध्यायतेः
साचो यञ् शक् दीर्घश्च । दधातेस्त्वीकारः । सुधी इति स्थिते स्वा-
दयः सुधीः । इयादेशः सुधियौ, सुधियः इत्यादिनीजब्दयत् । एवं
सुश्न्यादयः । उकारान्तः पुल्लिङ्गः कारुशब्दस्तस्यापि रविवत्
प्रक्रिया, इयांस्तु विशेषः औकारयोर्गुः । उकारस्यौकारः अब्
चेति । कारुः, कारू, कारवः । हे कारो, हे कारू, हे कारवः ।
कारुम्, कारू, कारून् । कारुणा, कारुभ्याम्, कारुभिः ।
कारवे, कारुभ्याम्, कारुभ्य । कारौ, कारुभ्याम्, कारुभ्यः ।
कारोः, कार्वोः, कारुणाम् । कारौ, कार्वोः, कारुपु । एवं घाहु-
भानुकतुपटुप्रभृतयः । क्रोष्टुशब्दस्य भेदः । क्रोष्टु इति स्थिते
स्वादयः ।

१५३ ॥ क्रोष्टोः क्रोष्टृ । १ । २ । १३१ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य
तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे क्रोष्टृ इति
तृप्रत्ययान्त आदेशो भवति न चैकामन्त्रणे । ऋत्सरीत्यादिना
हादेशोऽन्त्याजादिलुक् । क्रोष्टा १ औटि—

१५४ ॥ ऋद्यौट्घृतोऽपदस्यार् । १ । २ । १०२ ॥
अपदस्य ऋकारस्यौटि परे अर् भवति । इत्यर् ।

१५५ ॥ त्रप्स्वसृनप्तनेष्ट्वपृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्त्रदीर्घः । १
। २ । १३३ ॥ तृप्रत्ययान्तस्यावादीनाञ्च तत्सम्बन्धिन्यन्यसं-

बन्धिनि वा इयनप्सुटि परे तदासन्नोऽकारो दीर्घो भवति न
चैकामन्त्रणे । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । हे क्रोष्टा हे क्रोष्टारौ, हे क्रोष्टारः ।
क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ । शसि परे नन्तः पुंस इति ऊनादेशः
क्रोष्टृन् । टादावजादौ—

१५६ ॥ घाच्यापि । १ । २ । १३२ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य
-तत्सम्बन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा तृतीयैकवचनादावजादौ
मुपि परे क्रोष्टृ इत्यादेशो वा भवति । यज्ञादेशस्तत्र अस्वे
इति यञ्, आदेशाभावे कारुशब्दवत् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना, क्रो-
ष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रवे, क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभ्यः ।
ऽसिऽसो.—

१५७ ॥ डातो डुः । १ । २ । १०३ ॥ अपदात् ऋकारात्परस्य ऋ-
।सिऽसोरकारस्य डु इति डिडुकारो भवति । अन्त्याजादिलुक् ।
क्रोष्टुः क्रोष्टोः, क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रवोः । आभि नित्यत्वात् नामादेशेन
क्रोष्टृभावो घाध्यते । क्रोष्ट्रूनाम् । क्रोष्ट्रि क्रोष्ट्रौ, क्रोष्ट्रो-क्रो-
ष्ट्रौः, क्रोष्ट्रुपु । ऊकारान्त आश्रयलिङ्गः खलपूशब्दः । पून्
पवने । ऋकारस्तद्धर्थः । धातुसंज्ञायां खलशब्दादम् खलं
पुनातीति विगृह्य क्वादि कार्यम्, “स्वकृतास्युक्तम्” इति
समासः । मुपः इलुक् । स्वादय. खलपू । अजादौ मुपि—

१५८ ॥ धातोस्तिकारक्रममस्तानेकाचोऽतत्संयोगाद्य-
।ध्यैः १ । २ । ३८ ॥ तिना कारकेण च यो धातुः समस्तः
कृतसमासः यश्चानेकाच् तस्य यौ इवर्णोऽवर्णौ तयोरजादौ
मुपि परे यञ् भवति न चेतौ इवर्णोऽवर्णौ तस्य धातोरवयवात्
-संयोगात्परी भवतः । खलप्यौ, खलप्यः । हे खलपू, हे ख-

लघ्वी, हे खलप्वः । खलप्वम्, खलप्वौ, खलप्वः । खलप्व्या । हला-
दावविशेषः । खलपूभ्यां, खलपूभिः । इत्यादि नेयम् । एवं यक्लू
उल्लूशब्दौ यक्पूर्वस्य उत्पूर्वस्य च लूक् छेदने इत्यस्य
सिद्धौ । लूशब्दस्य तु उवादेशः लः, लुवी, लुवः इत्यादि ।
प्रतिपूर्वात् भू सत्तायामित्यतः क्वादिः, स्वादयः । प्रतिभूः ।
धातोस्तिकारकेत्यादिना यक् न भवति ॥ दृन्पुनःकरवर्षाभि-
र्भुवः । १ । २ । ३९ ॥ दृन्नादिभिरेव कृतसमासस्य भू इ-
त्येतस्य यक् भवति नान्यैः । इति नियमात् उवादेशः । प्रति-
भुवौ प्रतिभुवः । इत्यादि । स्त्रियामप्येतेषामेवं रूपम् । एवं
स्वयंभूमित्रभूप्रभृतयः । ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः पितृशब्दः
पितृ इति स्थिते स्वादयः । सौ ऋत्सखीत्यादिना डादेशः । पिता
अजादौ “ ड्यौट् धृतोऽपदस्यार् ” इति अरादेशः अतृप्रत्यया-
न्तत्वात् त्रप्खस्तित्यादिना दीर्घो न भवति । पितरौ, पितरः ।
एकामन्त्रणे “ न डान् लुक् ” इति प्रतिषेधान्न डादेशः । ष्वस्वैत
इत्यादिना अर् । हे पितः, हे पितरौ, हे पितरः । पितरम्,
पितरौ । शसि “ नन्तःपुंस ” इति ऋनादेशः पितृन् । अजादौ
यभादेशः पित्रा, पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे, पितृभ्याम्,
पितृभ्यः । डसिडसोः “ डातो डुः ” इति
डुः । पितुः, पितृभ्याम्, पितृभ्यः । पितुः, पित्रोः ।
आमो नम्हस्वाट्साट् इति नाम् “ नाम्यतिसृच-
गुप्यः ” इति दीर्घः ‘ अभिन्ने ’ इति णत्वम् । कथमत्र णत्वं
पकाररेफाभावादिति चेन्न ऋवर्णमध्ये रेफस्य प्रतिज्ञानात्
भवति । एतच्च णत्वप्रतिषेधे लृप्नोतिग्रहणाद्विज्ञायते पितुः

णाम् । पितरि, पित्रोः, पितृषु । एवं भ्रातृजामातृप्रभृतयः ।
नृशब्दस्याभि विशेषोऽन्यत्र पितृशब्दवत्—

१५९ ॥ नुर्वा ॥ १ । २ । १४१ ॥ नृ इत्येतस्य नामि
परे पूर्वोऽग्दीर्घो भवति वा । नृणाम्, नृणाम् । तृप्रत्ययान्तस्य
मातृशब्दस्य भेदः । माङ् माने । डकारस्तद्धयः । मा इति स्थिते
धातुसंज्ञायां मिमीते इति विग्रहे—

१६० ॥ णुत्रजिहादिभ्यश्च । ४ । ३ । ८५ ॥ धातो-
लिंहादिभ्यश्च णु तृ अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । इति
तृप्रत्ययः स च ऋल्लोऽतुन्त्वाम् इति कर्तारि भवति । स्वादयः
क्रोष्टृशब्दवत्प्रक्रिया । माता, मातारौ, मातारः
हे मातः, हे मातारौ, हे मातारः । मातारं, मातारौ, मातृन् ।
मात्रा, मातृभ्याम्, मातृभिः । मात्रे, मातृभ्याम्, मातृभ्यः ।
मातुः, मातृभ्याम्, मातृभ्यः । मातुः, मात्रोः, मातृणाम् । मातरि
मात्रो, मातृषु । कर्तृशब्दस्य तु भेदः । डुक्त्स् करणे डुशब्द-
व्कारावितौ । प्रयोजनं पूर्ववत्, धातुसंज्ञायां करोतीति वि-
गृह्य पूर्ववत् तृप्रत्ययः जुस्पक्थेडर् । ४ । २ । १६ । इत्यधि-
कृत्य—

१६१ ॥ अक्विडल्लुग्धेतौ । ४ । २ । १७ ॥ धातोर्विहिते प्रत्यये
परे पूर्वस्येकः एडरो भवन्ति न विडति लुग्धेतौ च । कर्तृ
इति स्थिते स्वादयः । कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः इत्यादि । मातृशब्दवत्
एवं भर्तृनेतृप्रभृतयः तृप्रत्ययान्ताः । ऋकारान्त आश्रयालिङ्गः
प्रियगृशब्दः उभाभ्यां सुः प्रियः गृस्य इति विग्रहे, सुप्सुपा
समासो बहुलं । २ । १ । १ ॥ बहुमीदिः ॥ २ । १ । २ ।
इति च वर्णमाने—

१६२ ॥ एकार्थं च । २ । १ । ५ । एकः समानोऽर्थो
द्रव्यमधिकरणं यस्य वाक्यस्य अस्ति तदेकाधिकरणं अव्ययं
च सुबन्तं सुबन्तेन सह द्वितीयाद्यर्थे बहुलं समस्यते स च
समासो बहुव्रीहिः । सुपः श्लुक् ।

१६३ ॥ विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ । २ । १ । ११० ॥
विशेषणं सर्वादि संख्यावाचि च शब्दरूपं बहुव्रीहिसमासे
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः । स्वादयः ।
ऋत्सर्खात्यादिना तकाराद्वादेऽनो न भवति । प्रियगृः । ङ-यौट्-चृ-
तोऽपदस्यारू इत्यरादेशोऽपि तकारादेव न भवति । अस्वे
इति यश्च । प्रियग्री, प्रियग्र । हे प्रियगृ, हे प्रियग्री, हे प्रियग्रः
इत्यादि लल्लुकारान्तावप्रसिद्धौ । एकारान्त आश्रयालिङ्गोऽ-
तिहेशब्दः अतिशब्दात्सु हे इत्यनुकरणशब्दोऽनुकार्ये हेशब्दे
वर्तते इत्यतिव्रज्जमणक्रियाया कर्म भवतीति हेऽशब्दादम् अति-
क्रान्तो हेशब्दमिति विग्रहे—

१६४ ॥ गतादिषु प्रादयः । २ । १ । २१ । प्र इत्यादि
सुबन्तं गतादावर्थे वर्तमानं सुपा नित्यं समस्यते सच समासो
बहुव्रीह्यादेरन्यस्तत्पुरुषो भवति । सुपः श्लुक् । अतिहे इति
स्थिते अतिहेः अतिह्यौ अतिह्यः । अतिह्यम्, अतिह्यौ,
अतिह्य । अतिह्या, अतिहेभ्याम्, अतिहेभिः । अतिह्ये
अतिहेभ्याम् अतिहेभ्यः । एङो लुक् इति लुक् । अतिहेः
अतिहेभ्याम् अतिहेभ्यः । अतिहेः, अतिह्योः, अतिह्याम् ।
अतिह्यि, अतिह्योः, अतिहेषु । एवं सेपरमसेशब्दौ । ओ-
कारान्तः पुटिङ्गो गोशब्दः ततः स्वादयः ।

१६५ ॥ ओत औ ॥ १ । २ । ११७ ॥ इयनप्सुटि परे ओकारस्य औकारो भवति । गौः गावौ गावः । हे गौः, हे गावौ, हे गावः । अमि शसि च—

१६६ ॥ डाम्शसः ॥ १ । २ । ११८ ॥ ओकारात्परस्य इयनप्सुटि अम. शसश्चादेर्डादेर्गो भवति अन्त्याजादिलुक् । गाम्, गावौ, गाः । गवा, गोभ्याम्, गोभिः । गवे, गोभ्याम्, गोभ्यः । गोः, गोभ्याम्, गोभ्यः । गोः, गवो, गवाम् । गवि, गवोः, गोपु । एषं शोशब्दः । ऐकारान्तः पुल्लिङ्गो रेण्वच्दः सतः स्वादयः ।

; १६७ ॥ रायः सिभ । १ । २ । २२० । रे इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्न्यन्यसम्बन्धिनि वा सकारादौ भकारादौ च सुपि परे आकारो भवति । अन्यत्रायादेशः । राः, रायौ, रायः । हे राः हे-रायौ हे रायः । रायस् रायौ रायः । राया राभ्याम् राभिः । राये राभ्याम् राभ्यः । रायः राभ्याम् राभ्यः । रायः रायोः रायाम् । रायि रायोः रासु । औकारान्त पुल्लिङ्गो ग्लौश्चब्दः तस्यं ह्लाद्रावविशेषः । ग्लौः ग्लावौ ग्लाव हे ग्लौः । हे ग्लावौ हे ग्लावः । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । इत्यादि नेयम् ॥

॥ इत्यजन्ता. पुल्लिङ्गा. ॥

अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

तत्र अकारान्तोऽप्रसिद्धः । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो जाया-
शब्दः । जाय इति स्थिते—त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ ऋच्याद्-
इत्यधिकृत्य—

१६८ ॥ अजाद्यताम् ॥ १ । ३ । १३ ॥ अज इत्ये-
षमादीनां अकारान्तानां च शब्दरूपाणां स्त्रियां वाच्यायां
तत आङ् प्रत्ययो भवति । डकारोऽन्त्याजदिलुगर्थः । म्या-
दयः । सी हल्ङ्गाड्दीर्घाल्लुक् इति लुक् । जाया । औकारे-

१६९ ॥ आङ्शौतो गीः ॥ १ । २ । १९ ॥ नपः आङ्न्त-
स्य च सम्बन्धिन औकारस्य मुपः स्थाने गी इत्ययमादेशो-
भवति । गकारो गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । इक्येङ् इति
एङ् । जाये । जसि दीर्घ इति दीर्घः । जायाः । एकामन्त्रणे-

१७० ॥ एदाङ् ॥ १ । २ । १२४ ॥ आङ् एकाम-
न्त्रणे एकारो भवति सोश्च लुक् । हे जाये, हे जाये, हे जाया ।
मौङ्गोऽम् इति मत्वम् । जायाम् जाये ।

१७१ ॥ शस्यक् ॥ १ । १ । ७८ ॥ अकः शस्यधि
परे परेणाच् सहितस्य यथासंख्यं दीर्घो भवति । जायाः । टा-
यामोसि च—

१७२ ॥ टौस्येत् । १ । २ । २१ ॥ आङ्न्तस्य सम्ब-
न्धिनोः टा ओस् इत्येतयोः परत एकारो भवति अयादेशश्च ।
जायया । हलादावविशेषः । जायाभ्याम् जायाभिः । डिट्चने,

१७३ ॥ डितो याद् । १ । २ । २० ॥ आङ्न्तस्य
सम्बन्धिनो डकारानुबन्धस्य मुपो. याडागमो भवति स च—

१७४ ॥ टिदादिः । १ । १ । ५३ ॥ टिङ्गो यस्य
विधीयेत स तस्याद्यवयो भवति । इत्यादी भवति । टकार
आदिविभ्यर्थः “ एजूच्यैच् ” इत्येच् । जायायै जायाभ्याम्
जायाभ्यः । जायायाः, जायाभ्याम्, जायाभ्यः । जाया-

याः, जाययोः । नमूहस्वादसाट इति नाम् नाम्येत्यादिना दीर्घः । जायानाम् । डेर्याटि न्यंशादाम् इत्याम् । जायायाम्, जाययोः, जायासु । एवं शालाशुक्लामालारत्नद्वीदीनां रूपनयः । जराशब्दस्याचि विशेषोऽन्यत्र जायाशब्दवत् । जरा ।

१७५ ॥ जराया ङसिन्द्रस्याचि । १ । २ । ३७ ॥ जराशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ मुपि परे इन्द्रस्याचार्यस्य मतेन ङसादेशो भवति । अन्येषां न भवति । ङित्त्वादन्त्यस्यैव भवति । जरसौ जरे, जरसः जराः । हे जरे, हे जरसौ हे जरे, हे जरसः हे जराः । जरसम्, जरां, जरसौ जरे, जरसः जराः । जरसा जरया, जराभ्याम्, जराभिः । जरसे जरायै, जराभ्याम्, जराभ्यः । जरसः जरायाः, जराभ्याम्, जराभ्यः । जरसः जरायाः, जरसोः जरयोः, जरसाम् जराणाम् । जरसि जरायाम्, जरसोः जरयोः, जरासु । सर्वादीनामप्याटि कृते आमङ्गित्वचनान्यत्र जायाशब्दवद्रूपनयः । सर्वा, सर्वे, सर्वाः । हे सर्वे, हे सर्वे, हे सर्वाः । सर्वाम्, सर्वे, सर्वाः । सर्वया, सर्वाभ्याम्, सर्वाभिः । ङिनो याङिति याडागमे कृते—

१७६ ॥ ङस्याद्यस्य । १ । २ । १७५ ॥ अवर्णान्तानां मर्यादीनां तत्सम्बन्धिनि याडागौ मुपि परे ङसित्यादेशो भवति । ङित्त्वादन्त्यम्यादेशः । सर्वस्यै, सर्वाभ्याम्, सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः, सर्वयोः । सामाम् इति माम् । मर्यामाम् । न्यंशादामित्याम् । सर्वम्याम् सर्वयोः सर्वांम् । एवं विशादीनामुभयशब्दवर्जितानामन्तरशब्दपर्यन्तानां

रूपनयः । पूर्वादीनां द्विदादीं सुषि पक्षे इम् अन्यत्र जायागच्छ-
 यन् । पूर्वस्याः पूर्वायाः । त्यदादीनां स्यादिषु कृतंषु षमौ चात्
 इत्यत्ये, “ एदे ” इति लुचि याटि च कृतायां सर्वशब्दवत्
 प्रमिया । स्या त्ये त्याः । इत्यादि । सा, ते, ताः इत्यादि । या
 ये याः इत्यादि । अदसः सौ पुंशदीत्वादि । असौ । अन्यत्र
 त्यदागत्वे लुचि आटि च कृतायां सर्वागच्छवत् । सर्वम्भिन्
 कार्ये कृते पश्चात् मत्त्वगुत्त्ये । अमू अमूः । हे अमौ, हे अमू,
 हे अमूः । अमूम्, अमू, अमः । अमुया, अमूभ्याम्,
 अमूभिः । अमुष्ये, अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः
 अमुयोः अमूपाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमृषु । इदमः
 स्वादयः । साविति दकारस्य मकारः—

१७७ ॥ इय् । १ । २ । २११ ॥ इदमस्यदादिमन्व-
 न्धिनि सौ परे इद्रपस्य इय् भवति । इयम् । अन्यत्रात्यम्
 लुक्च “ दो मः ” इति गत्वे आङ् । इमे, इमाः । हे इयम्, हे
 इमे, हे इमाः । इमाम्, इमे, इमाः । “ टौस्यनः ” इति अनः
 तत आट् टौस्येत् इति एत्वम् अयादेशः । अनया । हलादाव-
 शादेशे कृते आङ् । आभ्याम्, आभिः । द्विद्वचनं त्यदागत्वे
 लुच्याटि “ द्वितो याद् ” इति याट् च पश्चाद्शादेशात् ततो
 इनादेशः । अस्यै, आभ्याम्, आभ्यः । अन्या, आभ्याम्,
 आभ्यः । अस्याः अनयोः आमाम् । अस्यान्, अनयोः, आमु ।
 एतद् एषा, एते, एताः इत्यादि । एरुम्य एका, एके, एकाः
 इत्यादि । द्विशब्दस्य द्वे, हे द्वे, द्वे, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्,
 द्वयोः, द्वयोः । किमःकादेशे कृते आट् । का, के, काः इत्यादि नेयम् ।

अर्द्धादीनां जायाशब्दवन्नीतिः । द्वितीयतृतीयशब्दयोश्च तीयं द्वितीति विकल्पेन सर्वादित्वविधानात् तत्रैव भेदः द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः २, द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम्, अन्यत्र जायाशब्दवत् । एवं तृतीयाशब्दः । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः ततः स्वादयः । सुटि रविशब्दवत् । रुचिः रुची रुचयः । हे रुचे, हे रुची, हे रुचयः । रुचिम् रुची । शुस्यगिति दीर्घः । रुची । टाया नाभावो न भवति अस्त्री इति प्रतिषेधात् । यञ् । रुच्या, रुचिभ्याम्, रुचिभिः । डिद्वचने इदुतो गिग्योतोऽन्वे. इत्यधिकृत्य—

१७८ ॥ स्त्रिया वाद् । १ । २ । २९ ॥ स्त्रीलिङ्गमर्थमभिदधत इदुदन्तात् शब्दात्परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा द्वितः सुप आडागमो वा भवति । टकार आन्विविध्यर्थेण् यच्चादेशश्च । यदा त्वाङ् न भवति तदा रविशब्दवत् । रुच्यै रुचये रुचिभ्यां रुचिभ्यः । रुच्याः रुचे. रुचिभ्याम् रुचिभ्यः । रुच्याः रुचैः रुच्योः रुचीनाम् । रुच्याम् रुचौ, रुच्योः, रुचिषु । एवं शुचिकृतिषुवतिहानिमतिप्रभृतयः । विशत्यादयः संख्यायामेवोपाददते संख्येयेषु च स्वलिङ्गत्वमुपादायैव वर्तन्ते तस्मादेकवचनान्ताः स्युः । विशतिः हे विशते, विशतिम्, विशत्या, विशत्यै विशतये, विशत्याः विशतेः, विशत्याः विशतेः । विशत्यां, विशती । द्वित्त्वनवहत्याभिधाने द्विवचनयद्विवचनेऽपि भवतः । द्वे विशती, वहयो विशतयः । एवं पष्टिमत्त्वशीतिनयनिशब्दा अपि । विश-

१७९ ॥ त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ । १ । २ । २२१ ।
त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गेष्वे वर्तमानयोः तत्सम्बन्धिन्यन्य-
सम्बन्धिनि वा सुपि तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ।

१८० ॥ रोऽनपोऽच्युः ॥ १ । २ । २२२ ॥ तिसृ च-
तसृ इत्येतयोः ऋकारस्यानपुंसकस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धि-
नि वा अजादौ सुपि परे रेफो भवति । तिस्रः, हे तिस्रः, तिस्रः,
तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः । नाम्यतिसृचतुष्पः इति प्रति-
पेधान्न दीर्घो भवति । तिमृणाम्, तिसृषु । ईकारान्तः स्त्रीलि-
ङ्गा लक्ष्मीशब्दः । लक्षि दर्शनाङ्कनयोः । ततः लक्ष्मेरुद् चेति
ईप्रत्ययो मुद् चागमः । ततः स्याद्य । नायमीकारो डिति सो-
र्लुग् न भवति । रित्वविसर्जनीयौ । लक्ष्मी, लक्ष्म्यौ, लक्ष्म्यः ।
एकामन्त्रणे ह्रस्वोऽभित्याट इति ह्रस्वः सोश्च लुक् । हे लक्ष्मि,
हे लक्ष्म्यौ, हे लक्ष्म्य । सोऽणोऽमः इति मत्वम् पदस्येति
लुक् च । लक्ष्मीम्, लक्ष्म्यौ । शस्यगिति दीर्घः । लक्ष्मी ।
लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्याम् लक्ष्मीभिः । द्विद्वचने—

१८१ ॥ व्योऽपुंसः ॥ १ । २ । ३० ॥ अपुंसि त्रि-
यामर्धे वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परस्य तत्सम्बन्धि-
नोऽन्यसम्बन्धिनो वा हितस्सुपो नित्यमाङ् भवति । टकार
आदिविध्यर्थः । यत्रैश्च । लक्ष्म्ये, लक्ष्मीभ्याम्, लक्ष्मीभ्यः ।
लक्ष्म्याः लक्ष्मीभ्याम् लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः, लक्ष्म्योः । नम्-
ह्रस्वाद्साट इति नाम् णत्वञ्च । लक्ष्मीणाम् । न्यंशादामिति
आम् । लक्ष्म्याम्, लक्ष्म्योः, लक्ष्मीषु । एवं तरी तन्त्री
तन्त्रीदरीप्रभृतयः । उभयदष्टकारो डर्थः उभय इति स्थिते

अन् इति वर्तते तच्च यथासंभवं विशेषणम् ।

१८२ ॥ टिट्ठण्ढेणण्व्गौरादिभ्यः ॥ १।३।१४ ॥ स्त्रियां
टित्. ठण्ढण्भ्याम् इत्तितः अणतः अब्ः गौरादिभ्यश्च
स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङी इति प्रत्ययो भवति । इकारः हल्-
इ षाड्दीर्घांल्लुक् इति विशेषणार्थः ।

१८३ ॥ लुगतः । १।३।७८ ॥ ईप्रत्यये परे पूर्वस्य अकारस्य
लुग्भवति । उभयी इति स्थिते तत्. स्वादयः । सोर्लुक् । उभयी ।
अस्ये इति यब् । उभय्यौ, उभय्यः । एकामन्त्रणे ह्रस्वः सोर्लुक्,
हे उभयि, हे उभय्यौ, हे उभय्यः । मोऽणोऽभ इति मत्वम्
लुक्च । उभयीम्, उभय्यौ । शस्यगिति दीर्घः । उभयीः ।
उभय्या । हलादायविशेषः । उभयीभ्याम्, उभयीभिः ।
व्योऽपुंम् इत्याद् यब् च । उभय्यै, उभयीभ्याम्, उभयी-
भ्यः । उभय्या, उभयीभ्याम्, उभयीभ्य । उभय्याः, उभयी-
भ्याम्, उभयीभ्यः । उभय्या, उभय्योः, उभयीनाम् । हेराम् ।
उभय्याम्, उभय्योः, उभयीषु । अनडुद्शब्दस्य गौरादिपा-
टान् ही उपास्य च याशब्दादेशो भवति विकल्पेन ।
स्यादय । अनडुद्दी, अनडुद्दी, अनडुद्दीः इत्यादि । अनडुद्दी
अनडुद्दी, अनडुद्दी. इत्यादि उभयीशब्दपञ्चमितिः । पञ्चमीशब्द-
स्य भेदः । पञ्च इति स्थिते—

१८४ ॥ नृद्विदन्तोऽम्बमादेर्ही । १ । ३ । ७ ॥

नकागन्ताम् म्यस्याधनययपक्रपागन्तादुगिदन्ताद्व्यत्य-
स्ताश्च स्त्रियां वर्तमानात् हीप्रत्ययो भवति । यन्नादेशः । स्यादयः
पञ्ची, पञ्ची, पञ्चः । इत्यापुंभवीशब्दपञ्चमिति । एवं इत्या-

दयः । भवतु इति स्थिते उकार इत् उगित्कार्यार्थः । मृदुगिदि-
त्यादिना डी, स्वादयः । भवती, भवत्यौ, भवत्यः इत्युभयी-
शब्दवत् । शत्रन्तानां डीप्रत्यये रूपभेदः । या प्रापणे, या
इति स्थिते पूर्ववद्धातुसंज्ञायाम्—

१८५ ॥ सति । ४ । ३ । २१७ ॥ वर्तमानेऽर्थे वर्त-
मानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । टकार एटित इति विज्ञे-
पणार्थः । अकार उच्चारणार्थः । श्लेले यगिति वर्तमाने—

१८६ ॥ कर्तरि शप् ॥ ४ । ३ । २० ॥ धातोः कर्तरि
वर्तमाने श्लेले परतः मध्ये शप् प्रत्ययो भवति । शकार एचो-
ऽश्या इति विशेषणार्थः । पकारः श्ल्यञ्छाविति विशेषणार्थः ।

१८७ ॥ ह्रदादेः श्लुश्श्लुक् ॥ ४ । ४ । २१ ॥ ह्रादि-
भ्यः अदादिभ्यश्च परस्य कर्तरि श्लेले परे विकरणस्य शपो-
ऽन्यस्य वा यथासंख्यं श्लुश् श्लुक् च भवति ।

१८८ ॥ सल्लइवत्स्यल्लटो वाऽनितौ ॥ १ । ४ । ७८ ॥
सति वर्तमानेऽर्थे यो लट् वत्स्यति भविष्यति च यो लट्
तयो स्थाने अतद्धत्तइवत् शत्रानशौ आदेशौ वा भवतः । न
चेदितिशब्दः प्रयोगे प्रयुज्यते । शकारः श्ल्यञ्छाविति वि-
शेषणार्थः । ऋकार उगित्कार्यार्थः । या अत् इति स्थिते उगि-
त्त्वात् डी । सुविति वर्तमाने—

१८९ ॥ डीग्योर्वादिऽश्नः ॥ १ । २ । १६ ॥ श्नाव-
र्जितादवर्णात्परो यश्शता तदन्तस्य शब्दस्य डी गी इत्येतयोः
परयोः नम् वा भवति । मकारो देशविध्यर्थः । अकार उच्चार-
णार्थः । दीर्घ इति दीर्घः । म्नां जट्यपदान्ते इति परस्वः । स्वा-

दयः । यान्ती, यान्त्यौ, यान्त्यः । हे यान्ति इत्यादि । नमभावे याती यात्यौ यात्यः । हे याति इत्यादि । भू सत्तायां सतीति लट् तस्य शत्रादेशः, कर्तरि शिविति, शप् “ अकिङ्त्लुग्हेता ” इत्योकारः अवाह्यदेशः । भव अत् इति स्थिते उगित्वात् ङी ।

१९० ॥ शप्श्यात् ॥ १ । २ । १७ ॥ शपः श्याच्च परस्य शतु ङीग्यो परतः । नित्यं नम् भवति । अनुबन्धौ पूर्ववत् । एदे इति लुक् । स्वादयः । भवन्ती, भवन्त्यौ, भवन्त्यः । हे भवन्ति इत्यादि । दिवु ऋडाविजिगीषाव्यवहारधृतिस्तुतिगतिषु । उकारः “ घोदित ” इति विशेषणार्थः । धातुसंज्ञायां लट् शत्रादेशः । कर्तरीत्यधिकृत्य—

१९१ ॥ दिवादेः श्यः ॥ ४ । ३ । २२ ॥ दिवादिभ्यः कर्तरि श्लेले परतो मध्ये श्यप्रत्ययो भवति । ञकारः इत्यञ्जाविति विशेषणार्थः ।

१९२ ॥ धातोर्वाङ्दीर्घोऽयहल्लि चाच्छुर्कुरोः ॥ १ । २ । ६८ । लुर्कुर् इत्येतद्वर्जितस्य धातोः । इङ्दीर्घो भवति पदान्ते यप्रत्ययवर्जितहल्परयोः नपरयोश्च वकाररेफयोः परतः । दीव्य-अत् इति स्थिते उगित्वात् ङी, शप्श्यादिति नम् । स्वादयः । दीव्यन्ती, दीव्यन्त्यौ, दीव्यन्त्यः । हे दीव्यन्ति इत्यादि नेयम् । स्त्रीशब्दस्य भेदः । स्त्रीपुंश्लेत्रनक्षत्रादयः इति स्यतेः सूतेः स्त्यायते स्तृणातेः तनोतेर्वा ऋट् प्रत्ययो भवति धातोश्च सकारादेशो निपात्यते । टित्वात् टिट्ठण्डेचित्वादिना ङी । लुगतः इत्यकारस्य लुक् । स्त्री इति स्थिते स्वादयः । सोः हल्ङ्थादित्यादिना लुक् । स्त्री ।

१९३ ॥ स्त्रियाः ॥ १ । २ । ४२ ॥ स्त्रीशब्दस्य च इ-
वर्णस्तस्याजादौ प्रत्यये परे इयादेशो भवति । स्त्रियौ, स्त्रियः ।
एकामन्त्रणे ह्रस्वोऽत्रित्याट इति ह्रस्व. सोश्च लुक् । हे स्त्रि, हे
स्त्रियौ, हे स्त्रिय ।

१९४ ॥ वाम्शसि । १ । २ । ४३ ॥ स्त्रीत्येतस्येवर्ण-
स्यामि शसि च परे इयादेशो वा भवति । स्त्रियम् स्त्रीम्,
स्त्रियौ, स्त्रिय. स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । ङिद्वचने व्योऽ-
पुंसः इत्याटि कृतायामियादेश. । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः
स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्य. । स्त्रिया, स्त्रियोः । आगो नित्यत्वान्नामादेशो
णत्वञ्च स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीशब्दस्य भेदः ।
श्रिन् सेवायां जकारस्तद्धर्थः । किञ्चिच्चिप्रच्छिपरिप्रज्यायत-
स्तुकडुदुश्रीणां दीर्घो डो प्रसारणञ्च । प्रसारणमिति साचो यञो
भवन इगादेशस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । श्री इति स्थिते
स्वादयः । अङ्चन्तत्वात् सोर्लुग् नास्ति । श्रीः । अजादौ “ भू-
हलश्चोदचेयुवौ ” इति इयु श्रियौ, श्रियः । एकामन्त्रणे
विकल्पिताङ्त्वात् ह्रस्वो नास्ति हे श्रि., हे श्रियौ, हे श्रियः ।
श्रियम्, श्रियौ, श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः । ङिद्वचने ।

१९५ ॥ वेयुषोऽस्त्रियाः । १ । २ । ३९ ॥ इयुवादेश-
भाविनी याविकारोकारो तदन्तात् शब्दात् स्त्रीवृत्तेः परस्य
तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो ङितः सुप आडागमो भवति
वा स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । तत इयादेशः । श्रियै श्रिये,
श्रीभ्याम्, श्रीभ्य. । श्रिया, श्रियः, श्रीभ्याम्, श्रीभ्य. । श्रियाः
श्रियः, श्रियोः । आभि—

१९६ ॥ नामामः । १ । २ । ३२ ॥ इयुविकारोकारान्तात्
 पुमर्थान् स्त्रीवृत्ते परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा आमो
 नामादेशो भवति वा स्त्रीशब्द वर्जयित्वा । श्रीणाम्, श्रियाम् ।
 श्रियाम्, श्रियि, श्रियोः श्रीपु । एव हीप्रभृतय । उकारान्त
 स्त्रीलिंगस्तनुशब्द सच शरीरवाची । अल्पार्थस्तु त्रिलिङ्ग तस्य
 रुचिशब्दवत् प्रक्रिया । तनु तनू तनव । हेतनो हेतनू हे
 तनव । तनुम्, तन्, तनू । तन्वा, तनुभ्या, तनुभि ।
 तन्वै तनवे, तनुभ्याम्, तनुभ्य । तन्वा. तनो, तनुभ्याम्,
 तनुभ्य । तन्वाः तनो, तन्वो, तनूनाम् । तन्वाम् तनौ,
 तन्वो, तनुपु । एव रज्जुधेनुस्नायुप्रभृतय । ऊकारान्तः स्त्री-
 लिङ्गो जम्बूशब्दः । तस्य लक्ष्मीशब्दवत् प्रक्रिया । जम्बू
 जम्ब्वी जम्ब्व । हे जम्बु हे जम्ब्वी हे जम्ब्वः । जम्बूम्
 जम्ब्वी जम्ब्वुः । जम्ब्वा, जम्ब्व्याम्, जम्ब्वभिः । जम्ब्वै,
 जम्ब्व्याम्, जम्ब्वभ्य । जम्ब्व्याः जम्ब्व्याम् जम्ब्वभ्यः ।
 जम्ब्व्या जम्ब्व्यो जम्ब्वनाम् । जम्ब्व्याम् जम्ब्व्यो जम्ब्वपु ।
 एवं घमूयधूययाग्नभृतयः । भ्रूशब्दस्य भेद । ध्रमू चलने
 ऊकारस्तुदित इति विशेषणार्थ । भ्रमेश्च हूरिति इप्रत्ययः ।
 इत्यन्त्याजादेलुक् । भू इति स्थिते तत् स्वादयः । श्रीशब्द-
 वत्प्रक्रिया । भूः ध्रुयो ध्रुयः इत्यादि । इन्भूशब्दस्य भेदः ।
 इन्भूभर्त्नाति विगृह्य विप्, स्पृष्टनास्युक्तमिति गमामः ।
 इन् इति स्थिते पदस्येति ट्फाग्न्य लुक् । स्वादयः । इन्भूः ।
 अत्रादौ तु—

१९७ ॥ इन्भूः रगर्पाभिर्भूः ॥ १ । २ । ३९ ॥ इन्

पुन.करवर्षा इत्येतैरेव सह समस्तस्य भू इत्येतस्य क्विबन्तस्यो-
वर्णस्याचि सुपि परे यञ् भवति । दृन्भ्वौ दृन्भवः । हे दृन्भूः
इत्यादि लक्ष्मीशब्दवत्प्रक्रिया । एवं पुनर्भू करभू वर्षाभू
शब्दाः । ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गो मातृशब्दः सोऽपि पितृशब्दवन्ने-
य. । माता, मातरौ, मातरः । हे मातः, हे मातरौ, हे मातरः ।
मातरम्, मातरौ । शस्यागिति दीर्घः । मातृः । मात्रा मातृभ्या-
मित्यादि । एवं स्वस्तृदुहितृप्रभृतयः । ऋकारान्तः प्रियगृशब्दः
सोऽपि पुल्लिङ्गवन्नेयः । लृकारलृकारान्तावप्रसिद्धौ । एका-
रान्तः अतिहे शब्दः सोऽपि पुल्लिङ्गवन्नेयः । ओकारान्तः
गोशब्दः पूर्ववत् । ऐकारान्त. सुरैशब्दः तस्यापि प्रियगृशब्दवत्
बहुव्रीहिः रैशब्दवन्नीतिश्च । औकारान्तो नौशब्द. तस्यापि
ग्लौशब्दवन्नीतिः । इत्यजन्ता. स्त्रीलिङ्गाः ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ॥

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गो धनशब्दः ततः स्वादयः सोः
इलुचि प्राप्तायाम्—

१९८ ॥ अतोऽम् । १ । २ । ४ । अकारान्तस्य नपुंस-
कस्य सम्बन्धिनोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । “ मोऽणो-
ऽम्ः ” इति मत्वम् पदस्येति मकारस्य लुक् । धनम् । औका-
रयोः “ आटश्चौतो गी ” इति गी “ इक्येडर् ” इत्येड् ।
धने ।

१९९ ॥ जश्शसः शि । १ । २ । १८ ॥ नपः सम्ब-
न्धिनो जस्म् इत्येतयोः सुपोः शि इत्ययमादेशो भवति ।
शकारः सर्वदेशार्थः । नम् सुपीति प्रस्तुत्य—

२०० ॥ शावचः ॥ १ । २ । ११ ॥ अजन्तस्य नपः
शौ परे नम् भवति । अनुबन्धलोपः ।

२०१ ॥ न्यक् ॥ १ । २ । १३४ ॥ श्यनप्सुटि परे यो
नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽग् दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । धनानि ।
एकामन्त्रणे सोरभि कृते ह्रस्वोऽन्नित्याट इति ह्रस्वः श्यनप्सुटी-
त्यादि स्वमोदच लुक् मुहणसामर्थ्यात् अमश्च लुक् । स च
सर्वस्य भवति । हे धन, हे धने, हे धनानि । पुनरपि धनम्, धने,
धनानि । टादिषु वृक्षवत् । एवं शुक्लवस्त्रवदननयनादयः ।
सर्वादयोऽप्येवं नेतव्याः प्रथमाद्वितीययोः । टादिषु पुल्लिङ्गवत् ।
अन्यादीनां तु पञ्चानां भेदोऽस्ति । अन्य इति स्थिते—

२०२ ॥ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमोः । १ । २ ।
२ ॥ नपुंसकाभिधायिनामन्यादीनां पञ्चानां तत्सस्वन्धिनोः
सु अम् इत्येतयोः परतो दगागमो भवत्येकतरशब्दं वर्जयित्वा ।
ककारोऽन्त्याविध्यर्थः, अकार उच्चारणार्थः ।

२०३ ॥ श्लुक् । १ । २ । ५ ॥ नप. सम्बन्धिनोः स्वमोः
श्लुक् भवति ।

२०४ ॥ चर्जशः । १ । १ । ६९ ॥ विरामे वर्तमानस्य
जस. स्थाने तदासन्न. चरादेशो वा भवति । अदीर्घादिति
द्वित्वञ्च । अन्यद् अन्यत् अन्यद्द् अन्यत्त्, अन्ये, अन्यानि ।
हे अन्यत् हे अन्यत्त्, हे अन्यद् हे अन्यद्द् । हे अन्ये, हे
अन्यानि । शेषं पुल्लिङ्गवत् । एवमन्यतरइतरकतरकतमादयः ।
अनेकतरस्येति किम् ? एकतरमित्यादि । त्यदादीनां तु स्वमो-
र्विशेषोऽस्ति . त्यद् इति स्थिते स्वादयः । नित्वत्वात् त्यदा-

शत्यात्मोगेव स्वमोः स्वमाश्रे लुक् इति लुक्, श्लुचि संजाना-
याम्—

२०५ ॥ स्थानीवानलाश्रये ॥ १ । १ । ५० ॥ यस्य स्थाने
यो विधीयते स स्थानी इतर आदेश, स्थानीव भयत्यादेशः
स्थानि कार्यं प्रति पद्यते इत्यर्थः । न चेत् तत् कार्यं स्थान्यला-
श्रयं भवति । स्थानिवद्भावेन पुनरपि अत्वं प्राप्तम् ।

२०६ ॥ श्लुचीगेनत् ॥ १ । १ । ५२ ॥ परस्य प्रत्यय-
स्य श्लुचि सत्यां श्लुभूतपरानिमित्तकं पूर्वकार्यमिक् एनत्
इति एतदेव भवति । इति नियमात् न भवति । नत्वं च न
भवति । द्विस्वम् । त्यद् त्यत् त्यद् त्यत्, त्ये, त्यानि इत्यादि ।
तद् तद् तद् तत्, ते, तानि इत्यादि । यद् यत्, यत्
यद् यद्, ये, यानि इत्यादि । अदम् अद्ः । अन्यत्र
ग्यादिसर्वकार्याणि कृत्वा पद्यान्मत्वगुत्त्वे । अम्, अम्नि
इत्यादि । इदम्— इदम् इदम् इमे इमानि । इत्यादि ।
एतद्—एतत् एतत् एतद्, एतद्, एने, एतानि । इत्यादि ।
द्विशब्दस्य द्वे, द्वे इत्यादि । किम्—किम् किम्, के, कानि
इत्यादि । आकारान्तः सोमपाशब्दः—

२०७ ॥ नपोऽचो न्हस्वः । १ । २ । १ । नपुंसकाभि-
धायिनोऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति । इति द्विभ्या-
देशे कृते धनशब्दवत् नेयम् । सोमपम्, सोमपे, सोमपानि
इत्यादि । केचित् चतुर्थ्येकवचने सोमपाय इत्ययं आतोऽनाड,
श्लुगिति श्लुचि सोमपे इति भवितव्यमित्याहुः । अपरे
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्येति न भवतीत्याहुः ।

अवर्णसन्निपाते ह्ययं यादेशो जातः । एवं क्षीरपान्धुपादयः ।
इकारान्तो वारिशब्दः । स्वादयः । स्वमोः श्लुगिति श्लुक् ।
वारि । औकारयोः आडश्चौतो गी इति गी ।

२०८ ॥ नम् सुपि ॥ १ । २ । १० ॥ इगन्तस्य नपोऽजादौ सुपि
परे नमागमो भवति । अनुबन्धलोपः । णत्वम् । वारिणी । जसि
जश्शसः शिरिति शि. नम् । न्यगिति दीर्घः । वारीणि ।
एकामन्वणे सोः श्लुगिति श्लुक् ।

२०९ ॥ इको लुक् । १ । २ । ७ ॥ इगन्तस्य नपः सम्ब-
न्धिनोः स्वमोः श्लुग् लुग्वद्वा भवति । यत्र लुग्वद्भावस्तत्र
ह्रस्वैतो लुचि चारेड् इति एड् । यत्र लुग्वद्भावो न भवति तत्र
श्लुचीगेनत् इति नियमान्न भवति । हे वारे हे वारि, हे वा-
रिणी, हे वारीणि । पुनरपि वारि वारिणी वारीणि । वारिणा
वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे, वारिभ्याम्, वारिभ्यः । वारि-
णः वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः आभि नमि
नम्ह्रस्वाट्साटः इति नाम्भावे च—

२१० ॥ सिद्धल्यधातोः ॥ १ । १ । ६४ ॥ सिति व-
लादौ च प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं भवति । इति पदसंज्ञायाम् ।

२११ ॥ नः । १ । २ । ९५ ॥ नकारस्य पदस्य लुग्
भवति । इति नकारस्य लुग् पुनः दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि
वारिणोः वारिणु । ग्वं दध्यस्थिसकथ्यक्षिजब्दानां प्रथमाद्वि-
तीययोः रूपं नेयम् । टादावजादौ—

२१२ ॥ दध्यस्थिसकथ्यक्ष्णोऽनह् ॥ १ । २ । ९ ॥
दधिअस्थिसक्थिअक्षिइत्येतेषाम् अनहादेशो भवत्यजादावापि

टादौ सुपि परे । इकारोऽन्त्यादेशार्थः । नकारेऽकार उच्चारणार्थः ।

२१३ ॥ श्नोऽनोऽह्रस्वमात् । १ । २ । १४९ ॥ अपद-संज्ञकावयवस्थान्नित्येतस्य ग्यसुट्टिण्यादिसुपि प्रत्यये च परे श्नादेशो भवति, न चेत्सोऽन्शब्दो ह्रस्वोऽनन्तरात् वकारात् मकाराच्च परः स्यात् । शकारः सर्वादेशार्थः । दध्ना, दधिभ्याम्, दधिभिः । दध्ने, दधिभ्याम्, दधिभ्यः । दध्न्, दधिभ्याम्, दधिभ्यः । दध्नः, दध्नोः, दध्नाम् । डौ—

२१४ ॥ ङिग्योर्वा । १ । २ । १५० ॥ अपदसंज्ञकावयवस्य अन् इत्येतस्य डौ ग्यां च परतः उनो वा भवति न चेत् सोऽन्शब्दो ह्रस्वमात् परो भवति । दध्नि दधनि, दध्नोः, दधिषु । एवमस्थिसकृद्यक्ष्यामपि रूपनयः अक्ष्यो णत्वं च । त्रिग-न्दस्य नमादि । त्रीणि त्रीणि । अन्यत्र पुंवन् । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । टादावजादौ—

२१५ ॥ पुमाँश्चान्यतोऽच्यापि १ । २ । ८ ॥ यदिगन्तं शब्दरूपमन्यतो विशेष्यवशात्पुंसकार्थं तदर्थोऽजाशवापि टादौ सुपि परे पुंवद् वा भवति । इति नमुद्गस्यो न भवत इत्यर्थः । पुंवद्भोव रविशब्दवत् अन्यत्र वारिशब्दवत् । शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये, शुचिभ्याम्, शुचिभ्यः । शुचिनः शुचेः, शुचिभ्याम्, शुचिभ्यः । शुचिन. शुचेः, शुचिनोः शुच्योः, शुचीनाम् । शुचिनि शुचो, शुचिनोः शुच्योः, शुचिषु । एवं सारिपत्यादयः । ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । मन्य नपोऽनो ह्रस्व इति ह्रस्वः । स्वादयः । ग्रामणि, ग्रामणिनी,

प्रामणीनि । हे प्रामणे हे प्रामणि, हे प्रामणिनी, हे प्रामणी-
नि । इत्यादि शुचिशब्दवत् । एवं नीउन्नीप्रभृतयः । उकारान्तो
नपुंसकलिङ्गरूपशब्दः । तपु त्रपुणी तपूणि । हे त्रपो हे त्रपु, हे
त्रपुणी, हे त्रपूणि । इत्यादि वारिशब्दवत् । मृदुपदुलघुशब्दानां
तु शुचिशब्दवत् प्रक्रिया । उकारान्तः खलपूशब्दः, तस्यापि
ह्रस्वत्वम् । खलपु, खलपुनी, खलपूनि । हे खलपो हे खलपु,
हे खलपुनी; हे खलपूनि । इति प्रामणीशब्दवत् । एवं लूउल्लूप्रभृ-
तयः । ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ, कर्तृणी, कर्तृणि । हे
कर्तः, हे कर्तृ इत्यादि । एवं यारुप्रभृतयः । ऋका-
रान्तः प्रियगृशब्दः । तस्यापि ह्रस्वत्वम् । प्रियगृ, प्रियगृणी,
प्रियगृणि । हे प्रियगृ इत्यादि । लृकारलृकारान्तावप्रसिद्धौ । ए-
कारौकारैकारौकारान्तानां अतिहे उपगो अतिरै अतिनौ
शब्दानां ह्रस्वत्वे कृते अतिहि, अतिहिनी अतिहीनि इत्यादि ।
उपगु, उपगुनी, उपगूनि इत्यादि । अतिरि, अतिरिणी, अति-
रीणि इत्यादि । एकदेशविकृतस्यानन्यत्यात् रायः सिभ इत्यात्वं
भवात् । अतिनु, अतिनुनी, अतिनूनि । इत्यादि । कृतह्रस्वस्य
पुंवद्भावे पुल्लिङ्गवद् अन्यत्र शुचिपदुशब्दवन्नेयम् ।

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्ताः पुल्लिङ्गा उच्यन्ते ।

हृकारान्त आश्रयलिङ्गो गोदुहशब्दः । दुह्य प्रपूरणे ईकारस्त-
दर्थः । गोमन्त्राद्यम् गां दोग्धीति विगृह्य मन्वन्नित्यादिना किप्
स सर्वोऽपयोगात् । “ साकृतास्युक्तम् “ इति समासः,

मुपः श्लुक् । गोदुह् इति स्थिते स्वाग्य सोल्लिक् । इ इति
द्वये प्राप्ते तदपवादः—

२१६ ॥ दादेरेधादेर्घः ॥ १ । ० । ८४ ॥ वकारादेरे-
धादेर्धातोर्यो धकारादिरवयवस्ताग्यवयवस्य हकारस्य पदान्ते
जलि च प्रत्यये परे घकारो भवति ।

२१७ ॥ वशो भप् क्षपः स्थोश्चक्राचः प्रत्यये ॥ १० ।
७६ ॥ पदान्ते यो क्षप् मकारादां ध्वञ्चकारां च प्रत्यये
पगतः तदन्तस्यैकान्तोऽवयवस्य वश स्थाने भपादेशो भवति ।
जलो जश् इति जश्, चर्जश इति पक्षे चत्वम् ।
अदीर्घात् इति द्वित्वम् । गोधुक् गोधुक् गोधुग् गोधुग्,
गोदुहो, गोदुह । हे गोधुक्, हे गोधुक्, हे गोधुग्, हे
गोधुग्, हे गोदुहो, हे गोदुह । गोदुहम्, गोदुहो, गोदुह ।
गोदुहा ।

२१८ ॥ न संयोगे ॥ १ । १ । ११९ ॥ संयोगे परे
अहच स्थाने द्वे रूपे न भवतः । गोधुग्भ्याम् गोधुग्भि । गो-
दुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य । गोदुहः गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य ।
गोदुहः गोदुहोः गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहोः गोधुग् । शास्त्र-
सीत्यादिना पि । एवं रत्नदुह्कामदुहादयः । क्रियाम-
प्येवं रूपम् । श्वलिहश्चदस्य भेद । लिही आस्वादाने
ईकारस्तद्धर्थः । श्वनशब्दात् इवानं लेडीति त्रिगुह्य क्विप्,
समाप्तः । मुपः श्लुक् । “न” इति नकारस्य लुक् । श्वलिह्
इति स्थिते स्वादयः ।

२१९ ॥ हः । १ । ० । ८३ ॥ हकारस्य पदान्ते जलि

च प्रत्यये परे ढकारो भवति । जश्त्वचत्वे श्वलिद् श्वलिद्,
श्वलिड, श्वलिड्, श्वलिहो, श्वलिहः इत्यादि । एवं मधुलिह-
भ्रंलिहादयः । मित्रद्रुहशब्दस्य भेदः । द्रुहे जिघांसायाम् । मित्र-
शब्दात् मित्रं द्रुहतीति त्रिगृह्य क्षिप । समाम् । सुप० श्लक् ।
स्वादयः—

००० ॥ द्रुहमुहस्तुहस्निहो वा ॥ १ । २ । ८६ ॥

द्रुह जिघांसायाम् मुह वैचित्ये प्युह उद्विरणे षिणह प्रीतौ
इत्येतेषा ढकारस्य पदान्ते जलि च परे षकारो वा
भवति । पक्षे ह इति टत्वम् । घञो भप् इत्यादिना भप्-
भावश्च । मित्रधुक्, मित्रधुक्, मित्रधुग्, मित्रधुग्, मित्रधुद्,
मित्रधुद्, मित्रधुड्, मित्रधुड् । एवं पदान्ते जलि च रूपद्वयम् ।
अजादी तु मंहिते । एवं उन्मुह् उत्सुह् उत्स्निह् शब्दाः ।
अनद्रुहशब्दस्य भेदः । स्वादयः ।

००१ । जाः ॥ १ । २ । १२८ ॥ अनद्रुहपुहइत्येतयोः

उफाम्य इयनप्सुटि वा इत्यादेशो भवति ।

२२० । अनद्रुहो नम् । १ । २ । ११३ ॥ अनद्रुहइत्येतस्य
सो परे नमागमो भवति । गोलुफ । पदस्य इति ढकारस्य
लुक् । अनद्रान, अनद्राणां, अनद्र्याः । ष्फामन्त्रणे—

२०३ ॥ योऽनद्रुहपुहोः । १ । २ । १२७ ॥ अनद्रुह-

पुहइत्येतयोः उफाम्य ष्फामन्त्रणे इयनप्सुटि च इत्यादेशो
भवति । नमागम “ पदस्य ” इति लुक् । अनद्रुन्, अनद्रु-
याणां, अनद्र्याः । ष्फादेशः—

२२४ ॥ अनद्रुहपुहपिण्डिगटस्फण्डभृक्परिवाद् । १ ।

० । ७० ॥ अनङ्गुह्, दिव्, उष्णिह्, दिग्, दृग्, स्पृग्, दधृप्, परित्राञ् इत्येतानि शब्दरूपाणि पदान्ते कृतत्वोत्वगत्वानि निपात्यन्ते । अनङ्गुह्यां, अनङ्गुह्नि । इत्यादि नेयम् । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । यकारान्त आश्रयलिङ्ग सुदिञ्गण्ड । शोभना चौरस्येति विगृह्य बहुव्रीहिः । सुदिव् इति स्वाव्यः—

२०५ ॥ द्यौः । १ । २ । ११२ ॥ दिव् इति अन्युत्पन्नस्य तत्सम्यन्धिन्यन्यसम्यन्धनि वा सकारादौ श्यनप्सुटि परे औकारो निपात्यते । तत्त. अस्वे इति यञ् सो रिः विसर्जनीयश्च । सुद्यौः । अजादौ संहितैव । सुदिवौ, सुदिवः । हे सुद्यौः, हे सुदिवौ हे सुदिव । सुदिवम्, सुदिवौ, सुदिवः । सुदिवा । ह्लादौ सिद्धस्यधातोरिति पदसञ्ज्ञायां अनङ्गुदित्यादिना व इत्यस्य उद्गाव । तकारो विकारनिवृत्त्यर्थः । अस्ने इति यञ् । सुद्युभ्याम्. सुद्युभिः । इत्यादि नेयम् । रेफान्तश्चतुर्गण्ड जासी घाः इत्युकारस्य वा इत्यादेशः । चत्वार हे चत्वार चतुरः । रेफस्य रः पदान्ते विसर्जनीयः इति विसर्जनीय तस्य विसर्जनीयस्य इति रेफ । चतुर्भिः, चतुर्भ्यः, चतुर्भ्यः ।

२२६ ॥ रणां संख्यानाम् ॥ १ । २ । ३४ ॥ रेफपकारणकारान्तानां संख्यावाचिनां सम्यन्धिन आसौ नाम् भवति । चतुर्णाम् ।

२२७ ॥ रः सुप्ति ॥ १ । ० । ७४ ॥ रेफस्य सुप. सकारे परे रिर्भवति । विसर्जनीयापवाद । चतुर्षु । लकारञ्कारान्तावप्रासिद्धौ । मकारान्त प्रशाम् शब्दः । शम् दम् उपशमने । ऊकारस्तदित इति विशेषणार्थः । धातुसंज्ञायां

प्राक्प्रयोग, क्विप् ।

०२८ ॥ ऋजलि विडत्यनुनामिके ॥ ४ । १ । १३६ ॥
 कौ किति द्विति च जलादौ प्रत्यये परतो योऽनुनासिकस्तस्मि-
 न् परे योज धातोस्तस्य दीर्घो भवति । २ । १ । २० ।
 तितुस्वत्यादिना समामः । ततः स्वादय —

०२९ ॥ म्योश्चमो निः । १ । २ । ६९ ॥ मकारान्त-
 स्य धातोः अन्तस्य पदान्ते मकारवकारयोश्च परयोर्नकारो
 भवति । प्रशान्, प्रशामौ, प्रशाम । प्रदाम्शब्दस्य प्रदान्,
 प्रदामौ, प्रदामः । ऐ प्रदान्, हे प्रदामौ, हे प्रदाम । प्रदामम्,
 प्रदामौ, प्रदाम । प्रदामा, प्रदान्भ्याम्, प्रदान्भि इत्यादि । तमु
 कांश्रायामित्यस्य प्रतानित्यादि । नकारस्यासत्वात् न इति लुग्
 न भवति । इकारणकारान्तावप्रसिद्धौ । नकारान्तो राजन् शब्द
 ततः स्वादयः “न्यम्” इति दीर्घं एलुइचाडित्यादिना सोर्लुक् ।
 नः इति नकारस्य लुक् । राजा, राजानौ, राजान । एवाभन्त्रणे,
 “न दान्लुक्” इति प्रतिषेधात् न लुग् भवति । ऐ राजन्, हे
 राजानौ, हे राजान । राजानं, राजानौ । शन्नात्पञ्चादौ
 “इनोऽनोऽहत्वमात्” इति इनादेशो भवति । इचुत्वेन नकारस्य
 षकार । राम, रामा । एलादौ न इति नलुक्—

०३० ॥ नन्दुम् गुवाश्रये । १ । ० । ४७ । न इति यो
 नकारलोपः म गुवाश्रये मुपि परे यत्पूर्वस्य वार्ये यन्त्र मु-
 पगामिन् वार्ये षांवे अमन् भवति । इति नलोपस्यामत्त्वा-
 त् श्रान्यादि न भवति । राजभ्या, राजभि । रामे, राजभ्यां,
 राजभ्य । राम, राजभ्या, राजभ्य । रामः, रामौ, रामाम

डौ ङिग्योर्वेति विकल्पेन इनादेशः । राङ्गि राजनि, राङ्गोः, राजसु । एवं मूर्द्धाक्षतक्षवृषाड्य । दिवन्शब्दस्य सुटि अविशेषः । शसादावजादौ इनादेशे कृते धातोर्नीगित्यादिना दीर्घः दीवन्, दीव्ना इत्यादि । पूषन्शब्दस्य भेदः । स्वादयः ।

२३१ । इन्हन्पूपार्यम्णः शौ । १ । २ । १३६ ॥ इन्हन्पूपन्अर्यमन् इत्येतेषां शावेव परे यो नकारः तस्मिन् पूर्वोऽग् दीर्घो भवति इति नियमादीर्घत्वे सावप्यप्राप्ते—

२३२ । सावतोश्च । १ । २ । १३७ । अत्वित्युकारानुधन्धस्य इन्हन्पूपार्यम्णां च सौ यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽग्दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । अन्यत्समानम् । पूषा, पूषणौ, पूषणः । हे पूषन्, हे पूषणौ, हे पूषणः । पूषणं, पूषणौ, पूषणम् । आदेशे कृते णत्वं शेषं पूर्ववत् । पूषभ्यामित्यादि । एवमर्यमन्शब्दः ब्रह्महन्शब्दस्य भेदः । हन् हिंसागत्योः । ब्रह्मन् शब्दादम् ब्रह्माणं हतवानिति विग्रहे—

२३३ । ब्रह्मभूणवृत्रात् क्विप् ४ । ३ । १९० । ब्रह्मादिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेर्धातोः भूतेऽर्थे क्विवेव भवति नान्यः । स सर्वोऽप्रयोगीत् क्विजलि किङ्कत्यनुनासिक इति प्राप्ते दीर्घः इन्हन्पूपार्यम्णः शाविति नियमान्न भवति । स्वकृतास्युक्तमिति समासः सुप. श्लुक् ततः स्वादयः सावतोश्चेति दीर्घः न इति नलुक् । ब्रह्महा ।

२३४ ॥ सक्केकाचोः ॥ १ । २ । ५८ ॥ पूर्वपदस्थात् प्रात्परस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तरपदे तदन्तस्य नमः सुववयवस्य च नकारस्य नित्यं णो भवति । ब्रह्महणौ, ब्रह्महणः । हे

ब्रह्महन्, हे ब्रह्महणौ, हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणं, ब्रह्महणौ । शसादा-
वचि शनादेशे कृते—

२३५ ॥ नि घ्नः । १ । २ । ८५ ॥ हन्तेर्हकारस्य नकारे
परे घकारो भवति ।

२३६ ॥ धि घ्नः ॥ १ । २ । ५२ ॥ हन्तेर्घिकोर स्था-
निनिमित्तयोरन्तरे सति णो न भवति । ब्रह्मघ्नः, ब्रह्मघ्ना, ब्रह्म-
हभ्याम् इत्यादि । एवं भ्रूणहन् घृत्रहन् शब्दौ । सुपर्वन्सुवर्मन्
शब्दयोस्त्वहल्वमादिति प्रतिषेधान् शसादौ शनादेशो न
भवति । अन्यत् समानम् । सुपर्वणा, सुवर्मणा इत्यादि नेयम् ।
एवं सुयज्वन् सुचर्मन् प्रभृतयः । श्वन् शब्दस्य सुट्यविशेषः
श्या श्वानौ श्वानः । हे श्वन् हे श्वानौ हे श्वानः । श्वानम्
श्वानौ । शसादावजादौ—

२३७ ॥ श्वयुवमघोनां वस्येसुप्युश । १ । २ । १४८ ।
श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेभ्यः अपदसंज्ञकावयवेभ्यः ग्यसुट्
छिण्यादौ ईप्रत्यये सुपि च परे तदवयवस्य वशब्दस्य उशादेशो
भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । शुनः, शुना, श्वभ्याम्, श्वभिः
इत्यादि । तथैव युवन्मघवन्शब्दयोरपि उशि कृते दीर्घिचौ भवतः
यूनः, यूना, युवभ्याम्, युवभिरित्यादि । मघोनः मघोना मघव-
भ्यामित्यादि नेयम् । करिन् इत्यस्य सुटि न्यगिति भवन् दीर्घः
इन्द्रहन्पूपार्यम्णः शश्विति निवर्तते सौ सावतोश्चेति दीर्घः
नलुक् । करी, करिणौ, करिणः । हे करिन् हे करिणौ हे
करिणः । करिणम्, करिणौ, करिणः इत्यादि । तथैव हस्तिन्
शिविन् गोमिन्प्रभृतयः । पाथिनशब्दस्य भेटः—

२३८ ॥ श्यनप्सुट्यन् ॥ १ । ० । १०९ । पथ्यादीनां नकारान्तानां शौ अनपुंसकविषये च सुटि अन्त्याजादेरन्नित्य-यमादेशो भवति ।

२३९ ॥ थो नद् । १ । २ । ११० । पथ्यादीनां नकारान्तानां श्यनप्सुटि परे धकारस्य नडागमो भवति । टकार आदिविध्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः ।

२४० ॥ आस्स्यनः ॥ १ । २ । १११ ॥ पथ्यादीनां सकारादौ श्यनप्सुटि परे अनः स्थाने आकारो भवति । सोर्विसर्जनीयश्च । पन्थाः । न्यगिति दीर्घः । पन्थानौ, पन्थानः । हे पन्थाः, हे पन्थानौ, हे पन्थानः । पन्थानम्, पन्थानौ । शसादावजादौ—

२४१ ॥ नः पथिमध्यृभुक्षः ॥ १ । २ । १०८ ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषां नकारान्तानामपदसंज्ञकानामन्त्याजादेलुग्भवति । पथः, पथा, पथिभ्याम्, पथिभिरित्यादि । एवं मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ । अन्नन्तानामलिङ्गानां संख्याशब्दानां भेदोऽस्ति तेषां बहुसंख्येयवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति । जश्शसोः “ ङतिष्णां संख्यानां जश्शसः ” इति श्लक् श्लुचीगेनत् इति नियमात् जसि न्यगिति दीर्घो न भवति । न इति लुक् । पञ्च हे पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः । आमः रष्णां संख्यानामिति नाम् “ नाम्यतिमृचतुष्प ” इति दीर्घः नामि नकारेण व्यवधानेऽपि प्रतिषेधसामर्थ्यात् भवति नलुक् । पञ्चानां, पञ्चसु । एवं मप्तन्, नवन्, दशन्, द्वादशन् शब्दाः । अपृन् इत्यतो जमन्—

२४१ ॥ वाऽप्लृण आः । १ । २ । २१९ ॥ अष्टन् इत्ये-
तस्य तत्तन्मन्विन्वन्यसंबन्धिनि वा सुपि परे आकारो वा
भवति । इति नकारस्याकारः । तत्र-

२४३ ॥ अष्ट औश् । १ । २ । १५३ ॥ अष्टा इति कृता-
कारस्याष्टन्नित्येतस्य सम्बन्धिनोर्जइयसोः औशादेशो भवति
शकार सर्वादेशार्थः । एजूच्चैजित्यैच् । शसि आतोऽनाडः
इत्युगिति इलुक् । आमो नित्यत्वान्नामि पुनराकारः । अष्टौ, हे
अष्टौ, अष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः अष्टानाम् अष्टासु
आत्वाभावे पंचन्शब्दवत् अष्ट, हे अष्ट, अष्ट अष्टभिः अ-
ष्टभ्यः अष्टभ्यः अष्टानाम् अष्टसु । जकारान्तो भिपञ्जशब्दः
स्यादयः । हल्ङ्घाडिति मोर्लुक्—

२४४ ॥ चोः कुः ॥ १ । २ । ८८ ॥ चवर्गस्य पदान्ते
जलि च परे कवर्गो भवति । चत्वं च । भिपक् भिपग्, भिप-
जौ भिपज् । हे भिपक् हे भिपग् हे भिपजौ हे भिपजः । भि-
पजा, भिपग्भ्यामित्यादि । एवं जन्मभाजादयः । युञ्ज्शब्दस्य
भेदः । युञ्ज् । योगे । ऋकारः ऋदितोतडिति विशेषणार्थः
अकारान्तप्रथमं ततः पूर्वपत् किप् स्यादयः—

२४५ ॥ युजोऽममामे । १ । २ । ११५ ॥ युजुन् इत्ब-
स्याननामे द्यनप्पुटि नम भवति । सोर्लङ्घाडिति लुक्
पदम्येति जकारम्य लुक् ।

२४६ ॥ यूज्याश्चिकुञ्चः । १ । २ । ८९ ॥ युज् अक्लि-
प्तन्वि इत्येतेषां पदान्ते जलि च प्रत्यये परे कवर्गो भवति ।
इति नकारम्य ल्यप् । युज् । “भ्नां ज्यपदान्ते” इति परम्बः

युञ्जौ, युञ्ज, हे युङ्, हे युञ्जौ, हे युञ्जः । युञ्जम्, युञ्जौ,
युजः युजा युग्भ्याम् युग्भिः इत्यादि । अश्वं युनक्तीति
विगृह्य क्प् समासे, असमासे इति वचनात् नमागमो न
भवति । अश्वयुक् अश्वयुग्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः इत्यादि ।
भस्जी पाके ईकारस्तदर्थः । धानाशब्दात् शस् धाना भृज्जतीति
विगृह्य क्पि—

२४७ ॥ वशिष्यचिष्यधिज्याग्रहिब्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां
क्लिङ्गति । ४ । १ । ११६ ॥ वश्यादीनां धातूनां किति
ङिति च प्रत्यये परे साचोऽर्थपरस्य यच्च इगादेशो भवति ।
पुनस्समासः सस्योपदेशसामर्थ्यात् लोप । उच्युत्वजडत्वे न
भवतः । स्वादयः । पदत्वे—

२४८ ॥ मंयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥ १ । २ । ९१ ॥
पदान्ते यस्संयोगो यश्च जलि च प्रत्यये तस्यादे मकारस्य
ककारस्य च लुग्भवति । जकारस्य,

२४९ ॥ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः पः ॥
१ । २ । ९० ॥ ब्रश्चादीनां चवर्गस्य लकारस्य शकारस्य च
रदान्ते जलि च पकारो भवति । इति पकार तस्य जश्त्वेन
ङकार चर्त्वञ्च, धानाभृङ् धानाभृट् धानाभृज्जौ धानाभृज्जः ।
धानाभृज्जम्, धानाभृज्जौ, धानाभृज्ज । धानाभृज्जा, धाना-
भृङ्भ्याम्, धानाभृङ्भिः इत्यादि । रज्जुं सृजतीति विगृह्य
क्विपि समास. तत्. स्वादय । पत्वजश्त्वे रज्जुमृङ् रज्जुमृट्,
रज्जुसृजौ, रज्जुसृजः इत्यादि । एवं कंसपरिमृज् गच्छः ।
यजी देवपूजासंगतिकरणदानेषु । ईकारस्तदर्थः । नेत्याज

यजतीति विगृह्य क्विपि-

२५० ॥ श्रव्यादिस्वप्वचः किति ॥ ४ । १ । ११५ ॥
श्रव्यादीनां स्वप्वच् इत्येतयोश्च किति प्रत्यये च परे परेणाचा
सहितस्य अरेफयकारपरस्य यन्. स्थाने इगादेशो भवति ।
इक्येडरिति एङ् स्वादयः देवेट् टेवेङ्, देवेजौ, देवेजः
इत्यादि । राजृञ् दीप्ती । ऋकारः “ ङेऽशास्वग्नाशृदितः ”
इति पर्युदासार्थः अकारस्तडर्थः समः प्राक्प्रयोगः क्विवादि—

२५१ ॥ सम्राट् । १ । १ । ११३ ॥ समित्येतस्य राजतौ
क्विवन्ते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते । स्वादयः ह्रस्वधा-
दित्यादिना लुक् ब्रश्चेत्यादिना गकारे जश्त्वे चर्त्वे च कृते
समाट् समाङ्, सम्राजौ, सम्राजः इत्यादि । एवं विश्राज्शब्दः ।
परिव्राजित्येतस्य अनङ्गुदित्यादिना डत्वम् परिव्राट् परिव्राङ्,
इत्यादि । बगडन्ता अप्रसिद्धा । दकारान्तः तत्त्वविद्शब्दः । तस्य
भेदः । विद् ज्ञाने तत्त्वं वेत्तीति विगृह्य क्विवादि । तत्त्ववित् तत्त्व-
विद् तत्त्वविदौ तत्त्वविदः इत्यादि । एवं सर्वविद्-वेदाविदादयः ।
द्विपाच्छब्दस्य भेदः । द्वौ पादावस्येति विगृह्य सुरैशब्दवत्
बहुव्रीहिः । द्विपाद् इति स्थिते—

२५२ ॥ सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् । २ । १ ।
२०७ । सु इत्यतः संख्यावाचिनो हस्त्यादिवर्जिताच्चोपमा-
नवाचिनः शब्दात्परो यः पादशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक्
समासान्तो भवति । स्वादयः । द्विपात् द्विपाद्, द्विपादौ,
द्विपादः । हे द्विपात् हे द्विपाद्, हे द्विपादौ, हे द्विपादः ।
द्विपादम्, द्विपादौ । शसादावजादौ टादौ-

२५३ । पादोऽपदस्यग्यसुदृच्छिण्यादौ पद् । १ । २ । १४४

अपदसङ्गकस्य य पाद् इत्यवयव तस्य गी इत्येतस्मिन् सुदृच्छि-
 ण्यादिवर्जिते चान्यस्मिन् प्रत्यये परित्यादेशो भवति । द्विपदः,
 द्विपदा, द्विपादभ्या, द्विपाद्विः इत्यादि । एव सुपादादय ।
 झकारान्तोऽप्रसिद्धः । भकारान्तः गर्दभशब्द भप्भाव जश्त्वं
 चर्त्वंञ्च । गर्धप् गर्धच् गर्दभौ गर्दभ इत्यादि । घटान्तावप्रसि-
 द्धौ । धकारान्तस्तत्वबुध्शब्द । बुधि मनि ज्ञाने इकारस्तदर्थ ।
 तत्व बुध्यते इति विगृह्य क्विवादि वशो भपित्यादिना वकारस्य
 भकार जश्त्वचर्त्वं । तत्वभुत्, तत्वभुद् तत्वबुधौ तत्वबुध
 तत्वबुधम्, तत्वबुधौ, तत्वबुध । तत्वबुधा तत्वभुद्भ्याम्
 तत्वभुद्विः इत्यादि । एव अर्थबुध्-सुबुधादय । खफछठान्ता
 अप्रसिद्धाः । थकारान्तोऽग्निमथ्शब्द । मथे विलोडने । एकारः
 नक्षत्रशसिदिग्जाग्नादिन्महाश्चेति विशेषणार्थ आग्नि मथ्नातीति
 विगृह्य क्विवादि तत् स्वादय जश्त्वचर्त्वं । अग्निमत् अग्निमद्
 अग्निमथौ, अग्निमथ इत्यादि । एव गोमथादय । चकारान्त
 सुनाच् शब्द । शोभना वागस्येति विगृह्य बहुव्रीहि तत् स्वा-
 दय चो कुरिति कुत्वम् । सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाचः इ-
 त्यादि । कुञ्चशब्दस्य भेद । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो । अकार
 उच्चारणार्थ । तत् क्विवादि । युञ्चकुञ्चेति निपातनात् उकार-
 पूर्वो रेफनलोपाभावश्च । स्वादयः पदस्येति लुक् युज्यञ्चिकुञ्च
 इति नकारस्य उकार । कुङ् । “म्नां जय्यपदान्त” इति व-
 कार । कुञ्चौ कुञ्च । आमन्त्रणेऽप्यविशेष । कुञ्च, कुञ्चौ,
 कुञ्च कुञ्चा कुङ्भ्याम्, कुङ्भि, कुञ्चे, कुङ्भ्याम्, कु-

इभ्य । कुञ्च , कुङ्भ्याम् , कुङ्भ्यः । कुञ्चः कुञ्चोः कुञ्चाम् । कुञ्चि कुञ्चो । इणोः गकडक् शरीति पक्षे गगागम । चरीति चर्त्वम् । कुङ्क्षु , कुङ्गु । मूलवृश्चशब्दस्य भेदः ओत्रश्च छेदने ओकारः “ क्योर्दृश्यादित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्म् छे इति विशेषणार्थः । ऊकारः “ रैघायौदिद्भूज ” इति विशेषणार्थः । मूलं वृश्चतीति विगृह्य किरादि वशिन्वर्चात्यादिना साचो यञ इक् ततः स्वादयः संयोगस्यादिस्कोर्लुगिति सकारस्य लुक् व्रश्चभ्रस्जेत्यादिना चकारस्य पकार . जश्त्वषत्त्वे । मूलवृद् , मूलवृड् । इचुत्वेन सकारस्य शकारः । मूलवृश्चौ मूलवृश्चः । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । मूलवृश्चम् , मूलवृश्चौ , मूलवृश्चः । मूलवृश्चा , मूलवृद्भ्याम् , मूलवृद्भिः मूलवृश्चे , मूलवृद्भ्याम् , मूलवृद्भ्यः । मूलवृश्चः मूलवृश्चोः मूलवृश्चाम् । मूलवृश्चि मूलवृश्चोः । सुपि पदान्ते—

२५४ । इनंस्तद् सोऽश्चः । १ । १ । १४६ । पदान्ते वर्तमानात् ङकारात् नकाराच्च परस्य सकारस्य तडागमो भवति अःसंयोगस्य सकारस्य न भवति । अनुबन्धलोपः । मूलवृद्त्सुः मूलवृद्त्सु । प्राञ्चशब्दस्य भेदः । अञ्चू गतिपूजनयोः । उकार , पूर्ववत् । प्रपूर्वं प्राञ्चतीति विगृह्य क्पि—

२५५ । हलो नौनर्चाञ्च्युदितोः । ४ । १ । २२१ । हलन्तस्य घातोरुपान्तस्य नकारस्य किञ्चति प्रत्यये लुग् भवति पूजायां वर्तमानमञ्चतिमुदितश्च वर्जयित्वा । समासादि दीर्घश्च ततः स्वादयः । “ उगिदचोऽनेघादेरिति नम् । सोर्हल्लङ्घाडित्यादि श्लक् पदस्येति लक् , युज्यञ्चिकुञ्च इति नकारस्य ङकारः

प्राङ् । अन्यत्र आं जय्यपदान्त इति वकारः । प्राञ्चौ, प्राञ्चः ।
आमन्त्रणेऽप्यविशेषः प्राञ्चम्, प्राञ्चौ । शसादावजादौ प्रञ्च-
अस् इति स्थिते—

२५६ । श्रोऽचः । १ । २ । १४६ ॥ अपदसंज्ञकस्याव-
यवो योऽञ्चतिर्लुप्तनकारस्तस्य ग्यसुट्छिण्यादौ परे इच
इत्यादेशो भवति । शकारस्सर्वादेशार्थः अकार उच्चारणार्थः ।

२५७ । श्रे । १ । २ । १३९ ॥ श्रोऽच इति यश्चका-
रानुबन्धकश्चादेशः । तस्मिन् पूर्वोऽग् दीर्घो भवति । प्राच-
प्राचा । ह्रलादौ कुत्वजश्त्वे । प्राग्भ्याम्, प्राग्भिः । प्राचे,
प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः । प्राच. प्राग्भ्याम् प्राग्भ्य । प्राचः
प्राचोः प्राचाम् । प्राचि प्राचोः । शास्वसीत्यादिना पत्वम्
प्राक्षु । प्रतिपूर्वत्वे प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च । आमन्त्रणेऽय-
विशेषः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम्
प्रत्यग्भिः इत्यादि । उत्पूर्वत्वे उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः ।
आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । उदञ्चम्, उदञ्चौ । शसादावजादौ—

२५८ ॥ उद ई । १ । २ । १४७ ॥ उदित्येतस्मात्पर-
स्यापदसंज्ञकस्यावयवस्य लुप्तनकारस्याद्यतेर्ग्यसुट्छिण्यादौ
प्रत्यये ई इत्यादेशो भवति । सच तस्मादादेरित्यकारस्य
भवति । उदीच उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भिरित्यादि । विष्वक्पू-
र्वत्वे विष्वगञ्चतीति विगृह्य क्त्वादि विष्वक् अच् इति स्थिते—

२५९ ॥ विष्वग्देवसर्वादिर्दद्रिगञ्चिक्वौ । २ । २ । ६५ ॥
विष्वग्देव इत्येतयोः सर्वादेश्चाञ्चतौ क्विप्रत्ययान्ते उत्तरपदे
उद्रिगागमो भवति । ककारो देशधिध्यर्थः । उकारोऽन्त्याजादि-

लुगर्थः । शेषं पूर्ववत् । विष्वद्रचङ्, विष्वद्रचञ्चौ, विष्वद्रचञ्चः
इत्यादि । एवं देवद्रचङ्, सर्षद्रचङ्, तद्रचङ्, यद्रचङ्, एतद्रचङ्,
इवद्रचङ्, एकद्रचङ् इत्यादयः । अदसि पुनः अदत्रि अङ् इति
स्थिते—

२६० ॥ वाऽद्रेः । १ । २ । ४५ ॥ अद्रधन्तस्यादसो
दकारस्य वा यथासंभवं मकारो भवति मकाराच्च परस्यालः
स्थाने गुर्नित्यं भवति । पक्षे द्वयोरपि दकारयोर्मकाराभ्याश्च
परयोरकाररेफयोर्गु इत्यादेशः । तत्र अमुमुङ् अच् इति
स्थिते “ अस्वे ” इति इकारे, परे उकारस्य यन्वादेशः प्राप्तः
असत्त्वान्न भवति । अत्र गित इति प्रतिषेधः कस्मान्न भवतीति
शेन्न पदान्त इत्यधिकारात् पदान्त एव विधानात् यद्यत्रा-
पदान्तेऽप्यसत्त्वं वाधित्वा गित्करणसामर्थ्यात् सत्त्वात्
“ गित ” इति प्रतिषेधः स्यात् एवमन्यत्रापि स्यात् इत्य-
मुया, अमुयोरिति न सिध्येत् । अमूआ इति स्थिते अमूआ
अमूओरिति स्यात् । परस्येकारस्य यन् । अमुमुयङ् अमुमु-
यञ्चौ अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्चम् अमुमुयञ्चौ अमुमुईचः । अमुमु-
ईचा, अमुमुयग्भ्याम्, अमुमुयग्भिः । अमुमुईचे, अमुमुय-
ग्भ्याम्, अमुमुयग्भ्यः । अमुमुईच, अमुमुयग्भ्याम्, अमुमु-
यग्भ्यः । अमुमुईच, अमुमुईचो, अमुमुईचाम् । अमुमुईचि, अ-
मुमुईचोः, अमुमुयङ् । पक्षे पूर्वदकारस्य मकारस्ततः परस्य च
गु । अमुद्रचङ्, अमुद्रचञ्चौ, अमुद्रचञ्चः । आमन्त्रणेऽप्यवि-
शेषः । अमुद्रचञ्चम्, अमुद्रचञ्चौ, अमुद्रीच । अमुद्रीचा इत्या-
दि । पक्षे परस्य दकारस्य मकारः ततः परस्य च गुः अद-

मुयद् अदमुयञ्चो अदमुयञ्च इत्यादि । पक्षे न कस्यचिन्मत्वं गुत्व वा । अदग्रद् अदग्रञ्चो अदग्रञ्चः इत्यादि । सम्सह-पूर्वत्वे समञ्चति सहाञ्चतीति विगृह्य क्वादि । सम्अच्, सहअच् इति स्थिते—

२६१ ॥ सम्सहस्य समिसधि ॥ २ । २ । ६६ । सम् सह इत्येतयोरञ्चतौ क्विप्रत्ययान्ते उत्तरपदपरे यथासख्य समि, सधि इत्येतावादेशौ भवत । शेष पूर्ववत् । सम्यद् सध्न्यद्, इत्यादि । तिरसपूर्वत्वे तिरोऽञ्चतीति विगृह्य क्विवादि । तिरस् अच् इति स्थिते—

२६२ ॥ तिरसस्तिर्ये । २ । २ । ६७ ॥ तिरस् इत्येतस्याञ्चतौ क्वो अकारादौ उत्तरपदे परे तिरसस्तिरि इत्ययमादेशो भवति । शेष पूर्ववत् । तिर्यद्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ ।

२६३ । श्रौऽञ्चः । १ । २ । १४६ । श्चू स्त्वो । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिरित्यादि । पूजाया वर्तमानस्य अञ्चतेर्नलुगभावात् नमागमो न भवति । पूर्ववन्तीतिः प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । प्राञ्चम् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् प्राङ्भि । प्राञ्चे प्राङ्भ्याम् प्राङ्भ्य । प्राञ्चः प्राङ्भ्याम् प्राङ्भ्यः । प्राञ्च प्राञ्चोः प्राञ्चाम् । प्राञ्चि प्राञ्चो । चकारस्य लोपे कृत्वे च कृते ङणोः गक्ङकश्चरीति

१-पदान्तस्याच इचादेशो भवति ग्यसुट्छिण्यानौ परे । शताग्निनी । अ सर्वादेशार्थं अदुष्कारणार्थं । इति वृहत्प्राक्क्रियाया मूत्रार्थं उक्तं ।

पक्षे गगागमः चर्त्वपत्वे प्राङ्क्षु, प्राङ्क्षु । टकारान्तोऽप्रसिद्धः । तकारान्तो मरुच्छब्दः ततः स्वादयः । मरुत् मरुद्, मरुतौ, मरुतः इत्यादि । एवं त्वत्शब्दः । भवत्शब्दस्य भेदः । भवतु इति स्थिते उकार उगित्कार्यार्थः ततः स्वादयः, नमादिश्च सावतोश्चेति दीर्घः सोर्हल्लङ्घादिना लुक् पदस्येति तकारस्य लोपः । भवान् भवन्तौ भवन्तः । एकामन्त्रणे वोशनोशनन् इत्यादि । एवमभवत्भगवत्शब्दावुकारानुबन्धौ । गोमत्शब्दस्य गोमान् गोमन्तौ गोमन्तः इत्यादि । शत्रन्तस्य भवच्छब्दस्य भेदः । भवतु इति स्थिते ऋकार उगित्कार्यार्थः ततः स्वादयो नमादिश्च । भवन्, भवन्तौ, भवन्तः । हे भवन् हे भवन्तौ हे भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः भवता इत्यादि । एवं जरत्पचत्प्रभृतयः । महच्छब्दस्य विशेषः । महत् इति स्थिते ऋकार उगित्कार्यार्थः ततः स्वादयो नमादिश्च—

२६४ ॥ स्महतः १ । २ । १३५ ॥ सकारान्तस्य महच्छब्दस्य च श्यनप्सुटि निमित्ते यो नकारः तस्मिन् पूर्वोऽग दीर्घो भवति, न चैकामन्त्रणे । सोश्च लुक् । महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः इत्यादि । शत्रन्तानां द्विरुक्तधातूनां भेदोऽस्ति । जुदान् दाने । जुञ्कारानुबन्धौ पूर्ववन् । धातुसंज्ञायां सतीति लट् तस्य शत्रोदेशः । कर्तरि श्रिति शप् तस्य ह्रदादेः श्लुल्लुक् इति श्लुप् ।

२६५ ॥ द्विर्धातुः श्लुञ्छिड्डे प्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥ ४ । १ । ५३ ॥ श्लुपि लिटि डे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भ-

वति । अजादौ तु तन्निमित्तादकार्यात्प्रागेव भवति । षादा-
अवृ इति स्थिते ऋकार उगित्कार्यार्थः । पूर्वस्यास्वेऽचि यु-
व्योरिति प्रस्तुत्य—

२६६ ॥ आण्जश् रज्जपः ॥ ४ । १ । ७७ । द्विर्भावे पूर्वस्य
य ऋवर्णं योऽच् यश्च झप् तेषा यथासंभवं अ अण् जशश्च
भवान्ति । इत्याकारस्याकार ।

२६७ ॥ श्नाज्ज्ञेरातः ॥ ४ । ० । ४७ ॥ श्नाप्रत्यय-
स्याज्ज्ञेर्द्विरुक्तेर्दरिद्रातेश्च धातोराकारस्यापीति यि चालि
लादेशे परे लुग्भवति । ददत् इति स्थिते ततः स्वादयः
उगिदचोऽनेधादेरिति प्राप्तो नमागमः—

०६८ ॥ न नम् ॥ १ । ० । १५ । अज्ज्ञेर्द्विरुक्तात्
जक्षादेश्च परो य शता तदन्तस्य शब्दरूपस्य यो नम् प्रा-
प्नोति स सर्वोपि न भवति । इति प्रतिषेधात् न भवति । ददत्,
ददतौ ददतः इत्यादि । एवं दधत्प्रभृतयः । जक्ष भक्षहसनयोः
अकार उच्चारणार्थः । लट् शत्रादेशः । शप् तस्य बृहदादेः श्लुञ्जु-
गिति श्लुक् । ततः स्वादय न नमिति नम्प्रतिषेधः । जक्षत्,
जक्षतौ, जक्षत इत्यादि । एवं जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ,
चकासृ दीप्तौ, शासू अनुशिष्टौ इत्येतेषा धातूना लटः शत्रादेशे
शपः श्लुचि च कृतायाम् जाग्रत्, दरिद्रत्, चकासत्, शासत्
इति रूपनयः । ककारपकारान्तावप्रसिद्धौ । शकारान्तो विश्-
शब्दः ततः स्वादयः । पदान्ते ब्रश्चभ्रस्जादिना पकार जश्त्व-
चत्वे । विट् विड् विशौ विश इत्यादि । तादृशशब्दस्य भेदः ।
दृशू प्रेक्षणे । ऋकार ऋदितोऽतद्विति विशेषणार्थः । स इव
दृश्यत इति विग्रहे—

२६९ ॥ त्यदाद्यन्यसमानाद् गौणाद् वृशेराप्ये क्विकद्
 क्साः ॥ ४ । ३ । १८० ॥ त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च
 गौणादुपमेयवृत्ते सुवन्तात् परात् दृशेर्धातोराप्ये कर्मणि क्वि-
 कट्क्सा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । इति क्विप्रत्ययः स सर्वोऽ-
 प्रयोगी । ककार अक्किङिति निषेधार्थ इकार उच्चारणार्थः वकार
 विजादीना समत्वार्थ । अन्यथा सोऽपि स्यात् । अस्युक्तमिति
 समासः । तन् दृग् इति स्थिते—

२७० । आ घद्दृग्दृशदृक्षे । २ । २ । १०७ । घतुप्रत्यये
 दृगादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वस्वाकारो भवति पुनर्वर्धः अनङ्दुधुदि-
 त्यादिना गत्वम् चत्वञ्च । तादृक् तादृग् तादृशौ तादृशः । आभ-
 न्त्रणेऽप्यविशेष । तादृशम्, तादृशौ, तादृशः इत्यादि । एवमभू-
 दृश् भवादृश् अन्यादृश् प्रभृतयः । पकारान्तो रत्नमुपशब्दस्ततः
 स्वादयः जश्त्वचत्वे । रत्नमुद्, रत्नमुद्, रत्नमुपौ, रत्नमुपः
 इत्यादि । एवं द्विपादय । पपो जशादिषु “ङितिष्णां संख्यानाम्
 जश्शसः ” इति श्लोक जश्त्वचत्वे । पद् पद् । हे पद् हे पद् ।
 पद् पद् । पद्भि पद्भ्य पद्भ्यः । रष्णां संख्यानामिति
 नाम्भाव । पदत्वे जश्त्वम् “ प्रत्यये ” इति ङकारस्य णकारः
 नकारस्य ष्टुत्वम् । पष्णाम् पद्सु । सकारान्त सुवचस् शब्दः
 शोभन वचोऽस्येति विगृह्य सुरैशब्दवद् बहुव्रीहिः ततः स्वादयः
 सौ—

२७१ । अमोऽनेधादेः । १ । २ । १३८ ॥ अनेधादेः
 असन्तस्य सौ परे यस्तदासन्नोऽग् दीर्घो भवति न चैकामन्त्र-
 णे । सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । हे सुवच, हे सुवचसौ,

हे सुवचसः । सुवचसम्, सुवचसौ, सुवचसः । सुवचसा,
भकारादौ पदत्वे रित्त्वोत्वे भवतः । सुवचोभ्याम् सुवचोभिः
इत्यादि । एवं सुवयस् सुपयन् मुदितमनन् प्रभृतयः ।
उशनसश्चब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः ऋत्सर्खात्यादिना
सोर्डादेशः । अन्त्याजदिलुक् । उशना उशनसौ उशनसः ।
एकामन्त्रणे यौशनोशनन्नित्यादिना पक्षे उशन, उशनन्
इत्यादेशौ भवतः सोश्च लुक् अन्यथा सकारान्त एव ।
एवं प्रैरूप्यम् । हे उशन हे उशनन् हे उशन, हे उशनसौ,
हे उशनसः । उशनसम्, उशनसौ, उशनसः । उशनसा । भका-
रादौ रित्त्वोत्वे एङ् च । उशनोभ्याम् उशनोभिरित्यादि । पुंस्-
शब्दस्य भेदः । पुंस्तु इति स्थिते उकार उगित्कार्यार्थः ततः
स्वादयः । सुटि—

२७२ ॥ पुंसो ङस् ॥ १ । २ । १ । ६ ॥ पुंस्तु इत्येतस्य
तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे ङसित्यादेशो
भवति । उकारोन्तादेशार्थः उगिदचोऽनेधादेरिति नम्
स्महत् इति दीर्घः हलङ्चाङित्यादिना लुक् पदस्येति सफा-
रस्य लुक् । पुमान् । शल्यनुस्वारः पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन्, हे
पुमांसौ, हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । हलादौ
पदस्येति लुचि मम्मोहलिताविति मकारस्यानुस्वारोऽनुनासिको
वा । पुंभ्याम् पुंभिः । पुंसे पुंभ्याम् पुंभ्यः । पुंसः, पुंभ्याम्, पुंभ्यः
पुंसः पुंसोः पुंसाम् । पुंसि पुंसोः । क्विञ्चः मप्यिः शर्नम इति
पिर्न भवति नम्ग्रहणस्यानुस्वारनियमार्थत्वात् । पुंस्तु । श्रेयस्-
शब्दस्य भेदः । स चोकारानुबन्धः ततः स्वादयः नगादि स्महत्

इति दीर्घ । श्रेयान् श्रेयासी श्रेयांस श्रेयांसम् श्रेयांसी श्रेयसः ।
 श्रेयसा श्रेयोभ्याम् श्रेयोभि श्रेयसे इत्यादि । एव गरीयम्,
 पटीयम् प्रभूनयः । विद्वन्क्षब्दस्य भेद । विद्वज्ञाने अकार
 उच्चारणार्थे । धातुभेदाया लट् । अत्रादेशः चिट् अत् इति
 स्थिते पठति शप् इति शप् तस्य च्छदादेः श्लुश्लुगिति
 श्लुचि स्थानीयानलाभये इति स्थानियद्भावे सति ऋस्यस्य
 हल इत्येह प्राप् श्लुचिगेनदिति नियमात् भवति । शत्रुपक्षया
 एत् प्राप्ः —

२७३ ॥ इत्यर्त्तो ॥ ४ । १ । १४७ ॥ धातोर्विहिते
 प्रत्यये निरि स्यादेते च अपिर्त्तो परे द्वितीय पूर्वस्य पूर्व भव-
 ति । इति सिद्धञ्जापात् फिट्ति प्रतिषेधात् भवति ।

२७४ ॥ शतुः कसुः । १ । ४ । १०३ ॥ विदेर्लट् ।
 शतु कसुगोशो पा भवति । कसार कसम् उगिति सामान्य-
 कृतार्थे, कसारद्विधात् । अगति शेषानुपन्धकृमाणे
 न इत्तुवन्धकृम्येत्तस्यैव प्राप्त्तं स्यात् न चिदादेशस्य कसो ।
 कस प्रादयः । मुटि उगिद्योनेषादेर्गिति नम् । शेषं पूर्वपात् ।
 विदात्, विदांती, विदामः । हे विद्वन्, हे विदांती, हे विदांग ।
 विदांगम्, विदांगी । शता

विदुषः विदुषोः विदुषाम् । विदुषि विदुषो. विद्वत्सु ।
भात्यनन्तवीर्यं । अंअः क् पान्ता अप्रमिद्धा ।
इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

हकारान्तस्त्रीलिङ्गः उपानहशब्दः । णही बन्धने ईकारस्त-
डर्थः णो नः उपपूर्वः ततः क्विवादि—

२७६ ॥ नहिवृतिवृषिष्यधिसहितानिरुचिकौ तिकारकस्य ।
२ । २ । ९० ॥ नह्यादिषु धातुषु क्विबन्तेपुत्रपदेषु अज-
न्तस्य पूर्वपदस्य तिसंज्ञकस्य कारकस्य च दीर्घो भवति । ततः
त्वादयः—

२७७ ॥ नहो धः । १ । २ । ८७ ॥ नहो हकारस्य
पदान्ते जलि च परे धकारो भवति । जश्त्वचत्वे । उपानद्
उपानत् उपानहो उपानहः इत्यादि नेयम् । उष्णिहः अनुडुह-
षुदित्यादिना गत्वम् । उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहो उष्णिहः
इत्यादि । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । वकारान्तो दिव्शब्दः सोऽपि
सुदिव्शब्दवत् द्यौः दिवो दिवः इत्यादि । रेफान्तो गिरशब्दः
गृ निगरणे—

२७८ ॥ सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् । ४ । ४ । ७२ ॥
सम्पदादिभ्यः कर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विप् भवतः । इति
क्विप्—

२७९ ॥ अन्त्योपान्त्यर्तामिर् ॥ । । ॥ धातोर्-
न्त्यस्य उपान्त्यस्य च ऋकारस्य इरादेशो भवति । ततः स्वादयः
पदत्वे धातोर्नीमित्यादिना दीर्घो विसर्जनीयश्च । गीः गिगी

गिर । आमन्त्रणेऽप्यप्रिशेषः हे गी , हे गिरौ, हे गिर । गिरम् गिरौ गिर । गिरा । विसर्जनीयस्येति रेफः हलादौ गीर्भ्याम्, गीर्भि इत्यादि । सुपि विसर्जनीयस्यापवादः रस्मुप्सीति रेफः । गीर्धु । धातुग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानभिति प्रोऽर्चीति लत्व न भवति । धुर्वे हिंसायाम् ऐकारोऽनङीयश्च्येदिद्वेटोऽपतः इति विशेषणार्थः । तत क्विप् ।

२८० ॥ राल्लुक् ॥ ४ । १ । १४३ । रेफात्परयोर्धातोः छकारवकारयो अनुनासिके कौ जलि च परे लोपो भवति तत स्वादयः । धूः धुरौ धुर इत्यादि । एव पुरादयः । चतुर्शब्दस्य भेदः । ततो जमादि । त्रिचतुरःस्त्रियां तिसृचतसृ इति चतस्रादेशः । रोऽनपोऽच्युरिति रेफः । चतस्र हे चतस्र, चतस्र, चतसृभि, चतसृभ्य चतसृभ्य । नामि अतिसृचतुप्प इति प्रतिषेधात् दीर्घो न भवति । चतसृणाम् चतसृषु । लकारलकारान्तावप्रसिद्धौ । मकारान्तः प्रियप्रदाम् शब्दः सोऽपि प्रदाम्शब्दवत् । डकारणकारान्तावप्रसिद्धौ । नकारान्तः सीमन् शब्दः सोऽपि राजन्शब्दवत् । एव धामन् नडुराजन्प्रभृतयः । जकारान्तः मृज्ज्शब्दः सोऽपि भिपक्शब्दवत् । वगडान्ता अप्रसिद्धाः दकारान्तो दृपद्शब्दः तस्याप्यविशेषः । एव शरद्सपद्द्विपदादयः । शकारान्तोऽप्रसिद्धः । भकारान्तः ककुभ्शब्दः तस्याप्यविशेषः । ककुप्, ककुभौ, ककुभ इत्यादि । घडान्तावप्रसिद्धौ । धकारान्तः समिध् शब्दः । समित् समिद् समिधौ समिधः इत्यादि स्फळठान्ता अप्रसिद्धा । थकारान्तोऽग्निमध्शब्दः सोऽपि पूर्वानत् । अग्निमद् अग्निमत् अग्निमथौ अग्निमथ इत्यादि ।

चकारान्तः त्वच्शब्दः तस्य कुत्वं जश्त्वचत्वे । त्वक् त्वग्
त्वच्चा त्वचः इत्यादि । एवं चाक्प्रभृतयः । टकारान्तोऽप्रसिद्धः ।
तकारान्तो विशुत् शब्दः तस्याप्यविशेषः । एवं त्रिंशत् चत्वा-
रिंशत् पञ्चाशदित्यादयः । ककारान्तोऽप्रसिद्धः । पकारान्तोऽ-
पश्चब्दः ततो बहुवचनमेव भवति । जसि त्रप्स्वमित्यादिना
दीर्घः । आपः हे आपः अपः । भकारादौ—

२८१ । भेऽपोऽद् । १ । २ । २१८ । अपः भकारादौ
सुपि परे अद्भवति । अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु ।
शकारान्तो दृशब्दः । दृशू प्रेक्षणे ऋकार इत् ततः क्त्रिादि
स्वादयश्च । अनड्दुद्घुदित्यादिना गत्वम् । दृक् दृग् दृशौ दृशः
इत्यादि । एवं दिशूघृतस्पृशश्चदौ । पकारान्तः त्विप्शब्दः सोऽपि
रत्नमुपशब्दवत् । एवं विप्रुपादयः । दधूपोऽनड्दुद्घुदित्यादिना
गत्वम् । दधूक् दधूग्, दधूपौ, दधूपः इत्यादि । सकारान्तः सुय-
जम् गन्तः सोऽपि सुयचमगन्तवत् । एवमन्निमगन्तः । सुपि
शरि वन्ति पश्चे सकार । शास्त्रमन्त्यादिना पिः ततः घुत्वम् ।
अर्चिष्पु, अर्चिं पु । अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलन्ताः सीलिङ्गा ।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

हकारान्तो गोदुह्शब्दः ततः स्वादय स्वमोः श्लुगिति
श्लुक् । गोधुक् गोधुग् । आडर्थातो गीरिति गी । गोदुही
जश्शसः शिरिति शिः ।

२८२ । जलाम् । १ । २ । १२ ॥ अचः परा या जल्-

जाति. तदन्तस्य नप. शौ परे नित्यं नम् भवति । शल्यनुस्वार इत्यनुस्वार. । गोदृंहि । शेषं पूर्ववत् । एवं श्वलिहादय । यकार-वकारान्तावप्रसिद्धौ । रेफान्तश्चतुर्शब्द । जश्शसः शिरिति धिः, वा इति वादेशः । चत्वारि हे चत्वारि चत्वारि । शेषं पुंवत् । वार्शब्दस्य वाः वारी वारि इत्यादि । सुपि रः सुप्सीति रेफः शर इति द्वित्वप्रतिषेध पिश्च । वार्पु । लकारवकारान्ताव-प्रसिद्धौ । मकारान्त. प्रियप्रदाम्शब्दः । प्रियप्रदान्, प्रियप्रदामी प्रियप्रदामि इत्यादि । डकारणकारान्तावप्रसिद्धौ । नकारान्तः चर्मन्शब्द । तत स्वादय. न इति नलुक् । चर्म, चर्मणी, चर्माणि । ण्णामन्त्रणे—

२८३ । अलुगवा । १ । २ । ३ । यो न डान्लुगिति लुचोऽभाव प्रतिषेध उक्त म नपुंसकस्य वा भवति । प्रति-पेधाभावे न इति नलुक् । हे चर्मन् हे चर्म हे चर्मणी हे चर्माणि । अहल्यमादिति निषेधात् श्रादेशो न भवति । चर्मणा चर्मभ्याम् चर्माभि. इत्यादि । एत्वं कर्मन्चर्मन्प्रभृतय । ब्रह्महन् शब्दस्य ग्यां डिग्योर्येति वा श्रादेश. नित्त इति घत्वं च । ब्रह्मह्, ब्रह्महणी ब्रह्मह्री, ब्रह्महाणि । पुनरपि ब्रह्मह्, ब्रह्महणी ब्रह्मह्री ब्रह्महाणि । शेषं पूर्ववत् । अहनश्चब्दस्य भेदः । ततः स्वादय. स्वमो इडुन् । मजूरस्म इत्यादिना नकारस्य रिः विसर्जनीयश्च अहः, अह्री अहनी, अहानि । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । अहः, अह्री अहनी, अहानि । अह्वा भकारादौ रित्वे तस्यात्तोद्धृष्युरि-त्युत्पमेद् च । अहोभ्याम्, अहोभिरित्यादि । जकारान्तः धाना-मुज्ज्शब्दः तत म्यादय शंयोगस्यादिस्कोर्लुगिति लुक् । ब्रध-

भ्रस्जेत्यादिना पत्व जश्त्वचत्वे । धानाभृद् धानाभृद् धाना-
भृञ्जी । जश्शसो अन्तरङ्गत्वात् सकारस्य श्चुत्वजश्त्वयोः
कृतयो शौ नमि झां जग्यपदान्त इति वकार ।

२८४ । जरि जरः स्वे वा । १।१ १३३ । हल. परस्य
जरो जरि स्वे परे लुग्या भयति । धानाभृद् धानाभृद्, धा-
नाभृञ्जी, धानाभृञ्जि । आमन्वणेऽप्यविशेष । धानाभृद् धाना-
भृद्, धानाभृञ्जी, धानाभृञ्जि इत्यादि । शेषं पर्यवत् । वगडा-
न्ता अप्रसिद्धा । दकारान्तो द्विपादशब्द । द्विपात् द्विपाद्
स्यां पादो पदस्येत्यादिना पद्भाव द्विपदी, द्विपांदि इत्यादि ।
एवं त्रिपादादय । शकारान्तोऽप्रसिद्ध । मकारान्तो गर्दभशब्दः
गर्धप्, गर्धव् गर्दभी, गर्दम्भि । इत्यादि घटान्तावप्रसिद्धो ।
धकारान्तस्तत्वबुध्शब्द । तत स्वादय भ्भाव जश्त्वचत्वे ।
तत्वभुत्, तत्वभुद्, तत्वबुधी, तत्वबुन्धि इत्यादि । सफळठान्ता
अप्रसिद्धा । थकारान्तो गोमथ्शब्द । गोमद् गोमत् गोमथी
गोमन्थि इत्यादि । चकारान्तो मूलवृश्शब्द ततः स्वादयः
संयोगस्यादिस्कोर्लुगिति लृक् ब्रश्चभ्रस्जेत्यादिना पत्व जश्त्व-
चत्वे । मूलवृट् मूलवृड् मूलवृश्ची मूलवृन्धिचि इत्यादि । प्राच्-
शब्दात्स्वादय स्वमाः श्लुकृ चोः कुत्वम् । प्राक् प्राग् । ग्यादेशे
श्चोऽच इति श्चादेशे इचे इति दीर्घः । प्राची । शौ जलामिति
नम् म्नां जग्यपदान्त इति वकार । प्राञ्चि । आमन्वणेऽप्यवि-
शेष । प्राक् प्राग् प्राची प्राञ्चि । शेषं पुंवत् । एवं प्रत्यङ् उदङ्
अमुमुयङ् तिर्द्यङ् सम्यङ्प्रभृतयः । टकारान्तोऽप्रसिद्धः त-
कारान्तः शकृतशब्दः । ततः स्वादयः । शकृत शकृद् शकृती

शकृन्ति इत्यादि । एवं जरत् गोमत् प्रभृतयः । ददत्शब्दात्स्वा-
दय । ददत् ददद् ददती । शौ—

२८५ ॥ अज्जोश्शतुः ॥ १ । २ । १४ ॥ अद्भवति
श्रेयस्मात् ततोऽज्जेर्द्विरुक्तात् जक्षादेश्च पञ्चकात् परो यः शतृ-
प्रत्यय तदन्तस्य नपो शौ परे आर्यवज्रस्य मतेन नम् भवति
अन्येषा न भवति । ददन्ति, ददति । शेषं पुंवत् । एवं द्विरुक्तात्पूर्णां
जक्षादीनाञ्च रूपनयः । यात् इत्यस्मात् स्वादयः । यात् याद् ।
ग्यां द्विग्योर्वाद्शन इति पक्षे नम् । यान्ती याती । शौ जलामि-
ति नम् । यान्ति । आमन्त्रणेऽप्यविशेषः । यात् याद् यान्ती याती
यान्ति । शेषं पूर्ववत् । एवं चात्प्रभृतयः । भयत्शब्दान्त् स्वादयः
भवत् भवद् । ग्यां शप्श्यादिति नम् । भवन्ती, भवन्ति इ-
त्यादि नेयम् । एवं दीव्यदादयः शत्रन्ताः । कपशान्ता अप्रसि-
द्धा । पकारान्तः पपशब्द पुंवत् नेयः । सकारान्तः पयस्-
शब्दः । पय, पयसी । जलामिति नम् स्महत इति दीर्घः
शल्यनुस्वार इति अनुस्वार । पयांसि । ३ मन्त्रणेऽप्य-
विशेष । पय पयमी पयांसि इत्यादि । एवं तेजसूधयसू-
धग्रन्प्रभृतयः । विद्वम्शब्दात्स्वादयः । विद्वत् विद्वद् । “ कस
उम् ” इति उम् । विदुषी, विद्वांसि इत्यादि । अर्चि-
म्शब्दान्त् स्वादयः । अर्चि अर्चिषी पत्वविधी परे अस-
न्नित्यधिकागत् नमि दीर्घे च वृते पश्चात् पत्वम् । अर्चिषि
इत्यादि । अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धा । ये तु प्रसिद्धास्तेषां
मत्वेऽप्यविशेषः ।

इति ऋन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथालिङ्गौ युष्मदस्मद्शब्दायुच्यते । तयोश्चालिङ्गत्वान्प्रि
ष्वपि लिङ्गेषु समान रूपम् । त्वं युवा, त्व युवतिः, त्व तीर्थम् ।
अह युवा, अह युवतिः, अह पात्रम् इत्यादि । युष्मद् अस्मद्
इति स्थिते तत स्वादय । युष्मदस्माद्भ्यामाकामित्याधिकृत्य,

२८६ ॥ त्वाहौ सौ । १ । २ । १८७ ॥ युष्मदस्मदोस्तत्स-
म्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे यथासख्य त्व अह इत्ये-
तावादेशौ भवतः ।

२८७ । हेसुटोऽम् । १ । २ । १८० ॥ युष्मदस्मद्भ्या पर-
स्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा हे इत्येतस्य सुटश्च
सुप स्थाने अमित्यादेशो भवति । मोऽणोम इति मत्वम् । त्वम्,
अहम् ।

२८८ । मन्तस्य युवाणौ द्वयो । १ । २ । १८५ । द्वित्व-
विशिष्टेऽर्थे वर्तमानयो युष्मदस्मदो मपर्यन्तस्य तत्सम्बन्धि-
न्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासख्य युव आन इत्ये-
तावादेशौ भवतः ।

२८९ । अमौद्गल्याः । १ । २ । १८३ ॥ युष्मदस्मदो-
स्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अमि द्वितीयैकवचने
औकारयो ह्लादौ च सुपि परे आकारो भवति । हेसुटोऽम्
इत्यमि दीर्घ । युवाम्, आवाम् ।

२९० ॥ यूयवयौ जसि । १ । २ । १८८ ॥ युष्मदस्म-
दोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा जसि परे यूय वय
इत्येतावादेशौ यथासख्य भवत । हेसुटोऽमित्यम् मत्वञ्च ।
यूयम्, वयम् । आमन्त्रणेऽप्यविशेष । केचिदेवप्रकाराण

सर्वनाम्नामामन्त्रणं नास्तीति मन्यन्ते ।

२९१ ॥ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ १ । २।१८६
एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तत्स-
म्बन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परतो
यथासंख्यं त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । अमौद्धल्या इत्यात्वं
मत्वं दीर्घश्च । त्वाम्, माम् । अँटि पूर्ववत् । युवाम् आवाम् ।
शसि—

२९२ ॥ ङश्शोभ्यसोऽश्नाभ्यम् ॥ १ । २ । १७८ ॥
युष्मदस्मदुत्तरेपां तत्सम्बन्धिनामन्यसंबन्धिनां वा ङस्शस्भ्य-
स् इत्येतेपां सुपां अश् नकारः अभ्यञ्च यथासंख्यमादेशा
भवन्ति । इति शसो नः सच तस्मादादेरित्यकारस्य भवति ।
अमौद्धल्या इत्यात्वं दीर्घश्च, पदस्येति लुक् । युष्मान् अस्मान् ।
टायां त्वमौ भवत ।

२९३ ॥ यौसि यः ॥ १ । ३ । १८४ ॥ युष्मदस्मदो-
स्तत्सम्बन्धिष्वन्यमम्बन्धिषु वा इ आ ओस् इत्येतेषु
सुप्सु परतो यक रो भवति । अकार उच्चारणार्थः । त्वया,
मया । भ्यामि युवावो भवतः । अमौद्धल्या इत्यात्वं दीर्घश्च
युवाभ्याम् अवाभ्याम् । भिस्यपि आत्वं दीर्घश्च । युष्माभिः
अस्माभिः ।

२९४ । तुभ्यमहौ ङयि । १ । २ । १८९ । युष्मदस्म-
दोस्तत्संबन्धिष्वन्यसम्बन्धिनि वा ङयि सुपि परे यथासंख्यं
तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः । ङेसुटोऽमित्यम् । तुभ्यम्
मह्यम् । भ्यामि युवाभ्याम् अवाभ्याम् । भ्यसः ङश्शोऽभ्यस्ते-

इनाभ्यमिति अभ्यम् ।

२९५ ॥ दोर्लुक् । १ । २ । १८१ । दकारान्तयोर्युष्मदस्मदोः
तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे लुग्भवति । इति लुक् ।
युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् । ङसौ त्वमौ भवतः ।

२९६ । भ्योऽसोऽद् । १ । २ । १७९ । युष्मदस्मद्भ्या-
मुत्तरस्य तत्सम्बन्धिनोन्यसम्बन्धिनो वा पञ्चमीवहुवचनस्य
पञ्चम्येकवचनस्य च अदित्यादेशो भवति । दोर्लुक्, एदे इति
लुक् । त्वन्, मत् । भ्यामि युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । भ्यसोऽद्
दोर्लुक्, एदे इति लुक् । युष्मत्, अस्मत् । ङसि—

२९७ । त्वममौ ङसि । १ । २ । १९० । युष्मदस्म-
दोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङसि परे यथासंख्यं तव
मम इत्येतावादेशौ भवतः । ङसोऽशादेशः एदे इति लुक् । तय,
मम । ओसि युवावौ भवत । यौसि य इति यकार । युवयो,
आवयोः । आसि—

२९८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ॥ १ । २ । १७७ ॥
युष्मदस्मदित्येताभ्यां परस्याम् । तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो
वा स्थाने आकमित्यादेशो भवति । दोर्लुगिति लुक् दीर्घश्च
युष्माकम्, अस्माकम् । ङौ त्वमौ भवतः यौमि य इति यत्वम्
त्वयि, मयि । ओसि युवयोः आवयोः । सुप्यात्वं दीर्घश्च । यु-
ष्मासु, अस्मासु । उक्तरूपसमुच्चयः कर्तव्य — त्वम्, युवाम्,
यूयम् । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाभ्याम् युष्माभिः । तुभ्यम्,
युवाभ्याम् युष्मभ्यम् । त्वत्, युवाभ्याम्, युष्मत् । तव युवयोः
युष्माकम् । त्वयि युवयोः युष्मासु । अहम्, आवाम्, वयम् ।

माम् आवाम् युष्मान् । मया युवाभ्यां अस्माभिः । मह्यम्, आवाम्भ्याम्, अस्मभ्यम् । मत्, आवाम्भ्याम्, अस्मत् । मम आवयोः अस्माकम् । मयि आवयोः अस्मासु । यदा त्वेतां युष्मदस्मदौ यद्वाक्यस्यावयवौ तद्वाक्यस्यावयवात् पदात् परौ भवतः तदा द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमन्तयोस्तयोर्भेदः ॥ तिङ् वाक्यमिति वाक्यसंज्ञा ।

२९९ ॥ पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्विभक्तेः ॥ १ । २ । १९१ ॥ वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोः तद्वाक्यस्यैवावयवयोः युष्मदस्मदोः युग्विभक्त्यन्तयोः यथासंख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । इति युष्मान् युष्मभ्यम् युष्माकम् इति द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमद्विवचनान्तस्य युष्मदो वसित्यादेशः, अस्मान् अस्मभ्यन् अस्माकमिति तदन्तस्य अस्मदो नसित्यादेशः । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । दानं वो दीयते । दानं नो दीयते । शीलं वः स्वम्, शीलं न स्वम् ।

३०० ॥ वान्नावां द्वित्वे ॥ १ । २ । १९२ ॥ वाक्यस्यावयवात्पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यावयवयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषये युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासंख्यं वाम् नौ इत्यादेशौ भवतः । युवाम्, युवाभ्याम्, युवयोरिति द्वितीयाचतुर्थीपञ्चमद्विवचनान्तस्य युष्मदो वामित्यादेशः, आवाम्, आवाम्भ्याम् आवयोः इति तद्द्विवचनान्तस्यास्मदो नो इत्यादेशः । धर्मो वां रक्षतु, धर्मो नो रक्षतु । दानं वां दीयते, दानं नो दीयते । शीलं वां स्वम् शीलं नो स्वम् ।

३०१ ॥ तेमयानेकत्वे । १ । २ । १९३ । वाक्यस्यावयव-

वात्पदात्परयोः तद्वाक्यस्यावयवयोः युष्मदस्मदोरेकत्व-
विषये युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासंख्यं ते मे इत्यादेशो भवतः ।
तुभ्यम् तव इति डेङ्सन्तस्य युष्मदः ते इत्यादेशः
मह्यं मम इति डेङ्सन्तस्यास्मदो मे इत्यादेशः । दानं ते
दीयते, दानं मे दीयते । शीलं ते स्वम्, शीलं मे स्वम् ।

३०२ ॥ त्वामौ द्वितीयायाः । १ । २ । १९४ ॥ वाक्यस्या-
वयवात्परयोस्तद्वाक्यस्यावयवयोर्युष्मदस्मदोरमन्तयोर्यथासंख्यं
त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । इति त्वामित्यमन्तस्य युष्मदस्त्वा
इत्यादेशः । मामित्यमन्तस्यास्मदो मा इत्यादेशः । धर्मस्त्वा
रक्षतु, धर्मो मा रक्षतु । एते वसन्साद्यादेशा अनन्वादेशे विक-
ल्पतो वेदिभ्याः “ नित्यमन्वादेशे ” इति अनन्वादेशे नित्य-
त्वेनोक्तत्वात् ।

३०३ ॥ नेवामन्त्र्यं पूर्वम् । १ । २ । १९५ ॥ यदाम-
न्त्र्यते संबोध्यते तत्पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं नेव असदिव
भवति । आमन्त्र्यपदात्परयोः युष्मदस्मदोः वसन्साद्यो न भव-
न्तीत्यर्थः । देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त अस्मा-
न् रक्षतु धर्मः । देवदत्त युष्मभ्यं दीयते दानम् । देवदत्त
अस्मभ्यं दीयते दानम् । देवदत्त युष्माकं शीलं स्वम् ।
देवदत्त अस्माकं शीलं स्वम् । एवमितरवचनयोरपि योज्यम् ।

३०४ ॥ पादाद्योः । १ । २ । १९६ ॥ पादाद्योस्तयोः
वसन्सादि न भवति ।

त्रिलोकनगराधीशो, युष्मान् पातु जिनेश्वरः ।
तस्यैव शासनं पुण्यमस्माकं मोक्षकारणम् ॥ १ ॥

३०५ ॥ मनसीक्षात्थः । १ । २ । १९९ ॥ ईक्षा दर्शनं
तदर्थैर्धातुभिः सह तद्वत् यद्वाक्यं तस्य पदात्परयोः युष्म-
दस्मदोर्यदुक्तं वस्तुसादि तन्न भवति, सा चेदीक्षा मनोधि-
पया भवति । जनो युष्मान् समीक्ष्यागतः । जनोऽस्मान्
समीक्ष्यागतः । जनस्त्यामुपेक्षते । जनो मामुपेक्षते । ज्ञानं तुभ्यं
दीयमानमालोक्यागत । ज्ञानं मह्यं दीयमानमालोक्यागत ।
जनस्तव कार्यमालोचयति । जनो मम कार्यमालोचयति इत्या-
दि । मनसीति किम् ? जनो व पश्यति, जनो नः पश्यति ।
चक्षुषा इत्यर्थः ।

३०६ ॥ चवा-हह्रवयोगे । १ । २ । २०० ॥ च वा अह
ह एव इत्येतैर्योगं सन्वन्धे पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं
वस्तुसादि तन्न भवति । जनो युष्मांश्च पश्यति । जनोऽ-
स्मांश्च पश्यति । जनो युष्मान् वा पश्यति । जनोऽस्मान् वा
पश्यति । जनो युष्मान् ह पश्यति । जनोऽस्मान् ह पश्यति ।
जनो युष्मानह पश्यति । जनोऽस्मानह पश्यति । जनो युष्मानेव
पश्यति । जनोऽस्मानेव पश्यति । एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

अथालिङ्गान्यवचनानि अव्ययानि उच्यन्ते तथा चोक्तम्-
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् । इति

३०७ ॥ तस्वन्डामधण्तस्याङ्कत्वान्तुन्तिमुङ्क्ष्त्स्वाम-
स्वरादीन्यव्ययम् । १ । १ । ३९ ॥ त वन्डाम् इत्येतद-
न्तानि धण्वर्जितवस्यन्तानि आम, क्त्वा, अम्, तुम् इत्येतद-
न्तानि निर्गन्तानि मुङ्क्ष्त्स्वामुप्रतिरूपाणि स्वरादीनि च शब्दरू-

पाणि अव्ययसंज्ञानि भवन्ति । तस्मिन्नि “व्याश्रये तस्”
 इत्यारभ्य असेरिकारेण प्रत्याहार । सुइ इति सु इति प्रत्यया-
 दारभ्य कथमित्थमोरुकारेण प्रत्याहारः । पीलुमूलतस्,
 मुनिवत्, उच्चैस्तराम्, रावणतम्, सर्वतम्, वयाम्, कृत्वा,
 पूर्वभोजम्, कर्तु, अदम्, रात्रौ, बेलायाम्, अस्ति, स्यात्,
 यथा, कुतम्, स्पर्, अन्तर् इत्येतेषामनेनाव्ययसङ्गकत्वात्,
 “अव्ययात् स्त्रौजस” इति तेभ्य सु तस्य च अव्यय-
 स्येति इलुक् सृत्पठेः पदत्वम् तत्र च पदाश्रितानि कार्याणि
 भवन्ति । पीलुमूलतो विद्योतते विद्युन् । अत्र रित्वम् । मुनिवद्
 घृत्तमस्य, जश्त्वम् । रावणत नर्वत अत्र रिधिसर्जनीयौ ।
 दयाञ्चक्रे अत्र परस्त्र. । अद कृत्य रित्वविसर्जनीयौ, कृकामि-
 र्कमकुशाकर्णाकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्येति स्थभावश्च पूर्वे-
 णासमस्तस्यानव्ययस्याकारात्परस्य विमर्जनीयस्य च सिर्भ-
 वति करोत्यादौ परे । कुत रित्वविसर्जनीयौ, स्वस्तिष्ठति,
 अन्तस्तिष्ठति अत्र विसर्जनीय सङ्ख्यदर्शयति सत्वञ्च ।
 अन्यत्र सोर्लुक् । पृथमन्यान्यप्यव्ययसंज्ञकानि कार्याणि द्रष्ट-
 व्यानि । के पुन स्त्रादय. ? स्पर्, अन्तर, प्रातर, पुनर,
 उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, पृथक्, ऋते, युगपत्, आरात्, ह्यस्,
 इवम्, दिवा, सायम्, चिरम्, ईपत्, मनाक्, जोपम्, ज्योपम्,
 नृष्णाम्, बहिन्, अवम्, निष्पा, समया, मृपा, स्वयम्,
 नत्तम्, इत्था, सामि, वत्, सम्, सनात्, तिरस्, अन्तरा,
 ज्योकम्, कम्, शम्, सना, नाना, विना, अन्यत्, क्षमा,
 उपाशु, विहायमा, दोषा, मुधा, मिथ्या, पुरा, मिथो, मिथस्,

मिथु, प्रायस्, मुहुस्, प्रथा, वाहु, आर्य, अलम्, अभीक्ष्णम्,
 सार्द्धम्, हिरुक्, अशान्, च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्,
 शश्वत्, सूपत्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, कश्चित्, यत्र,
 नह, हन्त, माकिस्, नकिस्, माङ्, नब्, वावत्, त्वावत्,
 न्वावत्, त्वे, न्वे, नै, वै, तै, श्रौपट्, वौपट्, थपट्, स्वाहा,
 स्वधा, हिम्, सलु, किल, अधम्, अघ, स्म, अ, इ, उ, ऋ,
 लृ, ए, ऐ, ओ, औ, ओङ्, अहह, अन्तः, यावत्, किम्, यत्,
 तत्, धिक्, हे, है, पात्, प्यात्, आहो, उताहो, हो, अहो,
 अयो, अंहो, मा, नो, ननु, हे, तु, तु, इति, इव, च, न, घ,
 वत, आम्, शप्, हिकम्, शुकम्, सुकम्, तुकम्, नहिकम्,
 ऋतम्, सत्यम्, अद्धा, नो, हि, न, चेत्, जातु, अच, अढ,
 अद्, आहो, स्वित्, बाह्या, दिष्ट्या, पशु, फट्, सह,
 अनुपक्, अंग, युत्, जातक्, अरे, अये, अवे, वत्, वेत्,
 वात्, हुम्, तुम्, सोम्, कित्, मयां, ईम्, किम्, सिम्,
 प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर्, दुर्, वि, आङ्, नि,
 अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप— इति
 स्वरादय चतुरुत्तरद्विशतम् ।

इति नामसिद्धिः ।

अथ स्त्रीप्रत्ययान्ता उच्यन्ते ।

ऋच्यादिति वर्तते ।

३०८ । मन्नन्वहुव्रीहिर्नच । १ । ३ । १२ । मन्नन्तात्
 शब्दरूपात् बहुव्रीहिरन्नन्ताच्च स्त्रियां वर्तमानादाङ्प्रत्ययो वा

भवति यञ्च प्रत्ययः प्राप्नोति स च न भवति । एवं द्वैरूप्यम्,
डित्यन्त्याजादेरिति लृक् । मन्नन्तात्—दामा, दामे, दामाः ।
दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामे, पामाः । पामा,
पामानौ, पामानः । एवं सीमन् अतिगहिमन् इत्यादि ।
अन्नन्तात् बहुव्रीहेः बहवो राजानोऽस्यां नगर्यामिति विगृह्य
एकार्थञ्चेति बहुव्रीहिः । बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः ।
बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजान । एवं प्रियश्चन् प्रिययुवन्
प्रियमघवन् सुपर्बन् प्रियवर्मन् प्रमृतयः ।

३०९ ॥ अजाद्यताम् । १ । ३ । १३ ॥ अज इत्येवमा-
दीनामकारान्तानां च शब्दानां स्त्रियां वाच्यायां द्योत्यायां
त आङिति प्रत्ययो भवति । अजादीनां वाधकघाधनार्थम-
कारान्तार्थञ्चोपादानम् । अजा, अश्वा, एलका, चटका,
गेफिला, मूपिका । अत्र जातिलक्षणस्य ङ्यो वाधा । वाला,
शेडा, पाका, दोला, वत्सा, मन्दा, कन्या, विलाता । अत्र
त्रयोलक्षणस्य ङ्यो वाधा । पूर्वापहाणा, परापहाणा । निपात-
नाणत्वम् । अत्र टिलक्षणस्य ङ्यो वाधा । त्रिफला । अत्र द्वि-
गुलक्षणस्य ङ्यो वाधा । क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा । अत्र ह्ल-
न्तत्वाद्दतः इत्यप्राप्तिः तथापाठाच्च अन्त्याजादिलोपाभावः ।
अतः—करीपगन्ध्या, कोड्या, सट्टा, देवदत्ता, या, सा,
इत्यादि । आङन्तानां जायाशब्दवद् रूपनयः ।

३१० ॥ नृदुग्दिञ्चोऽस्वस्तादेर्ङी । १ । ३ । ७ ॥
नकारान्तात्—राङ्गी, तक्ष्णी, दण्डिनी, छलिणी, करिणी,
मदाङ्गी, दन्तिनी, वेदवादिनी इत्यादि । ऋतः—कर्त्री, हर्त्री,

धात्री, भर्त्री, भक्त्री, पवित्री, प्रसवित्री, इत्यादि । क्रोष्टुशब्दस्य—

३११ । क्रोष्टु । १ । ३ । १ । क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां वर्तमानस्य ऋकारादेशो भवति । इत्यृकार । के ष्टी । उगित — गोमत् गोमती, विद्वस् विद्वती, कस उस् भवत् भवती, ऋतुवत् ऋतुवती, अतिपुंस् अतिपुंसी, महत् महती, ददत् ददती, सुदत् सुदती इत्यादि । अच्चे. प्राची, प्राञ्ची, प्रतीची, उदीची, अमुमुईची, तिरइची इत्यादि । अस्त्रादेरिति किम् ? स्वसा परमस्वना सुस्त्रना अतिस्वसा दुहिना ननान्दा याता माता ।

३१२ । पादो वा । १ । ३ । ९ । पादन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवति । पूर्ववत् पद्मानः । द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदी, द्विपाद्, त्रिपाद्, चतुष्पाद् ।

३१३ । ऋच्याद् । १ । ३ । १० । ऋचि स्त्रियामाद् भवति परत्यादन्त्यालात्रिलुचं बाधित्वा पद्भावः, सकृत्स्पद्धे यद् बाधित तद् बाधितमेवेति पुनर्लुग्न् भवति । द्विपदा, त्रिपदा, चतुष्पदा ऋक् इत्यादि ।

३१४ । वयस्यनन्त्ये । १ । ३ । १७ । वाल्यादिर्वय तस्मिन् अनन्त्ये अचरमे वर्तमानादकारान्तात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । लुगतः इत्यकारलुक् । कुमारी किशोरी वधूती विरण्डी तर्णी कलर्मी । अनन्त्य इति किम् । वृद्धा, श्वविरा । अत इत्येव, शिशु ।

१ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति मर्मणे स्वम्रादय उदाहृता ।

३१५ ॥ द्विगोः । १ । ३ । ३६ ॥ अकारान्तात् स्त्रियां
वर्तमानात् द्विगोः ङी प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली, पञ्चसट्टी,
दशपूली, दशसट्टी ।

३१६ ॥ घवाद्योगाद्ज्येष्ठादिभ्यः । १ । ३ । ४९ ॥
घरो भर्ता तदभिधायिनोऽकारःन्तशब्दरूपात् योगात् तत्स-
म्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीप्रत्ययो भवति, ज्येष्ठादीन्
ज्येष्ठप्रकारान् वर्जयित्वा । प्रष्टस्य भार्या प्रष्टी, प्रचरी, गणकी,
महामात्री । एते प्रष्टादयः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् भार्यायां
वर्तन्ते । अज्येष्ठादिभ्य इति किम् ? ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा,
गोपालिका, पशुपालिका । त्यायदाघत इतीत्वम् ।

३१७ ॥ वेदऽक्तिनो ङी । १ । ३ । ५८ ॥ क्तिन्वर्जिता-
दिकारान्तात् स्त्रियां वा ङी भवति । दीर्घश्च शक्ती, शक्तिः ।
यष्टी, यष्टिः । अंगुली, अंगुलि । आवली, आवलि । आजी,
आजिः । धूली, धूलि । शुवी, शुचि । पदवी, पदविः इत्यादि ।
अक्तिन् इति किम् ? कृतिः, हृतिः । नकार किम् ? रन्ती,
रन्तिः ।

३१८ । गुणादुतोऽचोऽखरोः । १ । ३ । ५९ । अचः
परो य उकारस्तदन्तात् खरुशब्दवर्जितात् गुणवचनात् स्त्रियां
वा ङी भवति । यब्देश । पट्टी, पटुः । मृष्टी, मृष्टुः । पृथ्वी,
पृथुः । गुर्वी, गुरु । बर्ही, बहुषित्यादि । गुणादिति किम् ?
आच्छुः । अखरोरिति किम् ? खरुः ।

३१९ । जातेरस्त्रीयशूद्रात् । १ । २ । ६५ । अकारान्ता-

जातिवाचिन. स्त्रियां ङी भवति नचेत् स्व्यर्थः यान्तः शूद्र-
शब्दो वा भवति । कुक्कुटी, सूकरी, व्याघ्री, ब्राह्मणी,
वृपली, नटी, सारसी, वानरी, सिंही, चक्रवाकी, गर्दभी
इत्यादि । अस्त्रीयशूद्रादिति किम् ? यूका, मक्षिका, इभ्या,
क्षत्रिया, शूद्रा ।

३२० । ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः । १ । ३ । ७१ ।
उकारान्तान्मनुष्यजातिन. अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियां ऊ-
प्रत्ययो भवति युशब्दान्तं रज्जादींश्च वर्जयित्वा । दीर्घः । ऊरु-
इक्ष्वाकूः, ब्रह्मवन्धूः, देववन्धूः । अप्राणिजातेः अलावूः,
फर्कन्धूः । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? अध्वर्युः, रज्जुः, हनुः ।

३२१ । नारीसखीपद्मशूश्रूः । १ । ३ । ७५ । नार्या-
दयः स्त्रियां ड्युप्रत्ययान्ताः कृतकार्या निपात्यन्ते । नृनरयोः
नारी । नृशब्दस्य नारादेशः, नरशब्दस्य दीर्घः निपातनात्
ङीप्रत्ययश्च । सखिसखयोः सखी । पद्मशब्दाद्ः पद्मः । श्वसु-
रशब्दाद्ः अकारोकारलोपश्च श्वश्रूः । ड्यन्ताः कर्त्रीशब्दवत्
उकारान्ता जम्बूशब्दवन्नेतव्याः ।

३२२ । यूनास्तित् । १ । ३ । ७६ । युवन् इत्येतस्मात्
स्त्रियां तित्प्रत्ययो भवति । तकारः प्यदिति प्रत्याहारार्थः ।
पदत्वे “ न ” इति नकारस्य लुक् । युवतिः, युवती, युवतयः
इत्यादि रुचिशब्दवत् ।

इति स्त्रीप्रत्ययान्तसिद्धिः ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

संक्षेपेण निरूपयिष्यन्ते ।

३-३ योगे । १ । ३ । ९३ । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
 तत्सति योगे भवति नासतीत्यधिकृतमाशास्त्रपरिसमाप्तेर्वेदित-
 व्यम् । योगः सम्बन्धः एकार्थता व्यपेक्षा वा । एकपद्ये एकार्थता
 प्रन्यत्र व्यपेक्षा । कस्मिन्नर्थे प्रथमा ? एकत्वद्वित्वबहुत्वेष्वर्थेषु
 “ एकद्विवहौ ” इति प्रथमा । उज्ज्वितौ । धीरः, धीरौ, धीराः ।
 पर्वतः पर्वतौ पर्वता । कुञ्जर, कुञ्जरौ, कुञ्जराः । अश्वः,
 अश्वौ, अश्वाः । दया, दये, दयाः । वधूः वध्वौ वध्वः ।
 नौः नावौ, नाव । तीर्थम्, तीर्थे, तीर्थानि । वेदवित्, वेद-
 विदौ, वेदविद । दन्ती, दन्तिनौ, दन्तिनः । इत्युदाहरणीयम् ।
 धातुसुबन्तवाक्येभ्य एकत्वादिसंख्याभावात् विभक्त्यो न
 भवन्ति । आमन्त्रणे आमन्त्र्ये इति प्रथमा विभक्तिर्भवति
 आमन्त्र्यपदं क्रियाविशेषणं भवति । देवदत्त ब्रजाम्यहमिति ।
 तत्र क्रियाप्रधाने “ अप्रधाने ” इति वर्तमाने हंसोसामिति
 पठ्ठीप्राप्तौ वचनम् । जिनदत्त एहि, देवदत्त तत्रैव तिष्ठ, अरे
 विष्णुभिन्न मागा, तात भुङ्क्ष्व, शिशो व्याकरणमधीष्व, नौ-
 र्याहि । द्विवचने—हंती रमेथाम्, स्तनौ वर्धयाम्, कुमारौ स्वैर-
 मासाथाम्, कोकूयेथां च कोकिलौ । बहुवचने—आर्याः श्रोतु-
 मागच्छत, सूताः संपद्यन्त द्रुतम्, तपस्विनः क्षमयन्त, महीरुहः
 फलत इत्यादि नेयम् । क्व द्वितीया ?—

३२४ ॥ हाधिकसमयानिकपोपर्युपर्यध्यघोऽघोऽत्य-
 न्तरान्तरेणतस्पर्यभिसर्वोभयैश्चाप्रधानेऽर्मादयम् ॥ ३११००॥

परार्थमप्रधानम्, प्रधानमुपकार्यम् । यदर्धमन्यदुपाधीयते त-
तोऽन्यत्तस्योपकारकम्, यदर्धं तद्विशेषणं तदप्रधानम् । हादिभि-
स्तसन्तैश्च पर्यादिभिरव्ययैर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात्
एकाद्विवहुषु यथासंख्यं अम्औट्शस्प्रत्यया भवन्ति । टशा-
वितौ । हा देवदत्तं वर्तते व्याधिः । धिक् देवदत्तमयशः प्रवृद्धम् ।
समया पर्वतं नदी । निकषा पर्वतं घनम् । उपर्युपरि ग्रामं
ग्रामाः । अध्यधि ग्रामं ग्रामाः । अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः । अतिष्ट-
द्धं तु कुरुन् महद् बलम् । अन्तरा निपधं नीलं च विदेहाः ।
अन्तरेण निपधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुषकारं न
किञ्चित् । परितो ग्रामं वनानि । अभितो ग्रामं वनानि, सर्वतः
श्रीगृणग्रामं क्रमुकवनानि । उभय ो ग्रामं वनानि । हा तात,
धिङ्मातरित्यादौ च तातादेरामन्व्यतया विवक्षा, न हादिमु-
क्तत्वेनेति द्वितीया न भवति । चकारोऽमुक्तसमुच्चयार्थः । तेन
बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्, घृणोष्व भद्रे प्रतिभाति
यत्त्वाम् इत्यादि सिद्धम् । क्रियते साध्यते इति कर्म
क्रियासाधनम् तच्च निर्वर्त्य, विकार्यं, प्राप्यञ्चेति
त्रिविधम् । तस्मिन् कर्मणि “कर्मणी” ति द्वितीया । कुम्भं क-
रोति । शरं लुनाति । आदित्यं पश्यतीति । एतत् त्रिविधमपि
कर्म पुनस्त्रिविधं भवति इष्टमनिष्टमिष्टानिष्टञ्चेति गुडं भक्षयति
अहिं लङ्घयति वने व्याघ्रं पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूला-
न्युपसर्पति । पुनस्तत् कर्म द्विविधं भवति गुणमुख्यभावेन । अ-
जान्नयति ग्रामम् । गां दोग्धि पयः । क्रियते, कटः कृत कटः,
कृत्यः कटः, शत्यः कटः, प्राप्तोदको ग्रामः- इत्यत्र लङ्कृत-

द्वितसमासैरभिहिते अभिधेयाभावात् अप्रधानाधिकाराच्च न भवति । प्रधानं चाभिहितम् ।

३२५ ॥ शीङ्स्थासोऽधेराधारः ॥ १ । ३ । १२२ ॥
अधिपूर्वाणां शीङ्स्थाआस्येत्येतेषाम् आधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा अधिकरणं तत् कर्म भवति । इति कर्मवद्भावात् कर्मणीति द्वितीया । ग्राममधिदेशे, ग्राममधितिष्ठति, ग्राममप्यास्ते ।

३२६ ॥ कालाध्वनोर्ज्याप्तौ ॥ १ । ३ । १२६ ॥ काले अध्वनि चोप्रधाने वर्तमानात् शब्दरूपात् व्याप्तौ स्वेन सम्यग्निधना द्रव्यादिनात्यन्तसंयोगे दौत्ये अमौद्गसो भवन्ति । मासं गुडापूपा । क्रोशं पर्वतः । अत्र द्रव्येण व्याप्तिः । मासं कल्याणी । क्रोशं कुटिला नदी । एतयोर्गुणेन व्याप्तिः । मासमधीते, क्रोशमधीते अत्र क्रियया व्याप्तिः । पद्ययाः सप्तम्या वापवादः ।

क तृतीया ? ' हेतुकर्तृकरणेत्यंभूतलक्षणे ' इति हेत्वादिष्वर्थेषु तृतीया । हेतौ- धनेन कुलम्, विद्यया यशः, कन्यया शोकः, सचित्ताचित्ताभ्यां परिग्रहाभ्यां क्लिश्यते मन, फलेर्भज्यते वृक्षः । कर्तरि- जिनइत्तेन कृणम्, गुरुदत्तेन मुक्तम्, जायाभ्यां पीडयते नि स्वः, कन्याभ्यां कम्यते बुधः, शत्रुभिः प्रहतो मूर्यः । करणे- दात्रेण लुनाति, परशुना छिनत्ति, दृष्टिभ्यां बाधते काचित्, शृङ्गारैर्हरते मनः । इत्यंभूतलक्षणे- कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्, अपिभवानवदातेन वर्णेन कुमारमेक्षिष्ट, शङ्खचक्राभ्यां शार्ङ्गिणम्, शङ्खचामरदेवतच्छत्रैः ।

राजानम् । छात्रत्वादिप्रकारमापन्नस्य कमण्डल्वादि लक्षणम् ।

३२७ सहार्थेन । १ । ३ । १२९ ॥ सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, प्रधानेनाप्रधानस्य क्रियादिना सम्बन्धस्तुल्य-योगस्तेन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु यथासंख्यं टाभ्यांभिसौ भवन्ति । पुत्रेण महागतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । मातापितृभ्यां सह धनवान् । तिलैः सह माषान वपति । सत्तायाम्-सहैव दशभिः । पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । अर्थग्रहणात्पर्यायप्रयोगेऽप्रयोगेऽप्यर्थसत्तायां भवति साकं स्तनाभ्यां जघनं महत्ते, सत्रा भ्रूभ्यामस्या नयने महती, युगपत्तराभ्यामस्याः केशा दीर्घाः, सार्द्धं जनैर्धनवान् राजा, पुत्रेणागतः, भार्यया दीक्षितः, वन्धुभिः स्वर्गं गतः ।

३२८ ॥ यद्वेदैस्तददाख्या । १ । ३ । १३० ॥ यस्य भेदिन प्रकारवतोऽक्ष्यादेरर्थस्य भेदैः काणत्वादिभिः प्रकारैर्विशेषैः तद्वत् प्रकारवदर्थकस्य देवदत्तादेराख्या भवति तत् एकद्विवहुषु यथासंख्यं टाभ्यांभिसौ भवन्ति । अक्ष्या काणः हस्तेन कुणि । पादेन खञ्ज । शिरसा खलति । प्रकृत्या दर्शनीय । प्रायेण वैयाकरण काश्यपो गोत्रेण । ब्राह्मणो जात्या ।

क्य चतुर्थी-डेभ्यांभ्यसिति देवैराप्ये चतुर्थी । उपाध्यायाय गां ददाति, जिनदत्ताय कन्यां प्रयच्छति, राज्ञे दण्डं वितरति ।

३२९ ॥ क्रुद्धद्रुहेर्प्यासूयार्थं प्रति कोपो नच कर्मा १ । ३ । १३७ अमर्षः क्रोधः, अपचिर्कीर्णा त्रैहः, अक्षमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविष्करणम् असूया । एतदर्थैः धातुभिर्योगे यं प्रति कोपो भवति । तस्मिन्प्रधानेऽर्थे वर्तमानात् एकद्विवहुषु यथासंख्यं डेभ्यां-

भ्यसो भवन्ति न च तत् कर्म भवति । जिनदत्ताय कृष्यति ।
 देवदत्ताय कृष्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति, देवदत्तायेर्ष्यति, देव-
 दत्तायेर्क्ष्यति, देवदत्ताय सूक्ष्यति, देवदत्तायामूयति । कर्म-
 प्रतिषेधो भावादौ लाघर्थः ।

३३० ॥ भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थहितैराशिपि ॥ १ ।

३ । १४१ ॥ भद्राद्यर्थैः हितशब्देन च योगे अप्रधानेऽर्थे वर्त-
 मानात् आशीर्विषये एकद्विवहुषु यथासंख्यं हेभ्यांभ्यसो
 भवन्ति वा । भद्रमस्तु जिनशासनाय, पक्षे इतोसामिति पष्ठी
 भद्रमस्तु जिनशासनस्य । भद्रमस्तु जेनाय, भद्रमस्तु
 जैनस्य । कल्याणमस्तु जेनाय, कल्याणमस्तु जैनस्य ।
 आयुष्यमस्तु जेनाय, आयुष्यमस्तु जैनस्य । दीर्घायुमस्तु जेनाय,
 दीर्घायुमस्तु जैनस्य । चिरंजीवित्वमस्तु जेनाय, चिरंजीवित्वमस्तु
 जैनस्य । क्षेमं भूयात् संघाय, क्षेमं भूयात् संघस्य ।
 कुशलं भूयात् संघाय, संघस्य वा । निरामयं भूयात्
 संघाय, संघस्य वा । सुखं भवतात् प्रजाभ्यः प्रजानां
 वा । शर्म भवतात् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । अर्थो जायतां दूताय
 दूतस्य वा । शं भवतात् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । प्रयोजनं
 जायतां दूताय दूतस्य वा । कार्यं जायतां दूताय दूतस्य वा ।
 हितं भूयात् जेनाय जैनस्य वा । पध्यं भूयात् जेनाय जैनस्य वा ।

३३१ । शक्तार्थवपन्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाहितैः । १ ।

३ । १४२ । वपद्स्वाहास्वधाशब्दा दाने वर्तन्ते । शक्तार्थैः वप-
 ङादिभिश्च योगे अप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु यथासंख्यं
 हेभ्यांभ्यसो भवन्ति । शक्तौ

जिनदत्तो देवदत्ताय । प्रभवति जिनदत्तो देवदत्ताय । अलं
मल्लो मल्लाय । वपडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः ।
स्वाहा इन्द्राय । स्वधा पितृभ्यः । आतुराय हितम् ।

३३२ । यदर्थम् । १ । ३ । १५० । यत्प्रयोजनं किञ्चिद्
विवक्ष्यते तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु यथासंख्यं
ङभ्यांभ्यसो भवन्ति । रथाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ।
संयमाय श्रुतं घत्ते, नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी, धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥
क्व पञ्चमी ? —

३३३ ॥ ङसिभ्यांभ्यस्स्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे ॥
१ । ३ । १५२ ॥ असत्त्वे अद्रव्ये वर्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यो
ङसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा । स्तोकान्मुक्तः । पक्षे
हेत्वित्यादिना तृतीया । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः, अल्पेन
मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः कृच्छ्रे-
ण मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३३४ ॥ आरादर्थैः ॥ १ । ३ । १५३ ॥ आरादिति
दूरान्तिकयोः । तत्रेहोभयग्रहणम् । दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्यु-
क्तादप्रधानेऽर्थे वर्तमानादेकद्विवहुषु यथासंख्यं ङसिभ्यांभ्य-
सो वा भवन्ति । दूरं ग्रामात्, ग्रामस्य वा । विप्रकृष्टं ग्रामात्
ग्रामस्य वा । अन्तिकं ग्रामात् ग्रामस्य वा । अभ्यासं ग्रामात्,
ग्रामस्य वा । एवमितरवचनयोगेऽपि योज्यम् । आराच्छब्द-
योगे दिक्छब्देत्यादिना नित्यमेव पञ्चमी । आराद् ग्रामात् ।
३३५ ॥ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ॥ १ । ३ । १५४ ॥ अस्त्री-

लिङ्गे गुणे द्रव्याश्रिते पर्याये हेतौ वर्तमानादेकद्विवहुषु यथा-
संख्यं ङसिभ्यांभ्यसो भवन्ति वा । जाड्याद् जाड्येन वा वद्धः ।
पाण्डित्यात् पाण्डित्येन वा मुक्तः । मोहाद् मोहेन वा
यद्धः । ज्ञानात् ज्ञानेन वा मुक्तः । अस्त्रियामिति किम् ? जडतया
वद्धः, बुद्ध्या मुक्तः । अस्त्यत्राग्निर्धूमात्, नास्तीह घटोऽनुपलब्धे.
इत्यादौ नान्यदेर्धूमादिर्हेतुः । कस्य तर्हि ? तज्ज्ञानस्य । तत्र
प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादिवद् भवति । अपायेऽवधाविति
पञ्चमी । ग्रामादपैति, ग्रामादागच्छति, पर्वतादवरोहति, यंबभ्यो
गां वारयति, कूपादन्धं प्रतिपेधति निवर्तयतीत्यर्थः, कुशूलात्
पचति, आगमात् शंसति—तस्मात् गृहीत्वेति प्रतीयते । बला-
हकाद्विद्योतते विद्युत्, ततो निस्तृत्य ज्योतिर्विद्योतते विद्योतमानं
वा ततो निर्धोवतीति प्रतीयते । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात्—
कुतो भवानागच्छति, पाटलिपुत्रादागच्छामि इति प्रतीयते ।
गवेषुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु—ततो निस्तृत्य गतेषु भव-
तीति प्रतीयते । कार्तिक्या आग्रहायिणी मासे—तत्र प्रभृति
मासि गते भवतीति प्रतीयते । शृकेभ्यो विभेति, दस्युभ्यस्त-
स्यति—चित्तासंक्षोभपूर्वकं ततो निवर्तते इति प्रतीयते । विभेतिर्हि
भयपूर्विकायां निवृत्तौ वर्तते । चौरैभ्यस्तस्यते, दस्युभ्यो रक्ष-
ति—तदुपघातकप्रतीकारेण ततो निवर्तयतीति प्रतीयते । शृङ्गा-
च्छरो जायते, बीजाद्भूकुर उत्पद्यते—तस्मादात्मानं प्रतिलभमानो
निस्सरतीति प्रतीयते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, महाहिमवतो
रोहित् प्रभवति—तत्र प्रथममुपलभमाना ततो निस्सरतीति
प्रतीयते । संगतत्वात् नात्यन्तापायकम् ; । उपाध्यायान्तरादे

उपाध्यायान्निलीयते- ततोऽदृश्यतयापैतीति प्रतीयते । भोज-
नात्पराजयते, अध्ययनात् पराभवति-भावेन ततो न्यूनीभूय
निवर्तते इति प्रतीयते । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः,
देवदत्ताद् जिनदत्त. पटुः, अयमस्मादधिकः, अयमस्मादूनः-
पाटलिपुत्रकादिभिः माथुरा आढ्यत्वादिना संसृष्टास्ततोऽ-
तिशयादिना धर्मेण विभक्ता. प्रतीयन्ते । विभागश्चापायः ।
अपायेऽवधिविवक्षायामेवं भवन्ति । विवक्षान्तरे तु यथायोगं
विभक्तयो भवन्ति । यवेषु गां वारयति, बलाहको विद्योतते,
बलाहके विद्योतते, चौरैर्भयम्, चौरेषु विभेति, चौराणां विभेति,
शृङ्गं शरो जायते, अधर्मं जुगुप्सते, अधर्मेण जुगुप्सते, मौख-
र्येण प्रमाद्यति, भोजने पराजयते, शत्रून् पराजयते, इत्यादि ।

३३६ ॥ स्थानिप्यकर्माधारे ॥ १ । ३ । १६१ ॥ यस्या-
र्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी स्थानिप्यादेशान्तेन
युक्ते कर्मण्याधारे च ङसिभ्यांभ्यसो भवन्ति । प्रासादात्प्रे-
क्षते, आसनात्प्रेक्षते, अस्त्यत्राग्निर्धूमात्, नास्त्यत्र घटोऽनुप-
लब्धेः । स्थानिग्रहणं किम् ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, आसने उप-
विश्य प्रेक्षते, धूममुपलभ्य अग्निरस्तीति प्रतिपत्तव्यम्, पटा-
नुपलब्धिमुपलभ्य पटो नास्तीति प्रतिपत्तव्यम् । धूमादेर्हेतोर्हेतौ
वा पञ्चमी चतुष्पद्यपाद्धर्पात् इति निर्देशात् ।

३३७ ॥ दिक्छब्दान्यार्थाराद्बहिरितरैः ॥ १ । ३ ।
१६२ ॥ दिक्शब्दै. अन्यार्थः आरात् बहिस् इतर इत्येतैश्च
शब्दैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानाद् एकद्विवहुषु यथासंख्यं ङसि-
भ्यांभ्यसो भवन्ति । दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्छब्दा इति देश-

कालादिवृत्तावपि भवति । एतदर्थमेव शब्दशब्दोपादानम् । अन्यथा हि दिग्वृत्तावेव स्यात् न कालादिवृत्तौ । दिक्शब्दः- प्राग्ग्रामात्, प्रत्यग् ग्रामात्, पूर्वो ग्रामात्, अपरो ग्रामात्, पूर्वो वसन्तात्, अपरो वसन्तात् । अन्यार्थः- अन्यो देव- दत्तात्, मित्रो देवदत्तात्, अर्थान्तरं देवदत्तात्, हिरुग् देव- दत्तात् ! आरात्-आरात् ग्रामात्, आरात् पर्वतात् । वहिस्- गहि. ग्रामात्, वहिः नगरात् । इतरः-इतरो देवदत्तात् । अस्य द्वितीय इत्यर्थः ।

क पृष्ठी ? ङसोसामित्यप्रधाने पृष्ठी । अपवादविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः । राज्ञः पुरुषः, पशोः पादः, देवदत्तायोः पुत्रः, मापाणां राशिः, वारीणां वीचय ।

प्रियाणां मधुरं वाक्यं, कवीनां रसवद्वचः,
गुरूणां वचनं पथ्यं, साधूनामुत्तमं वचः ॥ १ ॥

३३८ ॥ कृत्कामुकस्यायुण्लक्तण्स्वार्थव्ययैष्यदणोनः
कर्मकर्त्रोः ॥ १ । ३ । १६६ ॥ उणादिवर्जितो यः कृत् तद-
न्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि चैकद्विवहुषु यथासंख्यं
ङसोसामो भवन्ति न वुणादेः । द्वितीयावृत्तीयापवादः । क-
णि-अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां
गक. । कर्तरि-भवतश्शायिका, भवत आसिका, वास्याः
गमुषः ।

क सप्तमी—

३३९ ॥ हेतौ कर्मणा ॥१॥३॥१७२॥ कर्मणा युक्तेऽप्रधाने
हेतौ वर्तमानादेकद्विवहुषु ङिओसमुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

आधारे इति सप्तमी । आसने आस्ते, स्थाल्यां पचति, गङ्गायां घोषः, तिलेषु तैलम्, आकाशे शकुनयः, गुरौ वसति ।

स्तनयोः पतिते नेत्रे, नेत्रयोः पतितं मनः ।

भूमृत्सु पादपाः सन्ति, सन्ति गङ्गासु बालुकाः ॥ १

वार्तासु वर्तते बुद्धिः प्रियधर्मकथासु न ।

अन्यस्त्रीषु मनो याति कुलस्त्रीषु न गच्छति ॥ २ ॥

कृष्णा गोषु सम्पन्नक्षीरतमा, धावन्नध्वगेषु शीघ्रतमः । कथं कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेति पृष्ठी ? समुदायस्यैकदेशं प्रत्याधारविवक्षायां सप्तमी सम्बन्धविवक्षायां पृष्ठी भवति । यथा वृक्षे शाखा, वृक्षस्य शारेति । निर्धारणं तु कृष्णेत्यादेः पदान्तराद् भवति । जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।

३४० । यद्भावो भावलक्षणम् । १ । ३ । १८० । भावः क्रिया प्रसिद्धं लक्षणमप्रसिद्धं लक्ष्यम् । यस्य सम्बन्धिना भावेन क्रियया भावान्तरं लक्ष्यते तस्मिन्नप्रधाने एकद्विबहुषु यथासंख्यं डि-ओस्-सुपो भवन्ति । गोषु दुह्यमानासु गतः, नान्दीतूर्येषु वाद्यमानेषु गतः, देवार्चनायां क्रियमाणायामागतः, आन्त्रेषु कपायमानेषु गतः, पकेष्वागतः । जातेष्विति गम्यते । गम्यमानमपि विभक्तेर्निमित्तं भवत्येव ।

३४१ । पृष्ठी चानादरे । १ । ३ । १८३ । यद्भावो भावलक्षणं तस्मादनादरे अवज्ञाने गम्यमाने पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती

भवतः । रुदति लोके प्रात्राजीत्, रुदतो लोकस्य प्रात्राजीत् ।
क्रोशति बन्धुवर्गे प्रात्राजीत्, क्रोशतो बन्धुवर्गस्य प्रात्राजीत् ।
किमपि बहुषु वदत्सु स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण, किमपि
यहूनां वदतां स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण । तस्मिन्नाक्रोशति
समनादृत्य प्रात्राजीत् याति चेत्यर्थः ।

३४२ । तुल्यार्थैर्युक्तेऽ-
प्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । मात्रा तुल्यः, पित्रा समानः,
देवदत्तेन सदृक्, जिनदत्तेन सदृशः, गुरुदत्तेन सदृक्षः ।

३४३ । पृष्ठी । १ । ३ । १८९ । तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने
पृष्ठीविभक्तिर्भवति । मातुस्तुल्यः, पितुः समानः ।

३४४ । पञ्चमी चर्ते । १ । ३ । १९१ ॥ ऋतेशब्देन
युक्ते अप्रधाने द्वितीयापञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । ऋते धर्म
कुतः सुखम्, ऋते धर्मात् कुतस्सुखम् ।

३४५ । पृथग्नाना तृतीया च । १ । ३ । १९२ । पृथ-
क् नाना इत्येताभ्यां युक्तेऽप्रधाने तृतीयापञ्चम्यौ विभक्ती
भवतः । पृथक् देवदत्तेन, पृथक् देवदत्तात् ।

३४६ । विनेमास्तिस्त्रः । १ । ३ । १९३ । विनाशब्देन
युक्ते अप्रधाने इमा अनन्तरास्तिस्त्रस्तृतीयापञ्चमीद्वितीय
विभक्तयो भवन्ति । विना वातेन, विना वातात्, विना वातम् ।

३४७ । हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः । १ । ३ । १९५ ।
हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायः । तदर्थैः शब्दैर्योगे हेतावप्रधाने
प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति । धनेन हेतुना, धनाय हेतवे,
धनात् हेतोः, धनस्य हेतोः, धने हेतौ वसति । एवं निमित्तका

रणप्रयोजनशब्दरपि योगे नेयम् । इत्याद्यनेकविधोऽमृषां
विभक्तीनामर्थविभागो वेदितव्यः ।

इति विभक्त्यर्थसिद्धिः ।

अथ समाससिद्धिः

सुवन्तात् सुवन्ताशितत्वाच्च सुवन्ते संक्षेपेणोच्यते ।
पृथगर्थानां परस्परसम्बन्धिनां सुवन्तानां शब्दानामेकार्थी-
भाववचनं ममासः । सच षोढा भवति बहुव्रीहिरव्ययीभावः
तत्पुरुषः कर्मधारयः द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । तत्र बहुव्रीहिसिद्धिप्रकारः
उत्तरपदार्थप्रधानः, उभयपदार्थप्रधानः, अन्यपदार्थप्रधानश्चेति ।
तत्रोत्तरपदार्थप्रधानो यथा—द्विदशन् इति स्थिते द्विशब्दान्
“ कालाध्वनोर्व्याप्ता ” वित्यौट् । अभ्यावर्तमानया
क्रियया संबध्यमानो हि कालो धार इत्युच्यते । स
कालोऽनेन द्विशब्देन संख्यायते । अत्र भवतिक्रियाभ्यावृत्तिः
दशभावो हि द्विरावर्तते, धात्वर्थस्यायौगपद्येन वा वृत्तिर्वारः ।
तत्र कर्मणीत्यौट् भवति, प्रतीयमानकृत्वेतिक्रियापेक्षया कर्म-
त्वान् । दशन् इत्यतो जम् । द्वि औ दशन् अस् इति स्थिते द्वौ
वारौ दश भवन्तीति विग्रहे सुवन्तयोर्योगे सुप्सुषा समासो
बहुलमित्यधिकृत्य—

३४८ ॥ सुज्ज्वार्थे संख्या संख्यया संख्येये बहुव्रीहिः ॥

२ । १ । २ ॥ धारः सुचोऽर्थः धात्वर्थस्यैवायौगपद्येन
वृत्तिरावृत्तिकालो वा । विकल्पः संशयो वा धार्यः । तत्र वर्तमानं
संख्यावाचि सुवन्तं संख्यावाचिना संख्येये वर्तमानेन सुवन्तेन

सह समाससंज्ञं भवति बहुव्रीहिसंज्ञं च । योगे ऐकपदमेक-
विभक्तित्वं चेत्येवमादिकं समासस्य प्रयोजनम् । प्रत्ययस्य
च सुपः श्लुगिति सुपः श्लुक् । बहुव्रीहेः काष्टेटः इति प्रस्तुत्य-

३४९ ॥ प्रमाणीसंख्याङ्गः ॥ २ । १ । १८९ ॥ प्रमाणी-

शब्दात् संख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्हेर्दस्समासान्तो
भवति । द्वित्यन्त्याजादेरिति लुक् । सूक्तं पूर्वमिति द्विशब्दस्य
पूर्वनिपातः । बहुव्रीहिसंज्ञकाः शब्दा आश्रयलिङ्गत्वात् त्रिष्व-
पि लिङ्गेषु नेतव्याः । द्विदशाः पुमांसः, द्विदशाः स्त्रियः,
द्विदशानि वस्त्राणि विशतिरित्यर्थः । एवं त्रीन् वारान्
दशं त्रिदशाः । चतुरो वारान् दश चतुर्दशाः । पञ्च
वारान् दश पंचदशाः इत्यादि । उभयपदार्थप्रधानो यथा-
द्विशब्दादौ त्रिशब्दाज्जम्, द्वि औ त्रि जम् इति स्थिते द्वौ वा त्रयो
वेति विगृह्य सुञ्चार्थे इत्यादिना समासः । शेषं पूर्ववत् । द्वित्राः
पुमांसः, द्वित्राः स्त्रियः, द्वित्राणि वस्त्राणि । अत्र विकल्प्यमानाः
संशय्यमाना वा पूर्वोत्तरपदार्था वाच्याः । अन्यपदार्थप्रधानो
यथा-सद्धर्म इति स्थिते उभयत्रापि सुः, शोभनो धर्मोऽस्येति
विगृह्य एकार्थञ्चेति बहुव्रीहिः समासः । ततः सुपः श्लुक् ।

३५० । धर्मादन् द्विपदात् । २ । १ । १९९ । धर्मशब्दान्-
न्तात् द्विपदात् बहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । तस्य—

३५१ । इजाद्यायात्तद्वितः । २ । ३ । ७३ ॥ इज्युद्ध

इत्यारभ्या गुपौधृन्विच्छिपन्पणेरायः इत्याद्यप्रत्ययात्प्राक्
यत् प्रत्ययसंज्ञं तत् तद्वितसंज्ञं भवति । इति तद्वितसंज्ञायां,
शिरसोऽप्येतद्विते शीर्षन्नित्यधिकृत्य—

३५२ । एः । २ । ३ । ७४ । अवर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य तद्धिते परे लुग्भवति । विशेषणं सर्वादिसंख्यं बहु-
व्रीहाविति सुशब्दस्य पूर्वनिपातः । सुधर्मा, सुधर्मा-
णौ, सुधर्माणः इत्यादि सुचर्मन्शब्दवत् । एधमनन्तधर्मेत्यादयः ।
चित्रा गो इति स्थिते उभयत्रापि जस् । चित्रा गावोऽस्येति
विगृह्य बहुव्रीहिः ।

३५३ । मानिस्त्र्येकार्थयोः स्त्र्यन्यतोऽनूः । २ । २ । ४१ ।
अन्यतो विशेष्यवशात् यः शब्दः स्त्रीलिङ्गः अनूः, ऊप्रत्य-
यान्तो न भवति स मानिस्त्रित्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गे चैकार्थे
सामानाधिकरणे उत्तरादेः पुमान् भवति ।

३५४ । न्यग्गोप्यतोऽनंशीयो बहुव्रीहेर्ह्रस्वः । २ । १ ।
१२३ । न्यङ्ङुपसर्जनं यो गोशब्दः यश्च प्यत्प्रत्याहारगृ-
हीतप्रत्ययान्तः तदन्तस्य समासस्य ह्रस्वादेशो भवति नचेदसा-
वंशिसमासः इयसो य प्यदधिकारः तदन्तश्च बहुव्रीहिर्भवति ।
स चासन्न इति ओष्ठयस्यौकारस्य ओष्ठय उकारः । चित्रगु,
चित्रगू, चित्रगवः इत्यादि षट्शब्दवत् । एवं बहुगुः शबल-
गुरित्यादि । रूपवती भार्या अस्येति विगृह्य समासे पुंवद्भाचो
ह्रस्वत्वन्च । रूपवद्भार्ये । एवं प्रियगन्तु इत्यादि । प्राप्तमुदकं
यम्, उठो रथो येन, उपहतो यलिर्यस्ये, उद्धृत ओदनो यस्या,
असिः द्वितीयो यस्य वीरा, पुरुषा यस्मिन् । द्वितीयार्थः न्यपदा-
र्थेषु पूर्ववद् बहुव्रीहिः । शेषं पूर्ववत् । प्राप्तोदको ग्रामः, उठरथोऽ-
नपान्, उपहनयलिर्यक्षा, उद्धृतोदना स्थाली । अत्र समासे ष्टे
आह । अमिद्वितीयः पुरुषः । इनः पजित्यधिष्टत्य—

३५५ ॥ शेषात्सिद्धनन्दिनः ॥ २ । १ । २२९ ॥ यस्य समासान्तः प्रत्यय आदेशो वा न विहितः तस्मात् बहुव्रीहेः कच् समासान्तः सिद्धनन्दिन आचार्यस्य मतेन भवति अन्येषां मतेन न भवति । चकारो न कर्चीति विशेषणार्थः । वीरपुरुषको ग्रामः । अव्ययम्—उच्चैर्मुखं यस्य, अस्ति क्षीरं यस्या इति विगृह्य बहुव्रीहिः । उच्चैर्मुखः पुरुषः, अस्तिक्षीरा गौः । पश्वादाङ् धर्मादन्विपदादिति द्विपदग्रहणात् बहुनामपि सुवन्तानां बहुव्रीहिर्भवति । त्रयः काला गोचरा यस्य, लोहितः तक्षकः प्रियो यस्येति विगृह्य त्रिपदबहुव्रीहिः । त्रिकालगोचरं द्रव्यम्, लोहिततक्षकप्रियः पुरुषः । बहुलाधिकारात् कचिदसमानाधिकरणेऽपि भवति । करे कृतं येनेति विगृह्य बहुव्रीहिः करकृत इत्यादि ।

अव्ययीभावोऽपि त्रिप्रकारः— अन्यपदार्थप्रधानः, पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्रान्यपदार्थप्रधानो यथा— केशकेश, दण्डदण्ड इति स्थिते सर्वतोऽपि जस् । केशाश्च केशान्योन्यस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे, दण्डाश्च दण्डान्योन्यस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे इति विगृह्य—

३५६ । मिथो ग्रहणे ग्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभावः । २ । १ । ६ । मिथोऽन्योन्यं गृह्णन्ति यस्मिन्, येन वा ग्रहन्ति तत्र वर्तमानं समानश्रुतिकं सुवन्तं तत्रैव वर्तमानेन सुवन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यपदार्थे युद्धे स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । सूक्तं पूर्वमिति पूर्वनिपातः । समासे, अन्त इति च वर्तमाने—

३५७ । इज्युद्धे । २ । १ । १३५ ॥ युद्धे यः समासो
विहितः तस्मादिच् समासान्तो भवति । चकारः । इत् एरिति लुक् ।

३५८ । आदिजन्ते । २ । २ । ८७ । इज् युद्धे इति य इच् तदन्त
उत्तरपदे पूर्वस्याचो बहुलमाकारो भवति । ततः स्वादयः—

३५९ । अव्ययीभावस्य । १ । २ । १५५ ॥ अव्ययी-
भावस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्भवति । केशाकेशि, परस्परं
केशेषु गृहीत्वा यत् युध्यते तत् केशाकेशीत्यर्थः । एवं कचा-
कचि । दण्डादण्डि, दण्डैः परस्परं प्रहृत्य यत् युध्यते तत्
युद्धं दण्डादण्डीत्यर्थः । मुष्टामुष्टि, अस्यसि । बहुलाधिकारात्
क्वचिदाकारो न भवति । उन्मत्ता गङ्गा इति स्थिते उभयत्रापि
सुः । उन्मत्ता गङ्गा अस्मिन्निति विग्रहे—

३६० । नदीभिर्नाम्नि । २ । १ । ७ । नदीवाचिभिः
सुवन्तैः सुवन्तं द्वितीयाद्यन्यपदार्थे संज्ञाविषये समस्यते स च
समासोऽव्ययीभावः । सुपः श्लुक् । पूर्वपदस्य मानीत्यादिना
पुंवद्भावः । अव्ययीभाव इति नपुंसकत्वेन नपोऽचो ऋस्व इति
ऋस्वः । ततः स्वादयः । अव्ययीभावस्येति सुपः श्लुचि प्राप्ता-
याम्—

३६१ । नात् । १ । २ । १५६ । अकारान्तस्याव्ययी-
भावस्य सुपः श्लुग्भवति ।

३६२ । अमपञ्चम्याः ॥ १ । २ । १५७ ॥ अकारान्त-
स्याव्ययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपोऽमित्ययमादेशो भवति
पञ्चमीं वर्जयित्वा । भोऽणोमः इति मत्वम् पदस्येति लुक् ।
उन्मत्तगङ्गं शोभते, उन्मत्तगङ्गं पश्य ।

३६३ ॥ तृतीयाया वा ॥ १ । ० । १५८ ॥ अकारान्त-
स्याव्ययीभावस्य तृतीयाया अम् वा भवति । उन्मत्तगङ्गम्, उन्म-
त्तगङ्गेन कृतम्, उन्मत्तगङ्गाभ्याम् उन्मत्तगङ्गे । उन्मत्तगङ्गं देहि
“अपञ्चम्या” इति प्रतिषेधात् पञ्चम्या अमादेशो न भवति ।
उन्मत्तगङ्गात् उन्मत्तागङ्गाभ्याम् उन्मत्तागङ्गेभ्य । उन्मत्तगङ्गं
स्वम्—

३६४ ॥ सप्तम्याः ॥ १ । ० । १५९ ॥ अकारान्त-
स्याव्ययीभावस्य अम् वा भवति । इति विकल्पेनामादेशे प्राप्ते-

३६५ ॥ नद्यद्बुद्धवंश्यस्य ॥ १ । २ । १६० ॥ नद्यन्तस्य
ऋद्धन्तस्य वंश्यस्याकारान्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या नि-
त्यमम् भवति । उन्मत्तगङ्गं वसति । एव लोहितगङ्ग, तूर्ण्णा-
गङ्गम्, शनेर्गगम् इति । इमानि देशनामानि । पूर्वपदार्थप्र-
धानो यथा— यावत् अमत्र इति स्थिते उभयत्रापि जम् याव-
न्त्यमत्राणि संभवन्तीति विग्रहे—

३६६ ॥ यावद्वधारणे ॥ २ । १ । १० ॥ अवधारणभियत्ताप-
रिच्छेद् तस्मिन् गम्यमाने यावदित्येतत्सुवन्त सुवन्तेन सह
समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसज्ञो
भवति । शेषं पूर्ववत् । यावदमत्रम् । एव यावदोदनम्, यावद्व-
काशम् अतिथीन् भोजय । यावन्त्यमत्राणि तावत् अतिथी-
निति निहर्तृपरिमाणेनामत्रादिनातिथिपरिमाणमिहावधा-
र्यते । इति शिवार्य, सहस्रत्र, सुमद्र, दुस्यवन, निर्मात्रिका,
नि शीत, अतिकम्बल, अधिस्त्री, अनुरथ, सहचक्र, अनुरूप,
प्रति अर्थ, अनुज्येष्ठ, महशील, महदेवदत्त, सप्ततृण, उपनुम्भ,

सहपङ्जीवनिकाय—इति स्थिते इतीत्येवमादिभ्यः पूर्वपदेभ्योऽव्ययेभ्यः सुः । इतीत्येवमादय शब्दाः शब्दप्रथाद्यर्थानां द्योतका अपि अत्र समासे वाचका भवन्तीति सप्तविभक्तीरुत्पादयन्ति इति । शिवार्यक्षत्रशीतकम्बलरथरूपशीलकुम्भशब्देभ्यो ङम्, मद्रयवनमक्षिकाज्येष्ठशब्देभ्य आम्, स्त्रीशब्दात् सुप् अर्थशब्दात् “ भागिनि च प्रतिपर्यनुभि ” रित्यम् चक्रदेवदत्ततृणपङ्जीवनिकायशब्देभ्यः टा । नित्यसमासस्य स्वपदविग्रहो नास्तीत्यस्वपदविग्रहः । शिवार्यस्य प्रथमम्, क्षत्रस्य सम्पत्, मद्राणां समृद्धिः, यवनानां व्युद्धि, मक्षिकाणामभावः, शीतस्यात्यय, कम्बलस्थायमकालः, स्त्रीपु अधिकृत्य, रथस्य पश्चात्, युगपत् चक्रेण, रूपस्य योग्यम्, अर्थ अर्थ प्रति, ज्येष्ठानामनतिवृत्तिः, शीलस्य सादृश्यम्, सदृशो देवदत्तेन, तृणेन सह, कुम्भस्य समीपम्, पङ्जीवनिकायमन्तं कृत्वा इति विग्रहे—

३६७ । शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्युद्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् । २।१।१८ ॥ शब्दस्य प्रथा प्रकर्षेण ख्यातिः, संपदन्यूनत्वम्, समृद्धिपूर्वद्वेराधिक्यम्, व्युद्धिः ऋद्धेरभाव, घर्मिणोऽसत्त्वमर्थाभावः, अत्ययोऽतीतत्वम् अतिक्रमः, असम्प्रत्युपभोगादेः वर्तमानकालप्रतिषेधः । सुवर्था कर्मादय, पश्चात् पृष्ठे, युगपत् सह एककालं वा, योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं च यथार्था, सदृक् सदृश, साकल्यमनवशेष, अन्त. समीपमवसानं च । एतेपर्येषु वर्तमानमव्ययं सुपन्ते सुपन्तेन सह नित्यं समस्यते,

स च समासोऽव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् इतिशिवायम् ।

३६८ ॥ सहस्याकालेऽव्ययीभावे ॥ २ । २ । १११ ॥

सह इत्येतस्याकालवाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावे समासे स इत्यादेशो भवति । सक्षत्रम् । सुमद्रम्, दुर्यचनम्, निर्मेक्षिकम् । नपोऽचो ह्रस्व इति ह्रस्वः । निश्शीतम्, अतिकम्बलम्, अधिभिः । ह्रस्वत्वम् । अनुरथम् । सचक्रम् । सहस्य सभावः । अनुरूपम्, प्रत्यर्थम्, अनुज्येष्ठम्, सशीलम्, सदेवदत्तम् । सहस्य सभावः । सतृणम्, उपकुम्भम्, सपद्जीवनिकायम् । उत्तरपदार्थप्रधानो यथा— सूपप्रति इति स्थिते सूपशब्दात् डम् प्रतिशब्दात् सुः सूपस्य मात्रा इति विग्रहे—

३६९ नित्यं प्रतिनालपे ॥ २ । १ । १६ ॥ अल्पे यत्मानेन प्रतिशब्देन सुपा सुयन्तं नित्यं समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् । सूपप्रति, एवं शाकप्रति ।

इति अव्ययीभावसमासः ।

तत्पुरुषो द्विप्रकारः— पूर्वपदार्थप्रधानः उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा, नञ् अञ्च इति स्थिते अकार इत् ननञ् इतिविशेषणार्थः । उभयत्रापि सुः । अञ्चावन्य इति विग्रहे—

३७० ॥ नञ् । २ । १ । २४ ॥ नञित्येतत्सुयन्तं सुपा वा समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

३७१ ॥ नञोऽश् । २ । २ । ६० ॥ नञ उत्तरपदे अशादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

३७२ ॥ अशोऽचि नद् । २ । २ । ६४ ॥ नलोऽशादे-
शादजादौ उत्तरपदे तस्योत्तरपदस्य नडागमो भवति । अकार
उच्चारणार्थः, टकारो देशधिष्यर्थः । अनश्वः । एवमनेकः, अगौः
इत्यादि । पूर्वकाय इति स्थिते पूर्वशब्दात् सुः, कायशब्दात्
हस् । पूर्वः कायस्येति विग्रह—

३७३ ॥ पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाऽभिन्नेन । २ । १ । २५ ॥
अंशोऽवयवः एकदेशः तद्वानंशी । पूर्वादीन्त्यंशवाचीनि सुवन्तानि
अंशिवाचिना मुपा वा समस्यन्ते तत्पुरुपश्च समासो भवति
नचेत्सांऽशी भिन्नस्तेन । सुप. श्लुगादि पूर्ववत् । पूर्वकायः ।
अपरकायः । एवमधरकायः । उत्तरकायः इति । उत्तरपदा-
र्थप्रधानो यथा—धर्मश्रित इति स्थिते धर्मशब्दादम् श्रितशब्दा-
त्सुः । धर्म श्रित इति विग्रहे—

३७४ ॥ श्रितादिभिः ॥ २ । १ । ३३ ॥ द्वितीयान्तं
श्रितादिभिः सुवन्तैर्वा समस्यते तत्पुरुपश्च समासः । शेषं
पूर्ववत् । श्रितशब्दस्य क्रियावाचित्वात् त्रिलिङ्गत्वम् । धर्मश्रितः
धर्मश्रिता धर्मश्रितम् । एवं दुःस्रातीतः नरकपतितः इत्यादि ।
शंकुलारण्ड इति स्थिते शंकुलाशब्दात् टा रण्डशब्दात्
सुः । शंकुलया कृतः रण्डः इति विग्रहे—

३७५ ॥ तृतीया तत्कृतैः ॥ २ । १ । ३६ ॥ तृतीयान्तं
तत्कृतैस्तृतीयान्तार्थकृतैः गुणयचनेः मह समस्यते वा
तत्पुरुपश्च समासः । शेषं पूर्ववत् । शंकुलारण्डः । त्रिलिङ्गेष्वपि
योग्यम् । कृतार्थो कृतायन्तर्भूतः । एवं गिरिकाणः क्षारशुक्लः
इत्यादि । आत्मन् कृत, वात्र लून इति स्थिते आत्मन्दासश-

धाभ्यां टा, कृतलूनशब्दाभ्यां सुः । आत्मना कृतम्, दात्रेण लू-
नमिति विग्रहे—

३७६ ॥ साधनं कृता ॥ २ । १ । ३७ ॥ साधनं कार-
कं, क्रियानिर्वर्तकं तद्वाचि तृतीयान्तं कृतप्रत्ययान्ते-
न सुपा समस्यते तत्पुरुषश्च समासः । शेषं पूर्ववत् । न इति
नलुक् । आत्मकृतम् । दात्रलूनम् । रथदारु, कुण्डलाहिरण्य
इति स्थिते रथकुण्डलाभ्यां डे, दारुहिरण्यशब्दाभ्यां सुः । रथाय
ारु, कुण्डलाय हिरण्यम् इति विग्रहे—

३७७ ॥ चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः । २ । १ । ३९ ॥
वार्थेत्यर्थविशेषणं, प्रकृतिः परिणामि द्रव्यम्, तद्वाचिना सुव-
न्तेनार्थात् विकृतिवाचिस्वार्थेन चतुर्थ्यर्थाभिधायिना अर्थ-
गब्देन तदादिभिश्चान्यैः सुवन्तैः सह चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते
तत्पुरुषश्च समासः । शेषं पूर्ववत् । रथदारु, कुण्डलाहिरण्यम् ।
पितृशब्दात् डे, अर्थशब्दात्सुः । पित्रे इदमिति विगृह्य तेनैव
समासः । शेषं पूर्ववत् । पित्रर्थ, कुवेरबलिरित्यादि । चौरभय इति
स्थिते चौरशब्दात् भ्यस् भयशब्दात् सुः । चौरैभ्यो भयमिति
विग्रहे—

३७८ । पञ्चमी भयादिभिः । २ । १ । ४१ ॥ पञ्चम्यन्तं सुवन्तं
भयादिभिः सुवन्तैः सह वा समस्यते तत्पुरुषश्च समासः ।
शेषं पूर्ववत् । चौरभयम्, वृकभयम्, धर्मापेतमित्यादयः ।
राजन् पुरुष इति स्थिते— राजन्शब्दात् डस् पुरुषशब्दात्सुः ।
राज्ञः पुरुष इति विग्रहे—

३७९ ॥ षष्ठ्ययत्नात् ॥ २ । १ । ४३ ॥ षष्ठ्यन्तं सुव-

न्तं सुवन्तेन सह समस्यते तत्पुरुपश्च समासः न चेत् सा यत्नात् विशेषात् प्रापिता भवति । शेष पूर्ववत् । राजपुरुपः । एवं देवपुत्रः ब्राह्मणकम्बलमित्यादयः । अयत्नात् इति किम् ? शतस्य घृतं सर्पिपो ज्ञानमित्यत्र “ न विनिमेयधूतपणमिति कर्मप्रतिषेधेन करणे ज्ञोज्ञाने इत्यनेन च यत्नात् षष्ठी विधीयते । अक्षशौण्ड इति स्थिते अक्षशब्दात् सुप् शौण्डशब्दात्तुः । अक्षेपु शौण्ड इति विग्रहे—

३८० ॥ सप्तमी शौण्डादिभिः ॥२॥ १ । ५२ ॥ सप्तम्यन्तं सुवन्तं शौण्डादिभिः सुवन्तैः सह वा समस्यते तत्पुरुपश्च समासः । शौण्डो मद्यपः तत्सदृशो व्यसनी च शौण्ड । शेषं पूर्ववत् । अक्षशौण्डः । एवं युद्धशौण्डः, अक्षधूर्तः, युद्धानिपुणः इत्यादि ।

इति तत्पुरुपसमासः ।

कर्मधारयो द्विप्रकारः उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्रोत्तरपदार्थप्रधानो यथा—नीलउत्पल इति स्थिते उभयत्रापि सु । नीलञ्च तदुत्पलञ्च तदिति विग्रहे—

३८१ ॥ विशेषणं व्यामिचार्येकार्थं कर्मधारयश्च । २ । १ । ५८ ॥ भेदकं विशेषणम्, भेदं विशेष्यम् । तत्र चान्यत्र च संभवि व्यभिचारि तद्विशेषणवाचि एकार्थसमानाधिकरणं सुवन्तं विशेष्यवाचिना सुवन्तेन सह वा समस्यते स च समासः तत्पुरुपसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । ततश्चशब्दार्थां वृत्तावन्तर्भूतः । ततः स्यादयः । नीलोत्पलम् कृष्णतिला

इति । पुमांश्च स गौश्च स इति विगृह्य तेनैव समासे पदस्ये-
ति सलोपः ।

३८२ ॥ गोस्तत्पुरुपात् । २ । १ । १६८ ॥ गोशब्दा-
न्तात् तत्पुरुपादलुचः अट् समासान्तो भवति । टो ङ्चर्थः ।
“ एचोऽच्ययवायाव ” इति अव् । पुंगवः । कडारश्च स
जैमिनिश्च स इति विगृह्य तेनैव समासे कृते सूक्तं पूर्वमिति
नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते—

३८३ ॥ कडारादयः कर्मधारये । २ । १ । १२५ ॥
कडारादयः कर्मधारयसमासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडार-
जैमिनिः, जैमिनिकडारः । पूर्वपदार्थप्रधानो यथा—क्षत्रियभीरु
इति स्थिते उभयत्रापि सुः । क्षत्रियश्च स भीरुश्च स इति
विग्रहे—

३८४ । निन्द्योऽपापाणकेन । २ । १ । ६२ । निन्द्यः
कुत्स्यः निन्द्यवाचि सुबन्तमेकार्थं पाप अणक इत्येतद्वर्जितेन
निन्दनवाचिना सुबन्तेन सह वा समस्यते स च तत्पुरुपः
कर्मधारयश्च । शेषं पूर्ववत् । क्षत्रियभीरुः, भिक्षुविदः इत्यादि ।
अत्र क्षत्रियादेर्विशेष्यत्वात् प्राधान्यम् ।
इति कर्मधारयः ।

द्विगुच्छिप्रकारः संज्ञायां निषेधात् तद्धितविषयः, उत्तरपद-
परः, समाहारार्थश्चेति । तत्र तद्धितविषयो यथा—पञ्चन् कपाल
इति स्थिते उभयत्रापि सुप् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतमिति विग्रहे
संस्कृतेऽर्थे तद्धित उत्पत्स्यते तदुत्पत्तेः प्रागेव—

३८५ । संख्या समाहारे च द्विगुश्चानामन्ययम् । २ । १ । ६१

अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः । संख्यावाचिसुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन सह वा समस्यते संज्ञायां तद्धिते प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे समाहारे चाभिधेये स च तत्पुरुषः कर्मधारयो द्विगु-संज्ञकश्च न चेत्समासो नात्रि भवति । सुपः श्लुक् । पुनः पञ्च-कपालशब्दात् सुप्—

३८६ ॥ संस्कृते भक्षे ॥ २ । ४ । २३७ ॥ तत्रेति सप्त-न्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति इत्यण् सुपः श्लुक् । अणः—

३८७ ॥ श्लुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्यादेः ॥ २ । ४ । १५ ॥ द्विगोरलुगन्तात् परो यः प्राग्जतीयेऽपत्यप्रत्ययवर्जितेऽर्थे अजादिर्यकारादिश्च प्रत्ययः तस्य श्लुग् भवति । इति श्लुक् । ततः स्वादयः । पञ्चकपालम् । उत्तरपदपरो यथा—पञ्चन् गो धन इति स्थिते गोपञ्चनशब्दाभ्यां जम् धनशब्दात्सुः पञ्च गावो धनमस्येति विगृह्य एकार्थञ्चेति त्रिपदबहुव्रीहिः धनशब्दे उत्तरपदे पञ्चमशब्दस्य गोशब्देन द्विगुतत्पुरुषः । ततः गोस्तत्पुरुषादित्यट् समासान्तः, अयादेशः । उत्तरपदे च सर्वेषां वृधिरिति नित्य एव ममासः । ततः स्वादयः । पञ्चगवधनः पञ्चगवप्रियः । ममाहारार्थे यथा—पञ्चन् पूल इति स्थिते उभा-भ्यामाम् । पञ्चानां पूलानां समाहार इति विगृह्य—

ममाहारार्थे द्विगुतत्पुरुषः, तस्य द्विगुः समाहारे इति स्त्रीलि-ङ्गत्वात् द्विगोरिति ङी, लुगत इति लुक्, ततः सुः । पञ्चपूली । एवं दशपूली, पण्णगरी, दशमामी इत्यादि ।

इति द्विगमभागः ।

द्वन्द्वो द्विप्रकारः, समाहारप्रधानोऽवयवप्रधानश्चेति । तत्र
समाहारप्रधानस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वो वेत्यादिनैकत्वे द्वन्द्वैकत्वमिति
पुंसकत्वं, तत एकार्थत्वादेकवचनमेव भवति । एकाविंशति-
त्रविंशत्यादयः पुनः समाहार एव सत्तापि स्त्रीलिङ्ग एव । विंश-
त्यादिवदवयवार्थप्रधानस्य तु द्वन्द्वस्य “परलिङ्गं द्वंद्वतत्पुरुष”
इत्युत्तरपदालिङ्गं भवति । ततो द्व्यर्थाद् द्विवचनम्, बहुवर्थाद्
बहुवचनं च भवति । प्लक्षन्त्यगोध इति स्थिते उभाभ्यां सुः
प्लक्षश्च न्यगोधश्चेति विग्रहे—

३८८ ॥ द्वन्द्वस्सहोक्तौ । २ । १ । ८० ॥ सुयन्तं सु-
बन्तेन सह सहवचने समस्यते स च द्वन्द्वसंज्ञो भवति । पर-
स्परं संक्रान्तिः सहोक्तिः । सुप इल्लक्—

३८९ ॥ लघुघ्यजाघदल्पाजर्च्यमेकम् । ० । १ । ११९ ॥
द्वन्द्वसमासे लघ्वक्षरं विसंज्ञमजाघदन्तमल्पाच् अर्च्यञ्चैकं
पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । इति प्लक्षन्त्यस्य पूर्वनिपातः । प्लक्षन्त्यगोधौ ।
वधूश्च वरश्चेति विगृह्य तेनैव समासे—

३९० । द्वन्द्वो वा । २ । १ । ९३ । द्वन्द्वसमास एकार्थो
वा भवति । वधूवरम् । समुदयप्रधानाभावे अवयवप्रधान एव ।
वधूवरौ । अश्वाश्च रथाश्च, यूकाश्च लिङ्गाश्चेति विगृह्य द्वन्द्व-
समासः ।

३९१ । सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु । २ । १ । ९८ । सेनायाः
अङ्गान्यवयवा, क्षुद्रजन्तवोऽल्पकाया प्राणिनः । सेनाङ्गावयवः
क्षुद्रजन्त्ववयवश्च बहुवर्थाशो द्वन्द्व एकार्थो नित्यं भवत्यभेदे ।
अश्वरथं, यूकालिङ्गम् । वधि पयश्चेति विगृह्य पूर्ववत्समास—

३९२ । न दधिपयआदिः । २ । १ । १०५ । दधिपय-
आविर्द्वन्द्व एकार्थो न भवति । दधिपयसी । एवं दधिसर्पिषी
इत्यादि ।

इति द्वन्द्वः समासः ।

समाससमूहो यथा—चित्राणि च तानि विविधानि च तानि
चित्रविविधानि इति विशेषणसमासः । पुष्पाणि च फलानि च
पुष्पफलानि इति द्वन्द्व । तरूणां वनातीति तरुवनानि इति पष्ठी-
समासः । चित्रविविधानि पुष्पफलानि येषां तानि चित्रवि-
विधपुष्पफलानीति बहुव्रीहिः । तानि च तानि तरुवनानि च
तानि चित्रविविधपुष्पफलतरुवनानि इति विशेषणसमासः ।
उद्यानस्य भूमिरुद्यानभूमिरिति पष्ठीसमासः । चित्रविविधपुष्पफ-
लंतरुवनैरुपशोभितेति साधनं कृतेति तत्तुरुपः । सा उद्यानभूमि-
र्यस्मिन् नगरेऽस्तीति तन्नगरं चित्रविविधपुष्पफलतरुवनोप-
शोभितोद्यानभूमिरिति बहुव्रीहि । उपशोभिताशब्दस्य मानि-
त्यादिना पुंवद्भावः, “ शेषात्सिद्धनन्दिनः ” इति कच् । धन-
शब्दवत् रूपनयः । एवं विविधपुष्पफलालंकृतद्रुमशताश्रुताशि-
सरः पर्वत इत्यादि ।

इति समाससमूहः ।

अथ द्वन्द्वपवाद एकशेष आरभ्यते । वक्रश्च कुटिलश्चेति
विग्रहे द्वन्द्वसमासे प्राप्ते तदपवाद —

३९३ ॥ समानामेकः । २।१।८१॥ समानां तुल्यार्थानां
शब्दानां अर्थस्य सहवचने तेषामेक एव प्रयोक्तव्यः विभक्ति-
गच्छत्यैव द्वन्द्वपवादेनैकशेषः क्रियते इति नात्रात्रयवधिभक्तीनां

श्लुग्विधीयते । प्रयुज्यमानः शब्दोऽप्यप्रयुज्यमानानां शब्दानाम-
र्थमाचष्टे अन्यथा सहोक्त्यनुपपत्तेरिति द्विवचनप्रबुधवचने भवतः ।
बक्रौ कुटिलौ वा यक्रकुटिलाविति न भवति यथायाक्यम् ।
अक्षश्च शकटाक्षः अक्षश्च विभीताक्षः अक्षश्च देवनाक्षः,
इति विग्रहे—

३९४ । सुप्यसंख्येयः । २ । १ । ८२ ॥ इपि सर्वत्र ये
शब्दाः समाना एकरूपा भवन्ति तेषां सहोक्तौ एक एव
प्रयोक्तव्यः संख्येयवाचिशब्दरूपं वर्जयित्वा । अक्षाः । विंश-
तिश्च विंशतिश्च विशती । विंशतिश्च, विशतिश्च, विंशतिश्च
विशतयः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षद्वय वृक्षाः ।
असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च, द्वौ च द्वौ च, इन्द्रोऽ-
प्यनभिधानात् भवति । स च देवदत्ताश्चेति विग्रह—

३९५ । त्यदादिः । २ । १ । ८३ । त्यदादिना अन्येन
च त्यदादेः सहोक्तौ त्यदादिरेक एव प्रयुज्यते ।
तौ अयं च देवदत्ताश्च इमौ । त्यदादीनां मिथो यत् चत् परं
तदेवैकं प्रयुज्यते । स च त्वं च युवाम् । त्वं न भवांश्च भव-
न्तौ । भवांश्च अहं च आवाम् ।

इति समाससिद्धिः ।

अथाश्लुग्विधिरुच्यते । कचित्समामे विभक्तयः श्रूयन्ते
स समासोऽसमासो वेति मन्देश उपजायते तन्निवृत्त्यर्थमश्लु-
गधिकारः प्रारभ्यते । स्तोत्रमुक्त, अल्पमुक्त, कतिपयमुक्त, कृ-
च्छ्रमुक्त, दूर आगत, अन्तिक आगत इति ग्नियते स्तोत्रा-
दिभ्यो ऋषिभ्यांभ्यसित्यादिना दूरान्तिकाभ्यां मष्टमी चाम-

त्त्वारार्थादिति च ङसिः, मुक्तागताभ्यां सु.—

३९६ ॥ क्तेनासत्त्वे । २ । १ । ४२ ॥ असत्त्वे वर्तमानाया पञ्चमी तदन्तं कप्रत्ययान्तेन सुपा वा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्रत्ययस्य च श्लुचि प्राप्तायाम्—

३९७ ॥ नोत्तरपदेऽसत्त्वे ॥२।२।२॥ असत्त्वे यः समास उक्तस्तदवयवस्य सुपः पञ्चम्या उत्तरपदे परतः श्लुग्न भवति । उत्तरपदस्य सुपः श्लुचि समासात् सुप् । स्ताकोन्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः, दूरादागतः, अंतिकादागतः । ओजस्कृत, सहस्कृत, अम्भस्कृत, तपस्कृत इति स्थिते ओज आदिभ्यः कर्तरि करणे वा तृतीया, कृतात् सुः । साधनं कृतेति समासः । ततः सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

३९८ ॥ ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः । २ । २ । ४ ॥ ओजआदिभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । ओजसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तपसाकृतम् । तमस इत्येके तेषां तमसाकृतम् । मनसा ज्ञातुं शीलमस्येति विगृह्य आङ्पूर्वाद् ज्ञा इत्येतस्माद् धातोः शीलेजातेरिति णिन् णका इत् आतो यमिति यम् स्वकृतास्युक्तमिति समासः । ततः श्लुचि प्राप्तायाम्—

३९९ ॥ मनस आज्ञायिनि । २ । २ । ६ ॥ मनःशब्दात्परस्य तृतीयैकवचनस्य आज्ञायिन्युत्तरपदे श्लुग्न भवति । मनसाज्ञायी । मनसासंगता, मनसागुप्तेति कर्तरि करणे वा तृतीया साधनं कृतेति समासः । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

४०० ॥ नाम्नि । २ । २ । ७ ॥ मनश्शब्दात्परस्य

तृतीयैकवचनस्य उत्तरपदे संज्ञायां विषये श्लुग्न भवति । मन-
सासंगता, मनसागुप्ता । संज्ञासु यथाकथंचित् व्युत्पत्तिर्न
स्यात्, व्युत्पत्तिर्वाक्याभिनिवेशः कर्तव्यः । नाम्नीति किम् ?
मनोदत्ता कन्या । परपद, परभाषा, आत्मनूपद, आत्मनूभाषा
इति स्थिते यदर्थमिति चतुर्थी पदभाषणद्वयोरर्थादित्वात्
चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिरिति ममामः । ततः श्लुचि प्रा-
प्तायाम्—

४०१ ॥ डेव्याकरणे । २ । २ । ८ ॥ चतुर्थ्यैकवचन-
स्योत्तरपदे श्लुग्न भवति व्याकरणविषये नाम्नि । परस्मैप-
दम् परस्मैभाषः, आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषः । नाम्नीति
किम् ? परहितम् । त्वचूसार, वृषद्भाषक, अरण्यतिलक,
नहरिद्रक इति स्थिते पूर्वपदेभ्यः सप्तम्यैकवचनं ङि उत्त-
रपदेभ्यः स्वादयः—

४०२ । नाम्नि । २ । १ । ५३ । संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं
सुपा समस्यते तत्पुरुषश्च समासः । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

४०३ । हलतः सप्तम्याः । २ । २ । ९ । हलन्ताद्द-
न्ताद्य परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे श्लुग्न भवति संज्ञायाम् ।
त्वचिसारः वृषदिभाषक अरण्येतिलकाः घनेहरिद्रकाः ।
वृषद्गायक, समिद्भाषक, स्तूपशाणक, मुकुटकार्पाणज इति
स्थिते पूर्वपदेभ्यो ङिः उत्तरपदेभ्यः सु । वृषदि घातव्यो भाषक
इति विगृह्य नाम्नि इति समासः । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

४०४ । कारे प्राचां हलि २ २ १० रक्षार्थं प्रजानां
राक्षे धर्म्यं देवं कारः तस्मिन् विषये श्लुग्न भवति । वृषदिभाष-

कः, समिभिमपक, स्तूपेशाणक, मुकुटेकार्पाणः । प्राचामिति
 किम् ? गूथपशुः, यूथवृष । मध्यगुरुः, अन्तगुरुः इति स्थिते
 पूर्वपदाभ्यां ङि उत्तरपदाभ्यां सुः । सप्तमी शौण्डादिभिरिति
 समासः । मध्ये गुरुरस्येति बहुव्रीहिर्वा । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—
 ४०५ । मध्यान्ताद् गुरौ ॥ २ । २ । ११ ॥ मध्यान्ता-
 भ्यां परस्या सप्तम्याः गुरुशब्दे उत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
 मध्येगुरु, अन्तेगुरु । उरस् लोमन्, शिरस् शिखा, कण्ठ
 काल, वह गडु इति स्थिते पूर्वपदेभ्यो ङिः उत्तरपदेभ्यः
 स्वादि । उरसि लोमान्यस्येत्येषमादि विगृह्य बहुव्रीहि । सुपः
 श्लुचि प्राप्तायाम्—

४०६ । अकामेऽमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गात् । २ । २ । १२ ।
 मूर्द्धमस्तकशब्दवर्जितान् स्वाङ्गवाचिनो हलदन्तात् शब्दरूपात्
 परस्या मप्रम्याः कामशब्दवर्जिते उत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
 उरसिलोमा, शिरसिधिरसः, कण्ठेकाल, वहेगडुः । अकाम इति
 किम् ? सुरते कामोऽस्य गुप्तकाग । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ?
 मूर्द्धशिरस, मस्तकशिरस । हस्तबन्ध, चक्रबन्धः इति स्थिते
 पूर्वपदाभ्यां ङि उत्तरपदाभ्यां सुः । सप्तमी शौण्डादिभिरिति
 समासः । हस्ते बन्धोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहिर्वा । सुपः श्लुचि
 प्राप्तायाम्—

४०७ । वन्धे घञि वा । २ । २ । १३ ॥ हलदन्तात्
 मप्रम्याः घञन्ते घञ्नातायुत्तरपदे श्लुगवा
 भवति । हस्तेबन्धः हस्तबन्धः, चक्रबन्धः, चक्रबन्धः, स्तम्भ
 रम, फर्णजप इति स्थिते स्तम्भे रमते, फर्णे जपति इति वि

गृह स्वकृतास्युक्तमिति समासः । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—
 ४०८ ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । २ । २ । १४ ॥ हलद-
 तात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्त उत्तरपदे तत्पुरुषसमासे बहु-
 लं श्लुग्न भवति । क्वचित् प्रवृत्तिः—स्तम्बेरमः, कर्णेजपः,
 भस्मनिहुतम् । क्वचिदप्रवृत्ति—मद्रेषु चरतीति मद्रचरः,
 ग्रामे कारक. ग्रामकारक. । सप्तमीसमासः । क्वचित् विभाषा-
 सरसिरुहम्, सरोरुहम् । क्वचिदन्यदेव—हृदयं स्पृशतीति हृ-
 दिस्पृक् । पद्मनोमासृहृन्निशसन्पुपन्दोपन्यकन्शकन्उदनासं-
 श्वासुटीति हृदयस्य हृदादेश. अनडुधुदित्यादिना शकारस्य
 ङकारः । एवं दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् । द्वितीयार्थे सप्तमी
 लुक्च । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं
 मदन्ति । से शेते इति शेषय, लशय । विलेशय, विलशयः।
 वनेवासी वनवासी । ग्रामेवास, ग्रामवास, इत्यत्रापि अस्यु-
 क्तसमासः । सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

४०९ । शयवासिवासेऽकालात् । २ । २ । १८ । अका-
 लवाचिनः परस्याः सप्तम्याः शयादिषु उत्तरपदेषु श्लुग्याः न
 भवति । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्नशय । हलत् इत्येव । गुहा-
 शयः, भूमिशय. । चौरस्यकुलम्, दासस्यभार्या, दास्याः—
 पतिः—अत्रापि पष्ठीसमासे कृते सुपः श्लुचि प्राप्तायाम्—

४१० । पच्छ्या आक्रोशे. । २ । २ । २२ । आक्रोशे
 गम्यमाने पच्छ्या उत्तरपदे श्लुग्न भवति । आक्रोशः श्रेपो,
 निन्दा । अन्यत्र चौरकुलम्, दासभार्या । दास्याःपुत्रः, दासी-
 पुत्रः, वृपत्या पुत्रः वृपलीपुत्रः । अत्रापि पष्ठीसमासे कृते

श्लुचि प्राप्तायाम्—

४११ । पुत्रे वा । २ । २ । २३ । आक्रोशे गम्यमाने
पुत्रशब्द उत्तरपदे पञ्च्याः श्लुग्वा न भवति । अन्यत्र ब्राह्मणी-
पुत्रः । वाचोयुक्तिः, दिशोदण्ड, पश्यतोहरः अत्रापि षष्ठी-
समासे श्लुचि प्राप्तायाम्—

४१२ ॥ वाग्दिव्यपश्यतो युक्तिदण्डहरे । २ । २ । २४ ॥
वागादिभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथाक्रमं युक्त्यादिषु उत्तरपदेषु
श्लुग्न भवति । होतुः पुत्र, होतुरन्तेवासी, पितुः पुत्रः, पितु-
रन्तेवासी—अत्रापि षष्ठीसमासे श्लुचि प्राप्तायाम्—

४१३ ॥ ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे । २ । २ । २८ ॥
ऋकारान्तानां योनिकृते विद्याकृते च सम्बन्धे वर्तमानानां सम्ब-
न्धिन्याः षष्ठ्याः तत्सम्बन्धिनिमित्त एवोत्तरपदे श्लुग्न भवति ।
अन्यत्र भर्तृगृहं, भर्तृशिष्यः । होतुःस्वसा होतृस्वसा, दुहितु-
पतिः दुहितृपतिः—अत्रापि समासे श्लुचि प्राप्तायाम्—

४१४ ॥ स्वसृपत्योर्वा । २ । २ । २९ ॥ विद्यायोनि-
सम्बन्धे वर्तमानानामृकारान्तानां षष्ठ्याः स्वसृपति इत्येतयोः
तत्सम्बन्धिनिमित्तयोरुत्तरपदयोः श्लुग्वा न भवति । मातुः-
स्वसा, पितुःस्वसा—इत्यत्रापि श्लुचि प्राप्तायां तेनैव विक-
ल्पेनाश्लुक् । यदा त्वश्लुक् तदा—

४१५ ॥ मातृपितुः स्वसुः पिः । २ । २ । १४१ ॥
मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृ इत्येतस्योत्तरपदस्य विरा-
देशो वा भवति । मातुःष्वसा मातुस्वसा, पितुःष्वसा,
पितुस्वसा । यदा तु श्लुक् तदा—

४१६ ॥ उः ॥ २ । २ । १४२ ॥ ऋवर्णान्ताभ्याम् मातृ
पितृभ्यां परस्योत्तरपदस्य स्सुनित्य विभ्रवति मातृष्वसा । माता
च पिता चेति द्वन्द्वसमासे श्लुचि कृतायां, मातारपितर ॥ द्वन्द्वे वा
इत्यधिकृत्य—

४१७ ॥ आङ् । ० । २ । ३१ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धे नि
मिचे सति वर्तमानानां ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व तत्रोत्तरपदे परे पूर्व
पत्स्याङ्ङिदाकारादेशो भवति । मातापितरौ, एव होता च पोता च
होतापोतारौ, नेष्टा चोद्राता च नेष्ट्रोद्रातारौ, होतापोता च नेष्ट्रोद्रातारौ
च होतापोतानेष्ट्रोद्रातार , होता च पोता च नेष्ट्रोद्रातारौ च होतृ
पोतानेष्ट्रोद्रातार इति भवति अन्यदुत्तरपद यथाविवक्षमाकार —

४१८ इन्द्रामामादिषु देवतानाम् । २ । २ । ३३ ॥ इन्द्रा
म इत्यवमादिषु वाचिषु द्वन्द्वेषु उत्तरपदेषु पूर्वस्याकारो भवति ।
द्रश्च सोमश्च इन्द्रासोमौ, सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ ।
मिश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ एतन्निति किम् सूर्यचन्द्रौ—

४१९ पौमरुणेप्रेरी । २ । ० । ३४ ॥ अग्निशत्रुस्य पौम
रुणयोस्त्तरपदयो दवता द्वन्द्वे ईकारो भवति । पौमति निपातनात्
त्वम् । अग्निश्च सोमश्च अग्नीपौमौ । अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ ।

४२० नाप्यत्रिपिपद्रे । २ । २ । ३५ ॥ अग्निशत्रुस्य आद्
दाकार विषयभूत विष्णु इन्द्र इत्येतद्वर्जित उत्तरपद आकारकारौ न
भवत । आग्निमारुत कर्म आग्निवारुणी अनडाहौ । विष्णवन्द्र इति
किं । आग्निवेष्यप्रम । आग्नेन्द्रम् । इन्द्रासोमादिषु देवतानामित्या-
त्त्वम् ।
इत्यश्लुक्सिद्धिः ।

अथ तद्धितसिद्धिः ।

अथ सुवृत्ताश्रितत्वात् सुवृत्त तद्धितसिद्धि सक्षेपेणोच्यते—

तद्धिता द्विप्रकारा प्रकृत्यर्थादर्थान्तरवृत्तय स्वार्थिकाश्चेति । तत्राद्या द्विप्रकारा अनेकार्था प्रत्यर्थनियताश्चेति, अनेकार्था गणादय , प्रत्यर्थनियता इत्यादय , एकस्मिन्नेवार्थे वर्तमाना इत्यर्थे । स्वार्थिकाश्च द्विप्रकारा प्रकृत्यर्थविशेषणोक्तिन तावन्मात्रवृत्तयश्चेति । तत्राद्या द्विप्रकारा प्रातिपदिकार्थप्रधाना , विभक्त्यर्थप्रधानाश्चेति, प्रातिपदिकार्थप्रधाना चरदादय विभक्त्यर्थप्रधाना ह्यादय तावन्मात्रवृत्तयोऽपि पूर्ववत् द्विप्रकारा प्रातिपदिकार्थप्रधाना न्यणादय विभक्त्यर्थप्रधाना मसादय । प्रकृत्यर्थे एव ये भवन्ति ते स्वार्थिका उपगुशब्दात् इत् उपगु अम् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विग्रहे प्राग्भितादण् इत्यादयोऽनुवर्तन्ते—

४२१ । असोऽप्ये । २ । ४ । १८ ॥ इम पद्यन्तादपत्येऽर्थे यथाविहितमणादय प्रत्यया भवन्ति । यो यतोऽधिकृतस ततो भवतीत्यर्थे । णकार इत् ककयुमिप्रयुप्रलयस्येयादेर्भिर्णिति इति विशेषणार्थे । प्रत्ययस्य च सुप श्लुगिति सुप श्लुक तस्य “ इजाद्यायातद्धित ” इति तद्धितसज्ञायाम् शिरसोऽप्येतद्धितेशीर्षन्, ककयुमिप्रयुप्रलयस्येयादेर्भिर्णिति अधिकृत्य—

४२० । आरौचोऽश्वादे । २ । ३ । ८४ । विति णिति च तद्धित पर य पूर्व तदासन्न प्रकृतिविभाग तस्याच्चा मध्ये य आदिरण् तस्य स्थाने आ, आर, ऐनार औकारइचादशा भवन्ति । आसन्न इति उपारस्योकार ।

४२३ । अग्रस्यम्भुवः । २ । ३ । ८२ । स्वयम्भुशब्दवर्जितस्यापदस्योवर्णस्य तद्धितेपरे अवादेशो भवति । ततःस्वादयः औपगवः स्त्रियाम्—टिट्टण्ढेव्णित्यादिना ङी औपगवी वृद्धविवक्षायाम्—

४२४ । पौत्रादि वृद्धम् १ । १ । १३ । परमप्रकृतेरपत्यवतः यत्पौत्राद्यपत्यम् तत् वृद्धसंज्ञं भवति । उपगोरौपगवस्य वा अपत्यं वृद्धमित्येवं विवक्षायाम् पौत्राद्यपत्यं पूर्वपामापरमप्रकृतेरपत्यं भवति तत्सम्बन्धिविवक्षायां अनन्तरादिभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियम आरभ्यते—

४२५ । आद्यात् । २ । ४ । १९ । अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानन्तरवृद्धयुवभ्य इति नियमान् परमप्रकृतेरेवोपगुशब्दात् प्रथम एवाण् प्रत्ययो भवति । औपगवः । युवापत्य विवक्षायाम्—

४२६ । प्रपौत्राद्यस्त्रीवंश्यज्यायो भ्रात्रोऽस्मति युवा । १ । १ । १४ । प्रपौत्रः पौत्रापत्यम् परमप्रकृतेऽश्रुतुर्थः वंशे भवो वंश्यः पित्रादिगत्तमन कारणम् ज्यायान भ्रात्रादि वयोऽधिकः एरुपितृक एक मानृको वा परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वंश्ये सति जीवति पुत्रादिः ज्याग्रसि च भ्रातरि कनीयान भ्राता युवसंज्ञो भवतीति चतुर्था देर्युवसंज्ञायां उपगोरौपगवस्य वा अपत्यं युवेति विग्रहं—

४२७ वृद्धाद्यृनि २ । ४ । २० । अयमपि नियमः दून्यपत्ये यः प्रत्ययः स आद्यात् वृद्धात् प्रथमात् यो वृद्धप्रत्ययः तदन्तान् भवति न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इति औपगवशब्दा दकारान्तान् इमोऽपत्ये इत्यधिकृत्य—

४२८ । अत इञ् । २ । ४ । २१ । अकारान्तात् परो यो-
ङस् पठौ तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । अकारः
आरैजर्थः शेषं पूर्ववत् । परित्यकारलोपः औपगविर्युवा । दक्षस्यापत्य-
मिति विगृह्य पूर्ववत् इञ् शेषं पूर्ववत् दाक्षिः स्त्रियाम्—

४२९ । नुरितः । १ । ३ । ७० । इकारान्तात् मनुष्यजाति
वाचिनः स्त्रियां ङी भवति दाक्षी, दक्षस्यापत्यं वृद्धमिति वृद्धापत्य
विवक्षायां पूर्ववत् आद्यादिति नियमात् परमप्रकृतेर्दक्षशब्दात् प्रथम
प्रत्यय इञ् भवति दाक्षिः दक्षस्यापत्यं युवेति वृन्त्यपत्ये विवक्षिते
“ वृद्धाशूति ” इति नियमात् नडादिभ्यः पाणित्याधिकृत्य—

४३० । यजिजः । २ । ४ । ३३ । यन्तादिबन्ताच्च वृद्धे
वर्तमानान्दन्त्यपत्ये फण् भवति णकार आरैजर्थः ।

४३१ । छवढखफप्रत्ययस्येयियेयीनायन् । २ । ३ । ३१ ।
छकारादीनां वर्णानां प्रत्ययावयवानां यथासंख्यमीयादय आदेशा
भवन्ति फम्यायन, एरितीकारलुक् अभिन्न इति णत्वम् दाक्षायणः ।
गर्गस्यापत्यमिति विगृह्य इञ् प्रत्ययः शेषं पूर्ववत् गार्गिः । गर्गस्या
पत्यं वृद्धमिति वृद्धापत्यविवक्षायाम्—

४३२ । गर्गदिर्यञ् । २ । ४ । ३८ । गर्गादिभ्योऽपत्ये
वृद्धे वञ् भवति शेषं पूर्ववत् गार्ग्यः, गार्ग्यां, बहुषु—

४३३ । यज्जोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् । २ । ४ । ११० ।

न बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य य. प्रत्ययः तस्य अस्त्रिमा
श्लुग्भवति गोपवनादिभ्यः श्यापर्णान्तेभ्यो विहितं वर्जयित्वा । श्लुचि
“ श्लुभिगेनन् ” इति नियमात् स्थानिवद्भावाभावादारैञ् न भवति
गर्गाः । स्त्रियाम्—

४३४ । यञोऽपावटात् । १ । ३ । १५ । यञ्प्रत्ययान्तात्
स्त्रियां वर्तमानात् ङी भवति न चेत् स यञ् प्रकारादवटशब्दाच्च
परो भवति । लुगत इत्यकारलुक् ।

४३५ । मत्स्यतद्धितस्य हलो यः । १ । ३ । ७९ । मत्स्य
शब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च यो यकारो हलः परस्तस्य लोपो भवति ।
गार्गी, गार्गी, गार्ग्यः इत्यादि । पक्षे—

४३६ । यञ्यञलोहितादिशकलान्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्
फट् । १ । ३ । १६ । यञोऽञन्तेभ्यः लोहितादिभ्यः शकल-
पर्यन्तेभ्यः कौरव्य आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यः स्त्रियां ङ्फट् प्रत्ययो
भवति । टकारो ह्यर्थः, डकार आसुरेर्लुगर्थः, फस्यायञ् टिट्टण्डेञ्णि-
त्यादिना ङी, अभिन्न इति णत्वम् । गार्ग्यायणी, गार्ग्यायण्यौ, गार्ग्या-
यण्यः इत्यादि । युवापत्यविवक्षायां गर्गस्यापत्य युवेति विगृह्य भ्यञ्चिन्नः'
इति गार्ग्य इत्यतः षण् शेषं पूर्ववत् । गार्ग्यायण । करीपस्य गन्ध
इवगन्धोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहि वृत्तौ करीपपद करीपगन्धतुल्ये
वर्तते इत्येकार्थमेव—

४३७ । वोपमानात् । २ । १ । २०६ । उपमानात्परो यो
गन्धशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहे वा इत् भवति समासान्त । यदेत्तदा
करीपगन्धेरपत्यम् इति विगृह्य “ डसोऽपत्ये ” इत्यण् कारीपगन्ध,
यदानेत्तदा “ अत इञ् ” इति इञ् कारीपगन्धिः, स्त्रियाम्—

४३८ । गुरुपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञःप्यङ् । १ । ३ । २ ।
अनार्षेऽपत्ये स्त्रियां यौ विहितौ तौ अणिञौ प्रत्ययौ तदन्तस्य शब्द-
रूपस्य गुरुपोत्तमस्य व्यङ्गादेशो भवति । उत्तमशब्दोऽन्युत्पन्नस्त्रिप्रभृती
नामन्तगाहृ तस्य समीपमुपोत्तमं गुरु उपोत्तमं यस्य तन् गुरुपोत्तमम्,

पकारोऽनुबन्धःध्यदिति विशेषणार्थः, ङकारोऽन्त्यादेशार्थः ततोऽ
जायतामित्याङ् फारीपगन्ध्या एवं कौमुदगन्ध्या । भिक्षुणां समूह
इति विप्रहे—

४३९ । भिक्षादेश्च समूहे । २ । ४ । १२८ । पञ्चयन्तात्
भिक्षादेरन्यस्माच्च शब्दरूपात् समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण्,
शेषं पूर्ववत् । भैक्षम्, एवं काकानां समूहः काकम्, बृहस्पतीनां समूहः
बार्हस्पत्यम् एवं वानस्पत्यम् * पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदित्येभ्योऽ
णपवादे चास्वे इत्यधिकारात् ज्यः । कवचिनां समूह इति विप्रहे—

४४० । कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण् । २ । ४ । १३२ । कव-
चिन् हस्तिन् इत्येताभ्यां अचित्तवाचिभ्यश्च फेदाराच्च समूहे ठण्
भवति णकारः आरैजर्थः —

४४१ । इक्ठः । २ । ३ । ३२ । प्रत्ययावयवस्य ठकारस्य
इगादेशो भवति ।

४४२ । सन्नद्धचारिणीठसर्पिकलापिकुधुमितैतलिजाजलिला-
ङ्गलिशिलालिशिखण्डिष्करसद्वासुपर्षणोऽपदस्य । २ । ३ । ६९ ।
सन्नद्धचारिणित्यादीनां नकारान्तानां चापदसंज्ञानां तद्धिते परेऽन्त्या-
जादेर्लुगभवति । फावचिकम्, हास्तिकम् अचित्तात्—अपूपानां समूहः
आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्, कैदारिकम् ।

४४३ । धेनोरनजः । २ । ४ । १३३ । धेनुशब्दात् समूहे
ठण् भवति न चेत् स धेनुशब्दो ननः परो भवति ।

* पत्युत्तरपदात् यमादिभ्यश्च प्राग्जितीये स्वेऽर्थे ज्यो भवति ।

४४४ । दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः । २ । ३ । ३३ ।
दोस् शब्दादिसुस् इत्येवमन्तात् उगन्तात् शश्वदकस्माच्छब्दवर्जिताच्च
तकारान्तात् परस्य प्रत्ययठकारस्य फकारादेशो भवति । शेषं पूर्ववत्
धेनुवम्, अश्मनो विकार इति विग्रहे डस् इति वर्तते—

४४५ । विकारे । २ । ४ । १४६ । पष्ठ्यन्तात् विकारे
यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् । द्रव्यस्यावस्थान्तरं विकारः ।

४४६ । विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा । २ । ३ । ७१ ।
अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरपदयोर्ग्रथासंख्यं विकारेऽपत्ये चार्थे
तद्धितेऽन्त्याजादेर्लुग्वा भवति ।

४४७ । अणि । २ । ३ । ६२ । अन्नन्तस्याणि तद्धितेऽ
न्त्याजादेर्लुग्म भवति इति नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वाध्यानेन पक्षे
प्रतिषेधः आश्मः आश्मनो वा, एवं भस्मनो विकारः भास्मनः ।
व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वेति विग्रहे डस् इति वर्तते ।

४४८ । बोद्धध्येतोः । २ । ४ । १७३ । पष्ठ्यन्तात् बो-
द्धि अध्येतारि च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, इत्यण्—

४४९ । पदेऽवष्टेच् । २ । ३ । ८७ । ङिणति तद्धिते आ-
रेच् प्राप्तेरिवर्णस्योर्णस्य च स्थाने यौ यकारवकारौ तयोः पदे परतः
इजागमो भवति यजादेशान् प्रागेवारैर्चा प्राप्तिः शेषं समानम् । वैया-
करणः एवं छान्दसः, भिमिस्तः, मौहूर्तः, ऋजुनावस्य पुंसो निवास
इति विग्रहे डस् इति वर्तते ।

४५० । निवासादूरमवाविति देशे नाम्नि । २ । ४ ।
१९२ । पष्ठ्यन्तात् निवासादूरभव इत्येतयोरर्थयोर्ग्रथासं
विहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् देशस्य नामधेयं

भवति इति करणो विवक्षार्थः इत्यण् । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः शेषं समानम् । आर्जुनावम् । उषुष्टस्य निवासः औषुष्टम्, शकलायाः निवासः शाकलम् । अदूरे भवः अदूरभवः वाराणसाया अदूरभवा वाराणसी नगरी टिट्टण्ण्हेयण् इत्य दिना डी । विदिशाया अदूरभवम् वैदिशम् नगरम् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्तीति विग्रहं—

४५१ । सोऽत्रास्ति । २ । ४ । १९३ । स इति प्रथमान्तात् अत्रेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति चः प्रथमान्तः स चेदस्तीति भवति देशेनाम्नि । शेषं पूर्ववत् । औदुम्बरो देशः । एवं वास्वजः । पार्वतः । कुशम्बेन निर्वृत्तेति विग्रहे—

४५२ । तेन निर्वृत्तञ्च । २ । ४ । १९४ । तेनेति वृत्तियान्तात् निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति इत्यण् देशे नाम्नि शेषं पूर्ववत् । टिट्टण्ण्णित्यादिना डी कौशाम्बी नगरी । एवं ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी, सगरैर्निवृत्तः सागरः । अर्हन् देवतास्येति विग्रहे सास्येति वर्तते ।

४५३ । देवता । २ । ४ । २०६ । सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमान्तं देवता चेत्सा भवति इत्यण् शेषं पूर्ववत् आर्हतः, एवं जैनः, ऐन्द्रं हविः । अग्निश्च विष्णुश्च देवतास्येति विग्रहे इन्द्रे आत्मे च कृते देवतेत्यण्—

४५४ । देवतादादौ । २ । ३ । ११० । देवतार्थानां प्रकृति भागानामात्वाद्दौ विषये ङिति तद्धिते परत आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अश्वादेरारैच् आदेशा भवन्ति । प्रक्रियते विधीयते प्रक्रयोऽतः प्रकृतिः आग्नेयैष्णवम् एवं आग्निमारुतम्, आग्निधारणम् नात्यविष्णुमन्त्र इत्यात्वेत्ययोर्निषेधः । अग्नीन्द्रौ देव-

तास्येति विगृह्याण्—

४५५ । नेन्द्रवरुणस्यात् । २ । ३ । १११ । अवर्णान्तात्
पूर्वपदान् परस्य इन्द्रशब्दस्य वरुणशब्दस्य चोत्तरपदस्याक्ष्वादे-
रारैच् न भवति । अत्रेन्द्रोपादानात् पूर्वमेङ्भावादौचः प्राप्तेः
आग्नेन्द्रम्, एवमैन्द्रावरुणम् । त्रिषु लिङ्गेष्वपि योज्यम् । पैंगाक्षि-
पुत्रो देवतास्येति विग्रहे—

४५६ । पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छम् । २ । ४ । २०७ ।
पैंगाक्षिपुत्र इत्येवमादिभ्यः शुक्रशब्दाच्च यथासंख्यं छधौ भवतः ।
छस्य इय्, घस्य इय्, शेषं पूर्ववत् पैंगाक्षिपुत्रीयम्, शुक्रियम्
हविः । कुसुम्भेन रक्तमिति विग्रहे—

४५७ । टो रागाद्रक्ते । २ । ४ । २२० । रज्यते येन स
रागः कुसुम्भादिः शुद्धस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्यर्थः, ट इति तृती-
यान्तात् रागविशेषवाचिनः रक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवतीत्यण् ।
शेषं पूर्ववत्, कौसुम्भः पटः, कौसुम्भी शाटी, कौसुम्भं वस्त्रम्, एवं
कापायम्, हारिद्रम्, लाक्षया रक्तमिति विग्रहे—

४५८ । लाक्षारोचनाट्टण् । २ । ४ । २२१ । लाक्षारो
चनाभ्यां रक्तेऽर्थे टण् भवति । ठस्येक् शेषं पूर्ववत् । लाक्षिकः, एवं
रौचनिकं वस्त्रम्, त्रिलिङ्गेषु योज्यम् । शकलेन रक्तमिति विग्रहे—

४५९ । शकलकर्दमाद्वा । २ । ४ । २२२ । शकलकर्द-
माभ्यां टान्नाभ्यां रागवाचिभ्यां रक्तेऽर्थे टण् भवति । पक्षेऽण् शेषं
पूर्ववत् शाकलिकम्, शाकलम्, एवं कार्दमिनम्, कार्दमम्, चक्षुषा
गृह्यते इति विग्रहे—

४६० । क्वचित् । २ । ४ । २३९ । अपत्यादिभ्योऽन्यत्राप्यर्थे क्वचित् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । इत्यण्, शेषं पूर्ववत् चाक्षुषम् रूपम्, श्रावणः शब्दः, दर्शनम्, स्पर्शनञ्च द्रव्यम्, रासनो रसः । समानप्रामे कृतो भवो वेति विग्रहे—

४६१ । समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्टण् । ३ । १ । ६४ । समानशब्दाद्यवयवभ्यो लोकोत्तरपदभ्योऽध्यात्मादिभ्यश्च यथा योगं कृताद्यर्थे ठण् भवति । शेषं पूर्ववत् । सामानप्रामिकः सामानदेशिकः —

४६२ । अनुशक्तिकादीनाम् । २ । ३ । १०८ । अनुशक्तिक इत्येवमादीनां प्रकृतिभागानां ङिणति तद्धिते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाक्ष्वादेरारैचो भवन्तीत्युभयपदस्य आरैच् ऐहलौकिकः पारलौकिकः, सार्धलौकिकः ॥ आत्मनीति विगृह्य सुवर्धेऽन्यथीभावे अन इत्यकारः समासान्तः । नोपदस्येत्यत्याजादिलुक् अध्यात्मभवमाध्यात्मिकम्, एवमाधिदैविकम्, आधिभौतिकम्, सामानिकम्, ऐहिकम्, आमुत्रिकम् । सूत्रे कृतः लब्धः क्रीतः संभूत इति वेति विग्रहे वाचादित्यादिपादे प्राग्जितादणित्यादयः स्वविशेषेण विशिष्टाः नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तगाङ्गुपेत्याहजित्यादयश्चास्मिन् पादे येऽधिकृतास्तेऽनुवर्तन्ते ।

४६३ । डेः कृतलब्धक्रीतसंभूते । ३ । १ । ८४ । स्वभावनिष्पत्तायपेक्षितपरव्यापारः कर्मभूतो भावः कृत इत्युच्यते, लब्धः प्राप्तः, सूत्येन प्राप्तः क्रीतः, संभूतः समाकृत्यः संभावना आधेयव्याधारप्रमाणानतिरिक्तप्रमाणता या तत्प्रक्रियाकर्ता संभूतः । हेरिनि मत्प्रम्यन्नादृतेष्वर्थेषु यथायोगमणादयो ठणाद्यद्वय प्रत्यया भवन्ति यथायोगमिति यः प्रत्ययो यगः प्रकृतः येन विशेषेण प्रकृति

गतेनार्थगतेन वा यथा नित्यो विकल्पितो वाधिकृतः स तथा सभवे भवतीत्यर्थः । शेष पूर्ववत् । स्त्रौन्नः, एव माथुरः प्राग्जितादण् इत्यण् । नादेयः, राष्ट्रियः, नद्यादित्यादिना ढण्घौ ढस्य ण्य घस्य इय्, सुत्रेजातः इति विग्रहे—

४६४ । जाते । ३ । १ । ८८ । सप्तम्यन्तात् जातेऽर्थे यथा विहितमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । जन्मनि कर्तृभूतोऽनपक्षित परव्यापारो जात इत्युच्यते शेष पूर्ववत् । सुन्नः, एव माथुर, नादेय*, राष्ट्रिय । सुत्रे भव इति विग्रहे—

४६५ । भवे । ३ । १ । ११२ । सप्तम्यन्तात् जातेऽर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । भवतिस्सत्ता विद्यमानता च न जन्यर्थ कालसामान्ये कर्तृप्रत्यये इति भवतीति अस्य विशेष्यलिङ्गता शेष पूर्ववत् स्त्रौन्न*, नादेय । देशे भव इति विग्रहे—

४६६ । दिगाद्यङ्गुलाद्यः । ३ । १ । ११३ । दिगादिभ्य शरीरावयववचनाच्च सप्तम्यन्तात् भवेऽर्थे च प्रत्ययो भवति । दिश्य, णरिति लुक् वर्ग्य, मुख्य*, जघन्य, दन्त्य*, कर्ण्य, ओष्ठ्य*, पाद्य, अन्तरगारे भव इति विग्रहे—

४६७ । अन्तः पूर्वात् । ३ । १ । १२७ । अन्त शब्द पूर्वात् अव्ययीभावात् तत्र भवेऽर्थे ढण् भवति । अगारस्यान्तरन्त रगारम् । पारे मध्येऽन्त पष्ठ्या इति अव्ययीभाव शेष पूर्ववत् । आन्तरगारिक, आन्तर्गोहिक*, आन्त.पुरिक, उपगोरिदमिति विग्रहे—

४६८ । डसःस्वे । ३ । १ । १३७ । डस इति पष्ठ्यन्तात् स्वे इति द्वितीये सम्बन्धिनि यथाविहितमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । शेष पूर्ववत् औपगवम्, कापटवम्, स्त्रौन्नम्,

माथुग्म्, गाङ्गम्, नादेयम्, राष्ट्रियम्, । सुप्नादागतं इति विग्रहे-

४६९ । ह्रसेरागते । ३ । १ । १५८ । ह्रसेरिति पञ्चम्यन्तात् आगतेऽर्थे यथाविहितमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । शेषं पूर्ववत् । सौत्रः, नादेयः, राष्ट्रियः । शुल्कशालाया आगतमिति विग्रहे—

४७० । आयस्थानात् । ३ । १ । १६२ । स्वाभिप्राह्यो भाग आयः तस्योत्पत्तिस्थानवाचिनः पञ्चम्यन्तात् आगतेऽर्थे टण् भवति । शेषं पूर्ववत् । शौल्कशालिकम्, आपणिकम्, आकरिकम्, गौलिमकम् । भद्रवाहुणा प्रोक्तानीति विग्रहे—

४७१ । टः प्रोक्ते । ३ । १ । १६९ । प्रकर्षेण व्याख्यातम-यापितं वा प्रोक्तम्, तस्मिन् ट इति तृतीयान्तात् यथा विहितं प्रत्ययो भवति शेषं पूर्ववत् । भाद्रवाहवाणि उत्तराभ्ययनानि, पाणिनिना प्रोक्तमिति विग्रहे—

४७२ । यस्याक्ष्वादिरादैच् । १ । १ । १९ । यस्य शब्दस्याचा, म-ये आदिरच् आकार ऐच् वा भवति स दुसंज्ञो भवति ।

४७३ । दोःश्लः । ३ । १ । २६ । दुसंज्ञकात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छो भवति । छस्य ईय् पाणिनीयम् एवं शाकटायनीयम् पाणिनीयस्य बोद्धा अध्येता वेति विग्रहे बोद्ध-येत्रोरित्यण्—

४७४ । प्रोक्तात् । २ । ४ । १८३ । प्रोक्तप्रत्ययान्तात् विहितस्य बोद्धन्त्येवप्रत्ययस्य श्लुग्भवति । पाणिनीयश्लुगः । वररुचिना कृतानीति विग्रहे—

४७५ । ग्रन्थे । ३ । १ । १८६ । टान्तात् कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । शेषं पूर्ववत् । भाद्रवाहवाणि उत्तराभ्ययनानि, पाणिनीयानि, प्रोक्तानीति विग्रहे—

दायापाली रूपसिद्धिः । सुप्नो निरासोऽस्येति विग्रहे—

४७६ । सोर्निवासादस्य । ३ । १ । १९७ । सोरिति प्रथमान्तात् निरासवाचिनः अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति शेषं पूर्ववत् । स्त्रीन्, नादेयः, राष्ट्रियः । अक्षैर्जितः जयन् दीव्यन् वेति विग्रह—

४७७ । टोजितजयदीव्यत्सनत्सु । ३ । २ । २ । ट इति तृतीयान्तात् जिते जयति दीव्यति सनतिचार्थे ठण् भवति शेष पूर्ववत् । आक्षिकः, शालाक्षिकः, अभ्या सनन आभ्रिकः एवं कौदा-
लिकः, सानिन्निक, ट इति करणे तृतीया, नान्यत्राभिधानात् ।
दधना संस्कृतमिति विग्रहे—

४७८ । संस्कृते । ३ । २ । ३ । तृतीयान्तात् संस्कृते ठण् भवति । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः शेषं पूर्ववत् । दाधिकम्, एव शार्ङ्गवेरिकम्, मारीचिकम्, औपाभ्यायिकः शिष्यः, वैद्यिकः, षडुपेन तरन्निति विग्रहे—

४७९ । तरति । ३ । ० । ५ । तृतीयान्तात् तरति ठण् भवति शेषं पूर्ववत् । औडुपिकः एव काण्डप्लचिकः । गौपुच्छिकः । दस्तिना गच्छन्निति विग्रहे—

४८० । चरति । ३ । २ । ७ । चरति गच्छति भक्षयति चार्थे ठण् भवति । हास्तिक, शाकटिकः, दधना भक्षयन् दाधिक, शार्ङ्गवेरिकः ।

४८१ । शाब्दिकदार्दुरिकलालाटिककौक्कुटिकाः । ३ । २ । ४७ । शाब्दिकादयः शब्दाः यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेषे ठण-
न्ता निपात्यन्ते । शब्द कुर्वन् अविनष्टं शब्दमुच्यतेन शाब्दिको

वैयाकरणः । निपातनं हि रूढ्यर्थम्, ददुरं वादित्रं कुर्वन् इति दादु-
रिक् । ललाटं पश्यन् लालाटिकः सेवकः । कुम्कुटं पश्यन् कौक्कु-
टिकः । कुम्कुटिवाल्पेन देशेन गच्छन् पुरोयुगमात्रार्पित दृष्टिः
संयतो गिष्णुरुच्यते—

४८२ । दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः । ३ । २ । ६१ । दैष्टि-
कादयः शब्दा. तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठणन्ताः निपात्यन्ते ।
दिष्टा प्रमाणानुपातिरस्य दिष्टं दैवं प्रमाणमिति वा मतिरस्येति
दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यपापमिति मतिरस्येति आस्तिकः,
नास्ति परलोकः पुण्यपापमिति मतिरस्येति नास्तिकः । अस्ति
नास्तीति शब्दौ निपातौ अपूपभक्षणं शीलमस्येति विग्रहे—

४८३ । शीलम् । ३ । २ । ६२ । तदिति प्रथमान्ताद-
स्येति षष्ठ्यर्थे ठण् भवति, यत्तत् प्रथमान्तं शीलं चेत्तद् भवति ।
शीलं प्राणिनां स्वभावः, फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । शेषं पूर्ववत्, आप-
णिकः, एव शाष्कुलिक, गौदिक, ताम्बूलिकः । भक्षणार्थः शील-
ार्थश्च वृत्तावन्तर्भूतः । छत्रं शीलमस्येति विग्रहे—

४८४ । छत्रादेरञ् । ३ । २ । ६३ । छत्रादिभ्यः तदस्य
शीलमित्यस्मिन् विषये अञ् भवति । शेषं पूर्ववत्, छात्रः छत्रवत्
गुरुछिद्रावरणादि प्रवृत्तः, जिप्य वच्यते एवं शैश्वः, भैक्षः । शुल्क-
शालायां नियुक्त इति विग्रहे—

४८५ । तल्ल नियुक्ते । ३ । २ । ७२ । तत्रेति सप्तम्यन्तात्
नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारितः शेषं समानम्—
शौल्कशालिकः आपणिकः, दौवारिकः पदेऽथैच् इत्यधिकृत्य—

४८६ । द्वारादेः । २ । ३ । ८८ । द्वारइत्येवमादीनां यो

यकारो वकारश्च तत्प्राप्तेरातोःप्राप्तिमतोऽक्षादस्समीपितस्य ङिणति तद्धिते टैजागमो भवति । सप्तत्याक्रीतमिति विमह—

४८७ । मूल्यैःक्रीते । ३ । २ । १४६ । मूल्ययाचिन वृतीया तान् क्रीतर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवतीति ठण् । शप समानम् । माप्ततिङ्म्, आशीतिङ्म्, नैपिक्वम्, पाणिक्वम्, रथ ङ्ङीति विमह य इति वर्तते—

४८८ । वहति रथप्रागगात् । ३ । २ । १८२ । तदिति द्वितीयान्तात् रथान् प्रासगाच्च वहत्यर्थं यो भवति । शप समानम् । वत्मानां स्क्न्धे प्रासज्यते इति प्रासङ्गोयुग तद्धहन् प्रासग्य । घुर वहन्निति विमह—

४८९ । घुरो यदण् । ३ । २ । १८३ । घुर् शब्दाद्विती यान्तात् वहत्यथ यदणौ भवत धुर्य, प्य घौरय, सामनि साधुरिति विमह—

४९० । तत्रमाधौ । ३ । २ । १९६ । तत्रेति सप्तम्यन्तान् साधारण्यं यो भवति । नोऽपन्स्वेति लोप प्राप्ते—

४९१ । येऽनोऽष्ट्ये । २ । ३ । ६१ । ष्ट्यण् वजित य प्रत्यय अनोऽन्त्याजादल्लुप्त भवति । सामन्य, वेमन्य, कर्मण्य, सभ्य, साधुर्याग्य प्रवीण उपकारको वा य सुख करोति स उपकारक । वत्सेभ्यो हितमिति विमह—

४९२ । तस्मै हितेऽराजाचार्यं ब्राह्मणवृष्णम् । ३ । २ । २१३ । चतुर्थ्यन्तात् हित ङ्ङो भवति नराचाद हितमुपकारकम् इति छ छस्य इय् वत्सीय, पुनीय ।

४९३ । युगाद्योर्धः । ३ । २ । २१० । युगान्भिश्च च-

र्णान्तेभ्यश्च य प्रलयो भवति । छापावादः युग्यः —

४९४ । रथखलतिलयवमापवृषप्रक्षप्राण्यङ्गायः । ३ । २ ।
 २१४ । रथादिभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यश्च तस्मै हिते यो भवति रथाय
 हिता रथ्याभूमिः, खल्यमग्निरक्षणम्, तिल्यं वायुः । यग्यः तुषारः ।
 माप्यो वातः, वृष्यं क्षीरपानम् । प्रक्षप्यो देशः । दन्तेभ्यो हितम्
 दन्त्यम्, कर्ण्यम्, नाभ्यम्—

४९५ । सुप इवे । ३ । ३ । २ । सुयन्तात् इवार्थे वत् प्रत्ययो
 भवति इवशब्दः सादृश्यं द्योतयति तच्चेत् सादृश्यं कृत्ये क्रियाविषयं
 क्रियागतं भवतीत्यर्थः । क्षत्रिय इव क्षत्रियवत् युध्यति, देवमिव
 देववत् पश्यति गुरुम्, साधुनेव साधुवदाचरितं देवदत्तेन, ब्राह्म-
 णाय इव ब्राह्मणवत् दत्तं देवदत्ताय, पर्वतादिव पर्वतवदवरोहत्या-
 समात् ।

४९६ । तत्र । ३ । ३ । ३ । तत्रेति सप्तम्यन्तादिवार्थे वत्
 भवति । मधुरायामिव मधुरावत् स्तुप्ते प्राकाराः, पाटलिपुत्रवत् साकेते
 परिष्ठाः ।

४९७ । तस्य । ३ । ३ । ४ । तस्येति षष्ठ्यन्तात् इवार्थे
 वत् भवति देवदत्तस्येव देवदत्तवत् जिनदत्तस्यगावः । गोर्भावः इति
 विग्रहे—

४९८ । भायेत्वत् । ३ । ३ । ५ । तस्येति षष्ठ्यन्तात्
 भावेऽभिधेयेत्वत्तलौ भवनः । भवतोऽस्माद्भिधान प्रत्ययावितिभावः,
 शब्द प्रवृत्तिनिमित्तम्, लकारः स्त्रीलिङ्गार्थः, गोत्वम्, गोता, अप्र-
 सामान्यभावः, शुद्धत्वम्, शुद्धता, पदस्य अप्र गुणसामान्यम्, राजपुरु-
 षत्वम्, राजपुरुषता, पाचकत्वम्, पाचकता, औषगत्वम्, औषगवता

अत्र सम्बन्धः डित्यत्वम्, डित्यता, अत्र शब्दरूपम् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो
बालकुमाराद्यवस्थानुगतं वा वस्तुरूपत्वात् त्वान्तं नपुंसकलिङ्गम्,
न्तं स्त्री । अधिपतेर्भावः कृत्यं वेति विग्रहे—

४९९ । पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कृत्ये च । ३ । ३ ।
० । पद्यन्तेभ्यः कृत्ये कर्तव्ये कर्मणि क्रियायाञ्च भावे च ट्यण्
वति प्रोक्तादिति त्वतलौ भवतः । टकारो ड्यर्थः, शेषं समानम् ।
। अधिपत्यम्, अधिपतित्वम्, अधिपतिता, अधिको राजा अधिराज-
स्य भावः कृत्यं वा आधिराज्यं, आधिराजत्वम्, अधिराजता,
गुणः अंगं प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते गुणाङ्गाः, गुणद्वारेण गुणिनि
र्तिमानास्तेभ्यः मौढ्यम्, मूढत्वम्, मूढता राजादिभ्यः नोऽपदस्ये-
यन्त्याजादि लोपः, राज्यम्, राज्यता राजत्वम्, काव्यम्, कवित्वम्
कविता । ऊरुः प्रमाणमस्येति विग्रहे—

५०० । तदस्य प्रमाणान्मात्रद् । ३ । ३ । ६० । तदिति
प्रयमान्तात् प्रमाणवाचिनः शब्दादस्येति पष्ठवर्धे मात्रद् भवति
टकारो ड्यर्थः आयाममानं प्रमाणं तत् द्विविधम्—उर्ध्वमानं शय्या-
मानञ्चेति तत्रोर्ध्वमानात् ऊरुमात्रमुदकम्, ऊरुमात्री खाता, शय्या-
माने रज्जुमात्री भूमिः । हस्ती प्रमाणमस्येति विग्रहे—

५०१ । हस्तिपुरुषाद्वाण् । ३ । ३ । ६१ । तदिति प्रथ-
मान्तात् प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दान् पुरुषशब्दाच्च अस्येति
पष्ठवर्धे अण् प्रत्ययो वा भवति पक्षे यथाप्राप्तम् । नोऽपदस्येति
लोपस्य अनपत्ये इति प्रतिषेधः । हास्तिनम्; हस्तिमात्रमुदकम्, पौरु-
षम्, पुरुषमात्रमुदकम्; ऊरुः प्रमाणमस्येति विग्रहे—

५०२ । वोर्ध्वं दन्तद्वयमट् । ३ । ३ । ६२ । उर्ध्वं यत्प्रमाणं तद्वाचिनं शब्दरूपात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे दन्तद्वयसत्तौ वा भवत । पक्षे मात्र् उरद्वयम्, उरद्वयसम्, उरमात्रमुदम् । हस्तिद्वयम्, हस्तिद्वयसम् । पुरुषद्वयम्, पुरुषद्वयसम्, इदं गानमस्यति विग्रह—

५०३ । घटिपदकिमः । ३ । ३ । ६८ । तदिति प्रथमान्तात् मानवृत्तेरिदशदात् किंशब्दाच्चास्येति षष्ठ्यर्थे घतुर्भवति । उकार उगित्कारार्थः । मानं चतुर्विधम्—वितस्त्यादि प्रमाणम्, प्रस्थादि परिमाणम्, कर्षाद्यु गानम्, एकत्वादि सख्यामानञ्चेति घस्य इत् ।

५०४ । किमिदमः कीश् । २ । २ । १०८ । किमिदमो घेत्वादिषु यथासरयु कीशानादञो भवत इति । इदम ईश्, किम कि, एरिति लुक् उगिदचोऽनधादरिति नम् । सावतोश्चेति दीर्घसोर्ध्वं लुङ्वाङिति लुक्, पदम्यति तकारस्य लोप इयान् पत्, इयत् धान्यम्, इयत् सुवर्णम्, इयन्तो गुणिन, एत् किगान्, कियत्—

५०५ । एतदो गो घः । ३ । ३ । ६९ । एतद् परस्य घतोर्ध्वकारस्य वकारो भवति ।

५०६ । आ घट्टदृशदृशे । २ । २ । १०७ । घतुप्रत्यये दृगादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वस्थाकारो भवति, इति दकारस्याकार, एष पूर्वपत् ॥ एतन्मानमस्यति एतावान् दृण्ड ।

५०७ । यत्तदः । ३ । ३ । ७० । यद् तदित्यताभ्यां परस्य घतोर्ध्वकारस्य वकारो भवति जप समानम् । यत्परिमाणमर्थेति यादवन्, नत्परिमाणमर्थेति तावान् । अत एवादशमचनान् यत्तदं

तद्भयो घतुर्भवति । चतुरोऽयथा अस्येति विग्रहे—

५०८ । अवयवात्तयट् । ३ । ३ । ७२ । अवयवे घातमाना-
त्संस्थावाचिनः शब्दात्तदिति प्रथमान्तादायेति पष्ठचर्थे अवयविनि
तयट् भवति । टकारो ड्बर्थः । “सिद्धत्यधातो” रिति पदत्वे
“रःपदान्ते विसर्जनीयः” इति विसर्जनीयः तस्य हस्तासुपस्तीति
सिः तस्य शास्त्रसित्यादिना पत्व टिट्ठणिति च डी । चतुष्टयी रज्जुः एवं
पञ्चतयो यम, दशतयो धर्म ॥ एकादशानां पूरण इति विग्रहे—

५०९ । संख्यापूरणे डट् । ३ । ३ । ७६ । संख्याशब्दात्
त्या येन पूर्यते तस्मिन् संस्थापूरणेऽभिधेये पष्ठघन्तान् डट् प्रत्ययो
भवति । शेषं समानम् । एकादशः, एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः । एव
दशः, त्रयोदशः, चतुर्दश, एकादशी तिथिः । पण्णां पूरण इति विग्रहे—

५१० । पट्कतिकृतिपयात् प्यट् । ३ । ३ । ७९ । पडा-
देभ्यः संस्थापूरणेऽर्थे प्यट् भवति । पकारटकारौ पुवद्धावडौ
मत्वयाथो । पष्ठी चानादरे इत्यादि निदेशात् बलादिलक्षणपदसंज्ञा
भावात् जश्त्वं न भवति । पष्ठः, पष्ठी । ष्टौ प्ठ इति ष्टुत्वम्, कतीनां
पूरणः कतिथः कतिथी, कतिपयानां पूरण कतिपयथः । पित्ति-
वर्धिते इति पुंवद्भाव कतिपयथी ।

५११ । चतुरः । ३ । ३ । ८० । चतुरित्येनस्मात् संस्था-
पूरणे प्यट् भवति । चतुर्णां पूरणः चतुर्थ, चतसृणां पूरणी चतुर्था
पुंवद्भावः ।

५१२ । यल्लौ चः श्लुक्च । ३ । ३ । ८१ । चतुरित्ये-
नस्मात् ल्यौ प्रत्ययो भवति, चशब्दस्य च श्लुक् । चतुर्णां पूरणः तुर्थः,
तुरीचः, तुर्या, तुरीया ।

५१३ । नो मद् । ३ । ३ । ८५ । नान्तादनादेः संख्या
शब्दान् संख्यापूरणे मद् भवति । ङटोऽपवादः पञ्चानां पूरणः
पञ्चमः, पञ्चमी, सप्तमः, अष्टमः, नवमः, दशमः । अनादेरिति
किम् ? एकादशः ।

५१४ । द्वित्रेस्तीषट्त्रेश्च ऋश् । ३ । ३ । ८६ । द्वित्रिभ्यां
संख्याशब्दाभ्यां पूरणे तीयद् प्रत्ययो भवति, त्रिशब्दस्य च यद्वि
इति रूपं तस्य प्रत्ययसंनियोगे ऋश् इत्ययमादेशो भवति ।
शकारः सर्वादेशार्थः द्वयोः पूरणः द्वितीयः द्वितीया, तृतीयः, तृतीया,
तकारः ङदिति प्रत्याहारार्थः । तारका अस्य संजाता इति विप्रहे—

५१५ । संजातं तारकादिभ्य इतः । ३ । ३ । ११४ ।
तदिति प्रथमान्तेभ्यः संजातोपाधिकेभ्यः तारकादिभ्यः अस्येति
पष्ठथर्थे इत प्रत्ययो भवति शेषं समानम् । तारकाः संजाता सुष्ठु भूता
अस्येति तारकितं नभः । पुष्पितः, मुकुलितः, कुङ्मलितः, कुसुमितः
पल्लवितः । गावोऽस्य सन्तीति विप्रहे—

५१६ । अस्त्यस्मिन् वेति मत्तुः । ३ । ३ । ११६ । तदिति
प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकान् अस्येति पष्ठथर्थे अस्मिन्निति सप्त-
म्यर्थे वा मत्तुप्रत्ययो भवति । उकारः उगित्कार्यार्थः शेषं समानम्,
गोमान्, श्रीमान् ।

५१७ । मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वः । १ । २ । ९६ । मका-
रान्तान् मकारोपान्ताद्बर्णान्ताद्बर्णोपान्ताज्जयन्ताश्च परस्य मतो-
र्मकारस्य वकारो भवति । वृक्षा अस्मिन् सन्तीति वृक्षवान्,
किवान्, दाडिमीवान्, शालावान्, अह्वान्, विद्युत्वान्, इति करणो
विधक्षार्थः । श्लोकः —

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥ १ ॥

५१८ । वागालाटौ । ३ । ३ । १२३ । यागित्येत-
स्मात् प्रथमान्ताइस्त्युपाधिकात् अस्यास्मिन् वेत्येतयोरर्थयोः
आलाटौ भवतः क्षेपे गम्यमाने । वागस्यास्त्यस्मिन् वेति
वाचाटः, वाचालः । यो बहु निःसारं भाषते स एवं
क्षिप्यते ।

५१९ । ग्मिन् । ३ । ३ । १२४ । अस्यास्मिन् वेत्य-
र्थयोः वाचो ग्मिन् प्रत्ययो भवति मनुश्च । “ चोः कुः ”
इति कुत्वं, ‘ जलो जश् ’ इति जइत्वम् । वाग्मी, वाग्मान् ।
गकारः “ प्रत्यये ” इति अनुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

५२० । दन्त उन्नतः । ३ । ३ । १२६ । दन्तशब्दा-
दुन्नतोपाधिकात् मत्वर्थे डुरो भवति । दन्ता उन्नता अस्य स-
न्तीति दन्तुरः । अन्त्याजादेर्लुक्, तपोऽस्यास्मिन् वास्तीति
विप्रहे—

५२१ । तपःस्रग्मायामेधासी विन् । ३ । ३ । १५० ।
तप आदिभ्यः असन्तेभ्यश्च मत्वर्थे विन् भवति । ‘ स्तंमत्वर्थे ’
इति पदत्वनिर्णयध्वनिभावः, शेषं समानम् । तपस्वी, स्र-
ग्वी । मिद्वस्यधातोरिति पदत्वे “ चोः कुः ” इति कुत्वम् ।
मायावी, मेधावी, यशस्वी, तेजस्वी । मनुः स्रग्वान्, माया-
वान्, मेधावान्, यशस्वान् । व्रीहयोऽस्यास्मिन् सन्तीति
विप्रहे—

५२२ । व्रीह्याद्यतोऽनेकाचः । ३ । ३ । १५३ । व्रीह्यादिभ्यः अकारान्तादनेकाचश्च मत्वर्थे ठेनौ भवतः, मतुश्च । व्रीहिकः, व्रीही, व्रीहिमान् । मायिकः, मायी, मायावान् । दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान् । छत्रिकः, छत्री, छत्रवान् । करिकः, करी, करवान् । पटुः प्रकारोऽस्येति विग्रहे—

५२३ । प्रकारे जातीयर् । ३ । ३ । १७९ । तदिति प्रथमान्तादस्येति पष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति यत् तत्प्रथमान्तं स चेत् प्रकारो भवति । सामान्यस्य भिद्यमानस्य यो विशेषो विशेषान्तराननुवृत्तः स प्रकारः भेदः । रेफो रित् स्वार्थे इति प्रतिषेधार्थः । शेषं समानम् । पटुजातीयः, मृदुजातीयः, तज्जातीयः, यज्जातीयः । नानाभूतप्रकारोऽस्य नानाजातीयः । एवंजातीयः, तथाजातीयः, यथाजातीयः, कथंजातीयः । अतः परं प्रायशः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः, अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति वचनात् । तत्रोपाधिः प्रकृतेर्विज्ञायते न प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति ।

५२४ । भूतपूर्वे प्चरट् । ३ । ४ । १ । पूर्व भूतः भूतपूर्वः तस्मिन्नर्थे वर्तमानात्सुबन्तात् शब्दरूपान् प्चरट् प्रत्ययो भवति । पकारटकारावितौ । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः, दर्शनीयचरः, आढ्या भूतपूर्वा आढ्यचरी “ पिति तद्धिते ” इति पुंबद्धावः ।

५२५ । अद्रथादिबैपुल्यात्सर्वादिर्किञ्चनहोः प्तस् । ३ । ४ । १२ । द्रथादिबर्जितेभ्यः सर्वादिभ्यः किञ्चनत् अर्वा-

पुल्यवाचिनो बहुशब्दाच्च पञ्चम्यन्तात्सस् भवति । पकारः पूर्ववत् । मर्वस्मात् सर्धतः, विश्वतः, यतः । प्तसौ चादिति ङारस्याकारः । एदे इति लुक् । बहुभ्यः बहुतः । अव्ययत्वात् पुपः श्लुक् बह्वीभ्यः बहुतः । पिति तद्धिते इति पुंवद्भावः ।

५२६ । इतोऽतः कुतः । ३ । ४ । १३ । इतस्, अतस्, कुतस् इत्येते शब्दाः प्तसन्ता निपात्यन्ते । अस्मादिति विगृह्य इतः । इदमः प्तसि इशादेशो निपात्यते । एतस्मादिति विगृह्य अतः एतदः अशादेशः । कस्मात् इति कुतः । किमः कु इत्यादेशः प्तस् च ।

५२७ । भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियेकार्थात् । ३ । ४ । १४ । एतत्समानाधिकरणादद्यादिवैपुल्यात् सर्वादि-किंघ्नोः सर्धविभक्त्यन्तात् ऋप् च प्रत्ययो वा भवति, पकारः पूर्ववत् । स भवान् इति तत्रमयान् । तं भवन्तं तत्र भवन्तमित्यागुदाहार्यम् ।

५२८ क कुत्र त्रेह । ३ । ४ । १६ । कादयः त्रघन्ताः शब्दा निपात्यन्ते । कस्मिन् इति क, कुत्र । किमः कादेशः त्रपश्चाशादेशः । किमः कुदच । एतस्मिन्निति अत्र । एतदः अशादेशः । अस्मिन्निति इह । इदम इशादेशः त्रपश्चाशादेशः ।

५२९ । सप्तम्याः १।४।१७। सप्तम्यन्तादद्यादिवैपुल्या-

१ ' ऋप् च ' इति सूत्रमपे वर्तते तत्सप्तम्यन्तवर्षणीयः ।

त सर्वादिक्लिबहोः ङप् प्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र, तत्र, बहुत्र, बवहीषु बहुत्र । पुबद्भावः ।

५३० । कियत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ३ । ४ । १८ ।
किं यत् तत् सर्वे एक अन्य इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले
वर्तमानेभ्यः दाप्रत्ययो भवति । कस्मिन् काले कदा । किम्,
कादेशः । यदा तदा सर्वदा एकदा अन्यदा ।

५३१ । सदैतर्ह्यधुनेदानीं तदानींसद्यः ३ । ४ । १९ ।
सदादयः शब्दाः काले निपात्यन्ते । सर्वस्मिन् काले सदा,
सर्वशब्दात् दाप्रत्ययः सर्वस्य सभावश्च । अस्मिन् काले एतर्हि
इदमः हिप्रत्ययो भवति एतादेशश्च । इदमशब्दादेवाधुनेदानीं
प्रत्ययौ भवतः अशादेशौ च । अधुना, इदानीम् । तदो दानीं
प्रत्यय तदानीम् । समानशब्दात् एत् सभावश्च समाने काले
सद्यः ।

५३२ । अनद्यतने हिः । ३ । ४ । २४ । सप्तम्यन्ता-
दनद्यतने काले वर्तमानाद्यथासमवमद्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादि-
क्लिबहोः हिप्रत्ययो भवति । यस्मिन्ननद्यतने काले यर्हि तर्हि
अन्यर्हि कर्हि ।

५३३ । प्रकारे था । ३ । ४ । २५ । यथासंभवं विभक्ति
सानान्यस्य भेदो, भेदान्तरानुवृत्तः प्रकारः तस्मिन् वर्तमाना-
दद्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिक्लिबहोः था प्रत्ययो भवति । सर्वेण
प्रकारेण मर्षथा, यथा, तथा ।

५३४ । कथमित्यमुः । ३ । ४ । २६ । कथमित्य-

मिति प्रकारे धप्रत्ययान्ते निपात्येते । केन प्रकारेण कथम्, अनेन एतेन प्रकारेण इत्थम् । इवम् एतदश्च इदादेशः । उकारः प्तस्विति पत्याहारार्थः ।

५३५ संख्याया धा । ३ । ४ । २७ । सख्यावाचिनः सुबन्तात् प्रकारे वर्तमानात् धाप्रत्ययो भवति । एकेन प्रकारेण एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा, गणधा, भवति ।

५३६ । तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप् । ३ । ४ । ७१ ॥ तिङ्-स्तात् सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात् स्वार्थे तमप् प्रत्ययो भवति । पकार इत् । सर्व इमे पचन्ति, अयमेपां प्रकृष्टं पचतीति तमप् ।

५३७ । अव्ययेत्किङ्किङ्ङोऽसत्वे तयोर्द्धाम् । ३ । ४ । ७४ । अव्ययेभ्य एकारान्तात् किङ्ब्दात् तिङन्ताच्च परयोः तरप्तमपोः डामादेशो भवति न चेतौ सत्वे द्रव्ये प्रकृष्टे वर्तेते । डकारोन्त्यादेशार्थः । पचतितमां देवदत्तः । डामन्तस्याव्ययत्वात् सोः श्लक् । पचतस्तमाम् पचन्तितमाम् । सर्व इमे शुक्लाः अयमेपां प्रकृष्ट इति शुक्लतमः ।

५३८ । द्वयोर्विमज्ये च तरप् । ३ । ४ । ७२ । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विमज्ये विकल्पे चार्थे वर्तमानात् तिङन्तात् सुबन्ताच्च तरप् भवति । तमपोऽपवादः । द्वाविमौ पचतः अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम् । अव्ययैदित्यादिना डाम् । पठतितराम् । द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः पटुतरः । पाचकतरः । बहव इमे पटवः अयमेपां प्रकृष्टः पटुरिति,

द्वाविमौ पट्ट अयमनयोः प्रकृष्टः पट्टरिति च विगृह्य तमप-
तरपौ भवतः ।

५३९ । गुणाङ्गाद्वेष्टेपसू । ३ । ४ । ७५ । गुणमभिधाय यः
शब्दो द्रव्ये वर्तते तस्माद् गुणाङ्गात्परयोः तमपतरपोर्यथासंख्यं
इष्ट ईयसु इत्येतावादेशौ भवतो वा । ग्रन्थाजादेरिति लुक् ।
उकार उगित्कार्यार्थः । पट्टिष्ठः पटीयान् । लघिष्ठः लधीयान् ।
प्रशस्यशब्दादपि तरपूतमपौ भवतः तयोरिष्टेयसू ।

५४० । प्रशस्पस्य श्रः । २ । ३ । ४७ । प्रशस्यशब्दस्य
णीष्टेयसु परतः श्र इत्यादेशो भवति । श्रेष्ठः श्रेयान् ।

५४१ । प्रशस्ते रूपप् । ३ । ४ । ७६ । सुबन्तात्
तिष्ठन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे रूपप् भवति । पकार इत् । प्रशस्तं पचति
पचतिरूपम् । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः ।

५४२ । ईपदसमाप्तेऽष्टादेः कल्पन्देश्यन्देशीयर् । ३ ।
४ । ७७ । तिष्ठन्तात् सुबन्ताच्च षाचन्तवर्जितात् ईपदसमा-
प्तेऽर्थे परतमानात् कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् प्रत्यया भवन्ति ।
पकार इत् रेफात् स्वार्थ-इति पर्युदासार्थः । ईपदसमाप्तं पचति
पचतिकल्पम्, पचतिदेश्यम्, पचतिदेशीयम् । । ईपदसमाप्तः
पटुः पटुकल्पः, पटुदेश्यः, पटुदेशीयः ।

५४३ । तिष्ठन्तर्वादेरक्ष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् । ३ । ४ । ३ । तिष्ठन्तस्य
सर्वादीनाञ्च भ्रक्ष्वर्षामध्ये योन्त्योऽच् तस्मात् पूर्वोऽक्
प्रत्ययो भवति । कुट्टिममत्पमज्ञातं वा पचति पचतकिं
पचतकः, पचन्तकि । सर्वकः, सर्वकी, सर्वके । विश्वकः,

विश्वकौ, विश्वके । अदमित्यस्य असुकः, असकौ । वाऽकोऽ-
स्योरिति पक्षे अकारस्य उकारः कः साकोऽपि किमः कः
इति कादेशः । यकः । इत्यादि । यो भवतोः कठादिरिति
विप्रहे—

५४४ यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ३ । ४ ।
१०५ । यदादिभ्यः द्वयोरेकस्मिन् निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः
डतरप्रत्ययो भवति । “ समुदायादेरुदेशस्य प्रकृत्या यदधि-
कया करणभूतया, निष्कृत्य पृथक्कृत्य धारणं प्रतिपत्तिः बहि-
र्निर्धारणं वा निर्धारणम्, ” तस्य कर्म निर्धार्यम् डकारोऽ-
न्याजादिलुगर्थः यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो
वा. ततर आगच्छतु, कतरो भवतोः कठः पटुर्वा, अन्यतरो
भवतोरागच्छतु ।

५४५ । वैकात् । ३ । ४ । १०६ । एकशब्दात् द्वयो-
रेकस्मिन् निर्धार्ये डतरो वा भवति । एकतरो भवतोः कठः
टुर्वा । चांघचनमगर्थम् । एककः । यो भवतां कठ इति
वेप्रहे—

५४६ । बहूनां प्रश्ने डतमश्च । ३ । ४ । १०७ यत्तत्-
किमन्येभ्यो बहूनां मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः प्रश्ने विषये च
डतमप्रत्ययो भवति डतरश्च वा । प्रश्न इति किम एव विशेषणम्,
नान्येषामसंभवात् । यतमो यतरो वा भवतां कठः, ततमः
ततरो वा आगच्छतु, कतमः कतरो वा भवतां कठः बहुष्वासीने-
षु कञ्चित् कञ्चित् पृच्छति कतमो देवदत्तः कतरो देवदत्तः

अन्यत्रमो अन्यतरो वा भवतां कठः ।

५४७ । एकात् । ३ । ४ । १०८ । एकशब्दात् बहुना-
मेकस्मिन् निर्धार्ये ङत्वमो वा भवति । एकतमो भवतां कठः
पटुर्गन्ता वा । वाचनमगर्थम् ।

५४८ । वर्णात् कारः । ३ । ४ । १२६ । वर्णवाचिनः
कारप्रत्ययो भवति स्वार्थे । अ एव अकारः ककारः चकारः
बहुलमित्येव तेनाभिनिष्ठान इत्यादौ न भवति । एवकार
इत्यादौ च भवति । रेफ इति रादिफ इति मिद्धम् । रकार
इत्यपीष्यते ।

५४९ । भेषजादिहोत्रादेवेभ्यश्च्यण्छतल् । ३ । ४ ।
१२७ । भेषजादिभ्यः होत्रा देव इत्येताभ्यां च स्वार्थे यथासं-
ख्यं च्यण्छतल् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । टणला इतः । भेषज-
मेव भेषज्यम्, अनन्तमेव आनन्त्यम्, इतिहेत्येव ऐतिह्यम्,
इतिरेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । चत्वार एव
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम्, त्रैलोक्यम्, पाङ्गुण्यम्, होत्रैव होत्रीयम्,
देव एव देवता ।

५५० । प्रज्ञादिभ्योऽण् । ३ । ४ । १३२ । प्रज्ञादि-
भ्यः स्वार्थे अण् वा भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्राज्ञी, वणिगेव
वाणिजः । इत्यादि सर्वं तद्धितोदधिं समबलोक्य समुन्नेयम् ।

॥ इति दयापालमुनिविरचिते रूपसिद्धिह्याकरणे
तद्धितसिद्धिः ॥

अथ कर्तरि तिङन्ता नीयन्ते ।

गिपालसिद्ध सदनन्तवीर्यं वीरं सुशान्ति विजयाकलंकम् ।
 गीस्वर्णसेनं प्रणिपत्य पूतं धात्विष्टकार्यं प्रवदामि किञ्चित् ॥

तत्र प्रथमं तिङ्प्रत्ययाः क्रियार्येभ्यो धातुभ्यः परस्य लकारस्य
 ाने योज्यन्ते । के पुनस्तिङ्प्रत्ययाः—तिप्, तस्, क्षि, सिप्,
 स् थ, मिप्, वस्, मस् । त, आताम्, ह्य, धाम्, आधाम्,
 रम्, इल्, वहिर्ह, महिर्ह इति । के च लकारः—लट्, लिट्,
 इट्, लृट्, लेट्, लृट्, लिङ्, लुङ्, लृङ्, लेङ् इति । धातवः
 [नरर्थवशाद् द्विविधा भवन्ति । सकर्मकाकर्मकाश्चेति । तत्र ये
 कर्मपेक्षा क्रियामाहु कट करोति, माम गच्छति इत्यादयः ते
 सकर्मकाः । ये च कर्मनिरपेक्षाः क्रियामाहुः आस्ते शेते इत्याद-
 यस्तेऽकर्मकाः । ते पुनः सर्वे एकादशविधा भवन्ति, शब्द्वि-
 करणा एधादयः । सुषन्तप्रकृतिकानामेधादिष्वन्तर्भावः शब्द्वि-
 करणकर्त्वात् । श्लुञ्जिकरणा अदादयः, श्लुञ्जिकरणा जुहो-
 त्यादयः, इयविकरणा दिवादयः, श्लुञ्जिकरणाः स्वादयः,
 इनाविकरणाः ऋयादयः, शब्द्विकरणास्तुदादयः, उयिकरणास्व-
 नादयः, नम्बिकरणा रुधादयः, गिजन्ताश्चुरादयः, विकल्पि-
 तगिजन्ता युजादयश्चेति । ते पुनस्तिङ्प्रत्ययवशान् त्रिविधा
 भवन्ति अतङ्बन्तस्तङ्बन्त उभयवन्तश्चेति । कदाचिदक्षण-
 विशेषादतङ्बन्तस्तङ्बन्तो भवन्ति, तङ्बन्तोऽप्यतङ्बन्तो भ-
 वन्ति । तत्र प्रथमं शब्द्विकरणेष्वेधादिषु अतङ्बन्तो भूइत्येत-

अन्यत्रमो अन्यतरो वा भवतां कठः ।

५४७ । एकात् । ३ । ४ । १०८ । एकशब्दात् बहुना-
मेकस्मिन् निर्धार्ये हतमो वा भवति । एकतमो भवतां कठः
पटुर्गन्ता वा । चावचनगर्धम् ।

५४८ । वर्णात् कारः । ३ । ४ । १२६ । वर्णवाचिनः
कारप्रत्ययो भवति स्वार्थे । अ एव अकारः ककारः चकारः
बहुलमित्येव तेनाभिनिष्ठान इत्यादौ न भवति । एवकार
इत्यादौ च भवति । रेफ इति रादिफ इति सिद्धम् । रकार
इत्यपीष्यते ।

५४९ । भेषजादिहोत्रादेवेभ्यश्चण्डतल् । ३ । ४ ।
१२७ । भेषजादिभ्यः होत्रा देव इत्येताभ्यां च स्वार्थे यथासं-
ख्यं ट्यण्डतल् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । टणला इतः । भेषज-
मेव भेषज्यम्, अनन्तमेव आनन्द्यम्, इतिहेत्येव ऐतिष्यम्,
इतिदेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । चत्वार एव
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम्, त्रैलोक्यम्, पाङ्गुण्यम्, होत्रैव होत्रीयम्,
देव एव देवता ।

५५० । प्रज्ञादिभ्योऽण् । ३ । ४ । १३२ । प्रज्ञादि-
भ्यः स्वार्थे ञ् वा भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्राज्ञी, वणिगेव
वाणिजः । इत्यादि सर्वे तद्धितोद्दिष्टि समबलोक्य समुन्नेयम् ।

॥ इति दयापालमुनिविरचिते रूपसिद्धिव्याकरणे
तद्धितसिद्धिः ॥

अथ कर्तरि तिङन्ता नीयन्ते ।

श्रीपालसिद्धं सदनन्तवीर्यं वीरं सुशान्तिं विजयाकलंकम् ।
 श्रीस्वर्णसेनं प्रणिपत्य पूतं घात्विष्टकार्यं प्रवदामि किञ्चित् ॥

तत्र प्रथमं तिङ्प्रत्ययाः क्रियार्येभ्यो धातुभ्यः परस्य लकारस्य
 याने योज्यन्ते । के पुनस्तिङ्प्रत्ययाः—तिप्, तस्, शि, सिप्,
 पस् थ, मिप्, वस्, मस् । त, आताम्, झ, याम्, आधाम्,
 ध्वम्, इल्, वहिद्, महिद् इति । के च लकागः—लट्, लिट्,
 लुट्, लृट्, लेट्, लृट्, लिङ्, लृङ्, लेङ् इति । धातवः
 पुनरर्थवशाद् द्विविधा भवन्ति । सकर्मकाकर्मकाश्चेति । तत्र ये
 कर्मापेक्षा क्रियामाहु कट करोति, प्राप्तं गच्छति इत्यादयः ते
 सकर्मकाः । ये च कर्मनिरपेक्षाः क्रियामाहुः आस्ते शेते इत्याद-
 यस्तेऽकर्मकाः । ते पुनः सर्वे एकादशविधा भवन्ति, शब्धि-
 करणा एधादयः । सुबन्तप्रकृतिकानामेधादिष्वन्तर्भावः शब्धि-
 करणकरत्वात् । श्लुष्विकरणा अदादयः, श्लुष्विकरणा जुहो-
 त्यादयः, श्यष्विकरणा दिवादयः, श्लुष्विकरणाः म्वादयः,
 श्नाष्विकरणाः ऋयादयः, श्विकरणास्तुदादयः, उष्विकरणास्त-
 नादयः, नम्ष्विकरणा रुधादयः, णिजन्ताश्चुरादयः, विकल्पि-
 तणिजन्ता युजादयश्चेति । ते पुनस्तिङ्प्रत्यययज्ञानं त्रिविधा
 भवन्ति अतड्वन्तस्तद्वन्त उभयवन्तश्चेति । कदाचिह्रश्रण-
 विशेषादतड्वन्तस्तद्वन्तो भवन्ति, तड्वन्तोऽप्यतड्वन्तो म-
 वन्ति । तत्र प्रथमं शब्धिकरणेष्वेधादिषु अतड्वन्तो भूइत्येत-

स्मात् कृहोतुंत्वामिति कर्तरि विहितस्य लकारस्य स्थाने तिवा-
दयो योज्यन्ते । भूसत्तायामिति सत्तायामर्थे भू इति प्रकृतिः
पठ्यते । भू इति स्थिते क्रियार्थो धातुरिति धातुसंज्ञायां सत्यां
सतीति लट् । टकार एटित इति विशेषणार्थः । अकारो विदो
लटो वेति विशेषणार्थः । एकद्विवहाविति वर्तते—

५५१ । लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिप्त्स्लिसिप्थस्थमिब्व-
स्मस् । १ । ४ । १ । ल इति सामान्येनोत्सृष्टानुबंधानां दशा-
नां लकाराणां ग्रहणम्, अन्ययुष्मदस्मदर्धेषु प्रत्येकमेकद्विवहुषु
वर्तमानस्य धातोर्विहितस्य लकारस्य यथाक्रमं तिवादयो नवा-
देशा भवन्ति । इति अन्यस्मिन्नेकस्मिन्नर्थे तिप्, अन्ययोर्द्वयो-
स्तस्, अन्येषु बहुषु त्रि । युष्मद्येकस्मिन्नर्थे सिप्, युष्मदोर्द्व-
योऽथन्, युष्मत्सु बहुषु थ । अस्मद्येकस्मिन्नर्थे मिप्, अस्मदो-
र्द्वयोः वम्, अस्मत्सु बहुषु मस् भवति । तिप्सिप्मिपां पका-
रोऽप्रयोगी श्ल्यब्लविति पर्युदासार्थः ।

५५२ । शोऽन्तः । १ । ४ । ८८ । धातोर्लादेशावय-
वस्य झकारस्य अन्त इत्यादेशो भवति । तकारेऽकार उच्चार-
णार्थः । ततः कर्तरि शबिति मध्ये शप् । शकारपकारावितौ, श-
कार एचोऽश्वा इति विशेषणार्थः, पकारः पूर्ववत् “ अक्कि-
ल्लुग्धेतौ ” इत्युकारस्यौकारः एचोऽच्ययवायावित्यवादेशः ।
अन्तादेशे एदे इति अकारस्य लुक् । मिब्वस्मस्सु—

५५३ । आन्नव्यतः । ४ । २ । ३४ । मकारादौ वका-
रादौ लिबर्जितलादेशे परे अकारस्याकारो भवति ततः सुक्

इमिति पदसंज्ञायां सजूरहस्तो तिप्यकसंयुध्वंसो रिरिति
 दान्तस्य सकारस्य रिः । तस्य रः पदान्ते विसर्जनीय इति
 [सर्जनीयः । नीतिः—स भवति, तौ भवतः, ते भवन्ति, त्वं
 भवसि, युवां भवथः, यूयं भवथ, अहं भवामि, आवां भवा-
 ः, वयं भवामः । यत्रैकस्मिन्वाक्ये युष्मच्छब्दः प्रयोक्तुं
 शक्यते तत्र सिवाद्यो भवन्ति नान्यत्रेति भवान् भवति, भवन्तौ
 भवतः, भवन्तो भवन्ति इति । अत्र युष्मच्छब्दपर्यायस्य भव-
 च्छब्दस्य प्रयोगे युष्मच्छब्दस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् सिप्य-
 म्थान भवन्ति । युष्मच्छब्दप्रवृत्तिं प्रति हि योग्यो युष्मच्छ-
 ंदार्यो विज्ञायते । भवति, भवतः, भवन्ति, भवसि, भवथः,
 भवथ, भवामि, भवावः, भवामः इति अत्रान्ययुष्मदस्मदाग-
 प्रयोगेपि तदर्थ एव लार्थः इत्यादेशार्थः । अर्थविशेषाभिव्यक्त्यर्थं
 धातोरुपसर्गेण योगः काम्यते तत्र च धातुरन्तरङ्गत्वात्
 पूर्वमुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति कर्मव्यतिहाराभिव्य-
 क्त्यर्थं विअति इत्येतावुपसर्गौ भूइत्येतस्माद् धातोः पूर्वं
 प्रयोक्तव्यौ, पश्चात् सतीति लट्प्रत्ययः तस्य एकद्विवहौ
 लोऽन्ययुष्मादस्मासु तातामृशथासाथांभ्वमिस्वहिमहिडिति च
 वर्तमाने ---

५५४ । व्यतिहृतेऽगतिर्हिसाशब्देऽह्वहश्चापरस्परान्यो-
 न्येतरेतरे १ । ४ । ७६ । परस्परसम्बन्धिहरणं व्यतीहारः, इतर-
 सम्बन्धिन इतरेणेतरसम्बन्धिनश्चेतरेण ग्रहणं तस्य कर्म व्यतिहृ-
 तम् । तस्मिन् गतिर्हिसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेः वहते

अन्यस्यच धातोः कर्तृषु अन्ययुष्मदस्मासु प्रत्येकमेकद्विवहुषु
वर्तमानस्य लकारस्य यथासंख्यं त आताम्, झ, थास्, आथाम्,
ध्वम्, इल्, ष्हि, महिङ् इत्येते आदेशा भवन्ति परस्पर
अन्योन्य इतरेतर इत्येतस्मिन्सति । इति तादयो नवादेशा
भवन्ति । लकारो रज्ञौ झेलोरिति विशेषणार्थः । ङकारः मुङिति
तङिति च प्रत्याहारार्थः तादिषु पूर्ववत् शबोत्वावादेशाः,
झकारस्य झोऽन्त इत्यन्तादेशः ।

५५५ । ए टितः । १ । ४ । ९२ । धातोर्विहितस्य टितो
लकारस्य तड एकारादेशो भवतीति षष्ठ्या स्थानेऽन्तेलः इति
अन्तस्य एकारो भवति ।

५५६ । थासः से । १ । ४ । ९५ । टितो लकारस्य
थास. से इत्यादेशो भवतीति थासः सेभावः ।

५५७ । वह्यामो गेष् । १।४।९.३ । टितो लकारस्य तङ्को
वहेरिकारस्यामश्च गेष् भवति । इति आतामाथामित्यनयोराभः
वहेरिकारस्य च गेष् भवति । गकारो गित इति प्रतिषेधार्थः
शकारः सर्वादेशार्थः ।

५५८ । आतोऽपः । ४ । २ । ३६ । धातोर्धः पित्वि-
वर्जितः लादेशः तस्य य आकारः तस्य परस्यातः इयादेशो
भवतीति आतामाथामोराकारस्येय् भवति ।

५५९ । लुग्व्योर्वल्कौ । २ । ३ । ३५ । प्रत्ययस्याध-
यवे कार्ये वलि कौ च परे वकारयकारयोर्लुगभवतीति यकारस्य
लुफ । इक्पेडरित्येह् ङकारस्यान्तादेशाकारे ध्वमि मकारस्य

ले लकारस्य च एकारे कृते एदे इति पूर्वाकारस्य लृक् । वहि-
 क्षोराव्ययतः इत्याकारः । नीतिः— व्यतिभवते, व्यतिभवेते,
 गतिभवन्ते, व्यतिभवसे, व्यतिभवेथे, व्यतिभवध्वे,
 पतिभवे, व्यतिभवावहे, व्यतिभवामहे । एधि वृद्धौ ।
 कारोऽप्रयोगी तदर्थः । सतीति लट् तस्य ।

५६० । तातांश्चथासाथांघ्वमित्वहिमहिहृडिदिच्छीय-
 त्क्ष्वपस्कृनिविशः । १ । ४ । २ । इकारेतः इदितः शीया-
 देशात् संक्षुअपस्कृनिविश् इत्येतेभ्यश्च सोपसर्गभ्यः परस्य लषा-
 रस्य अन्त्यगुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विवहुषु वर्तमानस्य यथासंख्यं
 तादयो नवादेशा भवन्ति । शेषं पूर्ववत् । नीतिः— एधते, एधेते,
 एधन्ते । एधसे, एधेथे, एधध्वे, एधे, एधावहे, एधामहे ।
 लुपचीप् पाके ईकारपकारदुशब्दा इतः । ततः लडादयः । पचति,
 पचतः, पचन्ति, पचसि, पचथः, पचथ, पचामि, पचावः,
 पचामः । फलेशद्विवक्षायां लकारस्य—

५६१ । जीदिदपवदानुपसर्गज्ञः । १ । ४ । ६६ । त्रितः,
 ईदितः अपूर्वस्य च वदेरनुपसर्गस्य च जानातेर्धातोः परस्य
 लस्य फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य तडो भवन्तीति तादयः । शेषं
 पूर्ववत् । पचते, पचेते, पचन्ते । पचसे, पचेथे, पचध्वे । पचे,
 पचावहे, पचामहे । तेभ्य एव धातुभ्यः व्यभेर्भुवोभूते इति
 वर्तमाने—

५६२ । अनद्यतने लङ् । ४ । ३ । २०७ । आन्याद्यादु-
 स्थानादान्याद्यात् संवेशनात् एवोऽद्यतनकालः, अहरुभयतो

अर्द्धरात्रं वा । न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन् तस्मिन्भूतेर्ये वर्तमानाब्
धातोर्लृङ् प्रत्ययो भवतीति लृङ् । इकार एङितो लुगिति
विशेषणार्थः । अकारः श्लेलेयगिति विशेषणार्थः । मध्ये
शबोत्वावादेशाः ।

५६३ । लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् । ४ । २ । १३१ ।
धातोर्लृङ् लृङ् लृङ् विषये अडागमो भवति न चेन्माहाऽस्य
योगो भवति । टकारः टिदादिरिति विशेषणार्थः । तिदादयः ।

५६४ । एङितो लुक् । १ । ४ । १०५ । हितो लका-
रस्यातह इकारान्तस्य लुग्भवतीति इकारस्य लुक् । अन्तस्य
तकारस्य पदस्येति लुक् ।

५६५ । तस्यस्थवस्मस्मेस्तान्तन्तवमां लेटश्च १ । ४ ।
११४ । हितो लेटश्च लकारस्य तस्यस्थवस्मस्मि इत्येतेषां
यथासंख्यं ताम्, तम्, त, व, म, अम्, इत्येते आवेशा
भवन्तीति तसादीनां तामादयः । वस्मसोराद्यव्यत इत्याकारः ।
नीतिः—अभवत्, अभवताम्, अभवन् । अभव, अभवतम्,
अभवत । अभवम्, अभवाव, अभवाम । तद्भु टित्वाभा-
वात् एटित इत्यादि नास्ति । नीतिः—व्यत्यभवत्, व्यत्यभवे-
ताम्, व्यत्यमवन्त । व्यत्यभवथाः, व्यत्यभवेथाम्, व्यत्यभव-
ध्वम् । व्यत्यभवे, व्यत्यमवावहि, व्यत्यभवामहि ।

५६६ आरिजाद्यचः । ४ । २ । १३२ । लृङ् लृङ् लृङ्-
विषये धातोरादेरचः आरिषो मधन्त्यमाङ्योगे । शेषं पूर्ववत् ।
प्रेषत्, प्रेषताम्, प्रेषन्त, प्रेषथाः, प्रेषयाम्, प्रेषध्वम्, प्रेषे,

ऐधावहि, ऐधामहि । अपचत्, अपचताम्, अपचन् । अपचः,
अपचतम्, अपचत, अपचम्, अपचाव, अपचाम ।
प्रपचत, अपचेताम्, अपचन्त । अपचथाः, अपचेथाम्,
प्रपचध्वम् । अपचे, अपचावहि, अपचामहि । तेभ्य एव धा-
तुभ्य इच्छार्थे लेङ् लेडिति अधिकृत्य—

५६७ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने । ४।

४ । १२६ । विधिर्नियोगः, अज्ञातज्ञापनमित्येके । निमन्त्रणं
नियोगतः कर्तव्यम्, स्वाभिमुखीकरणमित्येके । स्वेच्छया काम-
चारतः कर्तव्येष्वनुज्ञापनमामन्त्रणमित्येके । अधीष्टं सत्कारपूर्वि-
का व्यापारणा । संप्रश्नः संप्रधारणा । बुमुत्सावेदनं प्रार्थना । एते-
षु अर्थविशेषणेषु धातोः लेङ्लेडौ भवतः ।

५६८ । लिङ्लेडाशिपि । ४ । ४ । १३६ । आशिपि

गम्यमानायां धातोर्लिङ्लेडौ भवतः । टकार ए टित इति विशेष-
णार्थः । एकारः तस्थस्थवस्मस्मेस्तान्तंत्वमां लेटश्चेति विशेष-
णार्थः । शब्दोत्थावादेशाः पूर्ववत्तिवाच्यः ।

५६९ सीम्पेह्युन्याम् । १ । ४ । ११४ । लेटः सिमि
ए इत्येतेषां यथासंख्यं ह्यादयो भवन्ति ।

५७० । तुहोस्तादाशिपि । १ । ४ । १२२ । आशि-
पि तुहोस्तातादेशो भवति वा ।

५७१ । अतो हः । ४ । २ । ३९ । धातोः परो योऽङ्गा-
रान्तप्रत्ययः तस्मान् परस्य हकारादेः लिबर्जितछादेशस्य श्लुग्म-
वति । तसादीनां तामादयः ।

५७२ । म्वेनादेष्टाप् । १ । ४ । ११५ । मकारवकार-
कारनकारादेर्लेडादेशस्य टाषागमो भवति । टपावितौ । प्रयोजनं
पूर्ववत् । दीर्घ इति दीर्घः । नीतिः—भवतु, भवताद्—भवताम्,
भवन्तु, भव—भवतात्, भवतम्, भवत । भवानि, भवान्,
भवाम । तडः शोऽन्तः, एटितः, वद्यामोगेश्, थासःसे इति
च कार्याणि भवन्ति, तत्र तातांज्ञाधाम्मु तदेकारस्य सीम्येर्हर्षु-
न्यामिति आमादेशः सेः ध्वेइचैकारस्य—

५७३ । स्वी वाम् । १।४।११७ । लेडादेशस्य सकारवका-
राभ्यां परस्य एकारस्य यथाक्रमं व अम् इत्यादेशौ भवतः ।
इति वामौ भवतः । बहेमहे इत्यत्र म्वेनादेष्टाप् इति टाप् ।

५७४ । एतोऽमौप् १।४।११६ । लेडादेशस्य म्वेनादेरेकारस्य
ऐवादेशो भवतीत्यामपवादः अगकारानुबन्धः इत्यादेशैकारस्या-
नेन परत्वादैकारः न टाप् । नीतिः—व्यतिभवताम्, व्यतिभवे-
ताम्, व्यतिभवन्ताम्, व्यतिभवस्व, व्यतिभवेधाम्, व्यतिभ-
वध्वम्, व्यतिभवै, व्यतिभवावहै, व्यतिभवामहै । एधताम्,
एधेताम्, एधन्ताम् । एधस्व, ऐधेधाम्, एधध्वम् ।
एधै, एधावहै, एवामहै । पचतु—पचतात्, पचताम्,
पचन्तु । पच—पचतात्, पचतम्, पचत । पचानि, पचान्,
पचाम । पचताम्, पचेताम्, पचन्ताम् । पचस्व, पचेधाम्, पचध्वम् ।
पचै, पचावहै, पचामहै । तेभ्य एव धातुभ्यः विधिनिमन्त्रणे-
त्यादिना लेङ् । डकार एर्दितो लुगिति विशेषणार्थः एकार
लेलेरिति विशेषणार्थः । शबोत्वावादेशाः पूर्ववत्तिभाव्यः

एङितो लुगित्यादीनि च ङिङ्देशकार्याणि ।

५७५ । ङ्याट्क्यासट् । १ । ४ । १०९ । लेङ्देशस्य
 ङिङ्देशस्य घातङां यथासंख्यं ङ्याट्क्यासट् इत्येतावागमौ
 भवतः । टीयोऽपवादः । टकारो देशविध्यर्थः । ङकारो
 ङित्कार्यार्थः ।

५७६ । लेलेः । १ । ४ । १०८ । ङितो लकारस्य लेङो
 ङिङ्श्च हेर्जुप् भवति । जकारो जुस्यक्वेङ् इति विशेषणार्थः ।

५७७ । इय्यः । ४ । २ । १५ । घातोर्यो लिवर्जितङा-
 शः तस्य यो याशब्दः तस्यातः परस्य इयादेशो भवति ।
 ङ्ग्योर्वल्काविति यकारस्य लुक्, इक्वेङ् इत्येङ् । नीतिः—
 भवेत्, भवेताम्, भवेयुः । भवेः, भवेतम्, भवेत् । भवेयम्,
 भवेय, भवेम । तद्भुञ्जु -

५७८ । रन्नौ झेलीः । १ । ४ । ११० । ङितो लकारस्य
 लेङेर्ह इल् इत्येतोर्यथामंख्यं रन् अत् इत्येतावादेशौ भवतः ।

५७९ । टीय् । १ । ४ । १११ । लेङ्ङिङ्देशस्य
 तङ्गः टीयागमो भवति । वलि लुङ्ग्योर्वल्काविति यकारस्य लुक्
 व्यतिभवेत्, व्यतिभवेयाताम्, व्यतिभवेरन् । व्यतिभवेथाः,
 व्यतिभवेयाथाम्, व्यतिभवेध्वम् । व्यतिभवेय, व्यतिभवेवहि,
 व्यतिभवेगहि । एधेत्, एधेयाताम्, एधेरन् । एधेथाः,
 एधेयाथाम्, एधेध्वम्, एधेय, एधेवहि एधेमहि । पचेत्, पचे-
 ताम्, पचेयुः, पचेः, पचेतम्, पचेत् । पचेयम्, पचेव, पचेम ।
 पचेत्, पचेयाताम्, पचेरन् । पचेथाः, पचेयाथाम्, पचेध्वम् ।

पचेय, पचेथहि, पचेमहि । टुनडु समृद्धौ उकारदुशब्दात्रितौ ।

५८० । उदितः । ४ । २ । १९७ । उदितो धातोर्नमागमो भवति । अकार उच्चारणार्थः । मकारो देशविध्यर्थः पूर्ववत् लङादयः । नन्दति, नन्दतः, नन्दन्ति इत्यादि । ध्वंसुङ् गतौ ध्वंसनेच उकारद्वकारात्रितौ । म्वांजयपदान्ते शल्यनुस्वार इत्यनुस्वारः । ङित्वात् तातामित्यादिना तङ् । ध्वंसते, ध्वंसेते, ध्वंसन्ते इत्यादि । व्येञ् संवरणे । संव्ययति, संव्ययतः, संव्ययन्ति इत्यादि । ङित्वात् जीदिदेश्यादिना तङ् । व्ययते, व्ययेते, व्ययन्ते इत्यादि । लङि अनन्दत्, अनन्दताम्, अनन्दन् इत्यादि । समव्ययत् समव्ययताम् समव्ययन् इत्यादि । अव्ययत, अव्ययेताम्, अव्ययन्त इत्यादि । लेटि नन्दतु नन्दताद्वा नन्दताम्, नन्दन्तु इत्यादि । ध्वंसताम्, ध्वंसेताम् ध्वंसन्ताम्, इत्यादि । संव्ययतु संव्ययताद्वा, संव्ययताम्, संव्ययन्तु इत्यादि । संव्ययताम्, संव्ययेताम्, संव्ययन्ताम् इत्यादि । लेङि—नन्देत्, नन्देताम्, नन्देयुरित्यादि । ध्वंसेत, ध्वंसेयाताम्, ध्वंसैरन् इत्यादि । संव्ययेत्, संव्ययेताम्, संव्ययेयुः इत्यादि । संव्ययेत । संव्ययेयाताम्, संव्ययेरन् इत्यादि नेयम् ।

इति श्वादयः ।

अथादादयः कथ्यन्ते—

लेटेलेङ्क्षु मध्ये कर्तरि शक्ति शप् नस्य ह्रदादेः श्लुब्लुगिति
 श्लुक् चरीति चत्वंम् । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्थः
 अत्थ । अग्नि अद्भः अद्भः । झकारस्य,

७८१ । तडोऽनतः । १ । ४ । ९० । तडो झकारस्या-
 नतः अनकारादुत्तरस्य अत्इत्ययमादेशो भवति । इत्यत् । व्य-
 त्यक्ते व्यत्यदाते व्यत्यदते । व्यत्यत्से, व्यत्यदाथे, व्यत्यदृध्वे, व्य-
 त्यदे, व्यत्यद्वहे, व्यत्यद्वहे । शीब् स्वप्ने पूर्ववत् लडादयः—

५८० । एङ्गोडः । ४ । २ । ३ । शीडो घातोरिकः
 श्लेलेपरे षकारो भवति । झकारस्य—

५८२ । शीडो रत् । १ । ४ । ९१ । शीडः परस्य तडो
 झकारस्य रदित्यादेशो भवति इति रत् । सेः शास्वमीत्यादिना
 पिः । शेते, शयाते, शेरते । शेपे, शयाथे, शेध्वे । शये, शेवहे
 शेमहे । ब्रूब् व्यक्तायां वाचि । जकार इत् । पूर्ववत्लडादयः ।

५८४ । हुव ईद् । ४ । २ । २५ । ब्रूब् इगन्तात् पर-
 स्याक्छितो ह्रदादेः लिबजितलादेशस्य ईडागमो भवति । टकारो
 देशविध्यर्थः । अपिति श्ल्यब्लाविति डिद्वद्वावादीडेडौ न भवत
 भूहृत्शतोश्चेयुवित्युव् । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः
 ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते, ब्रूपे,
 ब्रुवाथे, ब्रूध्वे, ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे ।

५८५ । युवस्तिप्पञ्चतो णश्पञ्चतयुवश्चाहः । १ ।
 ४ । १०४ । ब्रूवो लटः तिवादीनां पञ्चानां यथाक्रमं णश्,
 अतुम्, उम्, थ, अथुत् इत्यादेशा वा भवन्ति तत्सन्नियो-

गेन च घ्रुव आहोदेशो भवति । अकार उच्चारणार्थः ।

५८६ । ध्याहः । ४ । २ । ८२ । आहो ब्रूवादेशस्य
यादौ तकारो भवति । आह आहत्तुः आहुः आत्थ आहश्रुति ।
लङि—

५८७ । अदोऽट् । ४ । २ । २८ । अदर्धातोः परस्या-
क्वित्तो हलादेशवर्जितलादेशस्याल्मात्रस्याट् भवति । टकारो
देशविध्यर्थः । आरेजाद्यच्च इत्याकारः । आदत्, आत्ताम्, आदन्
आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्य । व्यत्यात्त,
व्यत्यादाताम्, व्यत्यादत । व्यत्यात्याः व्यत्यादायाम्,
व्यत्यादूध्वम् । व्यत्यादि, व्यत्याद्वहि, व्यत्याद्यहि । अशेत,
अशयाताम्, अशेरत । अशेयाः, अशयायाम्, अशेदूध्वम् ।
अशयि, अशेवहि, अशेमहि । अम्रवीत्, अम्रूताम्,
अम्रुवन् । अम्रवीः, अम्रूतं, अम्रूत । अम्रवम्, अम्रूव,
अम्रूम । अम्रूत, अम्रूयाताम्, अम्रुवत । अम्रूयाः, अम्रु-
वायाम्, अम्रूध्वम् । अम्रुवि, अम्रूवहि, अम्रूमहि । लेटि
सेर्हिभावे—

५८८ । जल्होर्हो धिः । ४ । २ । ३२ । जलन्ताञ्जु-
होतेष्व परस्य लिङ्गितलादेशस्य हकारस्य धि इत्यादेशो
भवति । इकार उच्चारणार्थः । अत्तु, अत्ताद्वा, अत्ताम्,
अदन्तु । अद्धि अत्ताद्वा, अत्तं, अत्त । अदानि, अदाव,
अदाम । व्यत्यत्ताम्, व्यत्यदाताम्, व्यत्यदताम् । व्यत्य-
स्व, व्यत्यदायाम्, व्यत्यदूध्वं, व्यत्यदै, व्यत्यदावहे, व्यत्यदा

महै । शेताम्, शयाताम्, शेरताम् । शेष्वा, शयाथाम्
शेष्वम् । शयै, शयावहै, शयामहै ।

५८९ । हि चाप् । १ । ४ । १२३ । हि च ताच्च
पिन्न भवतीति हौ ताति च विस्वाभावात् इत्यब्लाविति ङिङ्-
ज्ञावात् एङरो न भवन्ति । ब्रवीतु, ब्रूताद्वा, ब्रूताम्, ब्रुवन्तु ।
ब्रूहि, ब्रूताद्वा, ब्रूतम्, ब्रूत । ब्रवाणि, ब्रवाण, ब्रवाम ।
ब्रूताम्, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम्, ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूष्वम् । ब्रवै,
ब्रवावहै ब्रवामहै । लेङि षसि,

५९० । श्लुगुसि । ४ । २ । ३७ । धातोर्ये उत
तस्मिन् परत आकारस्य श्लुभवतीत्याकारस्य श्लुक् । अद्यात्,
अद्याताम्, अद्यु । अद्याः, अद्यातम् अद्यात् । अद्याम्,
अद्याव, अद्याम । व्यत्यदीत्, व्यत्यदीयाताम्, व्यत्यदीरन् ।
व्यत्यदीथाः, व्यत्यदीयाथाम्, व्यत्यदीष्वम् । व्यत्यदीय,
व्यत्यदीवहि, व्यत्यदीमहि । शयीत्, शयीयाताम्, शयीरन् ।
शयीथाः, शयीयाथाम्, शयीष्वम् । शयीय, शयीवहि, शयी-
महि । श्रूयात्, श्रूयाताम्, श्रूयु । श्रूया, श्रूयातम्, श्रूयात् ।
श्रूयाम्, श्रूयाव, श्रूयाम । श्रुवीत्, श्रुवीयाताम्, श्रुवीरन् ।
श्रुवीथाः, श्रुवीयाथाम्, श्रुवीष्वम्, श्रुवीय, श्रुवीवहि,
श्रुवीमहि ।

इत्यदावयः ।

अथ ह्रादयः

हु दानादनयोः । पूर्ववत् लडादयः । तत्र श्लेलेषु कर्तरि शबिति मध्ये शप् । तस्य ह्रदादेः श्लुव्श्लुगिति श्लुप् । पित्सु द्विर्वचनात् प्रागेव परत्वात् अक्विड्लुग्येताविति एङ् । तसादावपि श्ल्यञ्छाविति डिद्वद्भावादेङ् न भवति । द्विर्धातुः श्लुव्लिङ्ङ् प्रत्यये प्राक्त्वच्यच इति द्विर्वचनम् ।

५९१ । कुहोश्चुः । ४ । २ । ८४ । द्विर्भावे पूर्वस्य यौ कवर्गहकारौ तयोश्चवर्गो भवतीत्यासन्न । इति हकारस्य शकारः । आण्जश्रञ्जपः इति ओकारस्य उकारः । शकारस्य जकारः ।

५९२ । द्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत् । १ । ४ । ८९ । द्वे उक्ती यस्मिन् वा स द्युक्तिः द्विरुक्त इत्यर्थः । पञ्चानां वर्गः पञ्चत् । जक्षाणां पञ्चत् जक्षपञ्चत् । जक्षादिपञ्चकमित्यर्थः । द्विरुक्तात् जक्षादिभ्यश्च पञ्चम्यः परस्य लादेशायवक्षकारस्य अदित्यादेशो भवतीत्यन्तादेशापवादः ।

५९३ । द्विणोऽचीकः श्लेले यम् । ४ । २ । १ । हु इण् इत्येतयोरिकः शिति लेटि लेडि लटि लङि च क्विडत्यजादौ प्रत्यये परे यञादेशो भवति । इयुवपवादः । जुहोति जुहुतः जुहति । जुहोपि जुहुयः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः । व्यतिजुहुते, व्यतिजुहते, व्यतिजुहुते । व्यतिजुहुपे, व्यतिजुहुथे, व्यतिजुहुथे । व्यतिजुहुते, व्यतिजुहुथे,

व्यतिजुहुमहे । ओहाङ् गतौ । पूर्ववल्लडादयः शपः श्लुब्धि-
र्वचनादि ।

५९४ । पृमृहाङ्गामित् । ४ । १ । ९५ । पृमृहा-
ङ् इत्येतेषां श्लुपि विहिते द्विर्भावे सः पूर्वः तस्य इकारो
भवति ।

५९५ । हल्यघोरीः । ४ । २ । ३८ । आप्रत्ययस्या-
ञ्जेष्वापुसञ्जकस्य धातोराकारस्यापिति यि च लिबर्जितला-
ते ईकारो भवति । अजादौ आज्ञेरात् इत्याकारस्य लुग्भ-
ति । जिहोते, जिहाते, जिहते । जिहीये, जिहाये, जिहीभ्वे ।
वहे, जिहीवहे, जिहीमहे । डधान् धारणे च । अकारडुश-
दावितौ पूर्ववल्लडादयः शपः श्लुप् द्विर्वचनादि आप्जप्रञ्जप
इत्यकारो दकारश्च—

५९६ । धावो जलि च । १ । २ । ७७ । ह्यपन्तस्य
धावो धातोरवयवस्य घञः स्थाने जलादौ प्रत्यये परे भप्
भवति । दधाति, धत्तः, दधति । दधासि, धत्थः, धत्थ ।
दधामि दध्मः, दध्मः । धत्ते, दधाते, दधते । धत्से, दधाथे
धद्वे । दधे, दध्वहे, दध्महे । लङि शेः—

५९७ । सिविदञ्जेरभ्रः । १ । ४ । १०७ । सिप्रत्य-
यागताद्विदः अञ्जेश्च धातोः परस्य डिल्लादेशस्य ज्ञेर्नित्यं
जुस् भवति नचेत् स सिः भुवः परो भवतीति जुस्—

५९८ । जुस्यक्वेडर् । ४ । ० । १६ । धातोरिकः
जुमि पकि च परे एङ्गो भवन्ति । अजुहोत्, अजुहुताम्, अजु-

द्वुः । अजुहोः, अजुहृतम्, अजुहृत । अजुहवम्, अजुहव,
 अजुहुम । व्यत्यजुहुत, व्यत्यजुह्वाताम्, व्यत्यजुह्वत । व्यत्यजुहु
 याः, व्यत्यजुह्वाथाम्, व्यत्यजुहुध्वम् । व्यत्यजुह्वि, व्यत्यजुहुवहि
 व्यत्यजुहुमहि । अजिहीत, अजिहाताम्, अजिहत । अजि-
 हीथाः, अजिहाथाम्, अजिहीध्वम् । अजिहि, अजिहीवहि,
 अजिहीमहि । अदधात् अघत्ताम् अदधुः । अदधाः अघत्तम्
 अघत्त । अदधाम् अदध्व अदध्म । अघत्त, अदधाताम्,
 अदधत् । अघत्थाः, अदधाथाम् अघत्ध्वम् । अदधि, अदध्वहि,
 अदध्महि । लेटि जर्होर्होधि रिति धिभावः हिचावित्यपित्वात्
 ङिद्वद्भावादेङ् न भवति । जुहोतु जुहुताद्वा, जुहुताम्, जुहुतु,
 जुहुधि जुहुताद्वा, जुहुतम् जुहुत । जुह्वानि, जुह्वाम्,
 जुह्वाम । व्यतिजुहुताम् व्यतिजुह्वाताम् व्यतिजुह्वताम् ।
 व्यतिजुहुध्व व्यतिजुह्वाथाम् व्यतिजुहुध्वम् । व्यतिजुह्वै,
 व्यतिजुह्वामहै, व्यतिजुह्वामहै । जिहीताम्, जिहाताम्
 जिहताम् । जिहीध्व, जिहाथाम्, जिहीध्वम् । जिहै, जिहावहै,
 जिहामहै । दाधाध्वविति घुसंज्ञायाम् ।

५९९ । घोर्हि । ४ । १ । ६८ । घुसंज्ञकस्यधातोः हका-
 रादौ हि इत्येतस्मिन् लेटादेशे प्रत्यये परे अच एकारो भवति
 न च द्विः । दधातु धत्ताद्वा, धत्ताम्, दधतु । धत्स्व, दधा-
 थाम्, धद्वम् । दधै, दधावहै, दधामहै । लेङि जुहुयात्,
 जुहुयाताम्, जुहुयुः । जुहुयाः, जुहुयातम्, जुहुया-
 त । जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम् । व्यतिजुहुत, व्यतिजु-

हीयाताम्, व्यतिजुह्वीरन् । व्यतिजुह्वीथाः, व्यतिजुह्वीयाथाम्,
व्यतिजुह्वीध्वम् । व्यतिजुहीय व्यतिजुह्वीवहि व्यतिजुह्वीमहि ।
जिहीत, जिहीयाताम्, जिहीरन् । जिहीथाः, जिहीयाथाम् ;
जिहीध्वम् । जिहीय, जिहीवहि, जिहीमहि । विपूर्वः विदध्या-
, विदध्याताम्, विदध्युः । विदध्याः, विदध्यातम्, विद-
यात् । विदध्याम्, विदध्याव, विदध्याम । विदधीत, विदधी-
ताम्, विदधीरन् । विदधीथाः, विदधीयाथाम्, विदधी-
म् । विदधीय, विदधीवहि, विदधीमहि ।

इति ह्लादयः ।

अथ दिवादयः ।

दिवू क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगनिपु । ऊकार इत्
पूर्ववत् लडादयः । दिवादेः इय इति मध्ये इयः शपोऽपवादः
सकारः इत्यबलाविति डिङ्ङ्रावार्थे । तेन ह्रस्वस्य हल इत्ये-
ङ् न भवति । धातेर्वागित्यादिना दीर्घः । दीव्यति, दीव्यन्ः,
दीव्यन्ति, दीव्यसि इत्यादि । व्यतिदीव्यते व्यतिदीव्यते
व्यतिदीव्यन्ते व्यतिदीव्यसे इत्यादि । पूञ्चै प्राणिप्रसवे ङकारौ-
कारौ इतौ । आदेष्ण इत्यादिना पकारस्य सकारः । सूयते, सूयेते,
सूयन्ते इत्यादि । णही बन्धने ईदित । आदेष्ण इत्यादिना ण-
कारस्य नकारः । नह्यति नह्यतः नह्यन्ति इत्यादि । नह्यते,
नह्येते, नह्यन्ते इत्यादि । लङि धातोः प्राक् सप्तमः प्रयोगः

समदीव्यत्, समदीव्यताम्, समदीव्यन् इत्यादि । व्यत्यदी-
व्यत व्यत्यदीव्येताम् व्यत्यदीव्यन्त इत्यादि । प्रपूर्वः दीर्घः
प्रासूयत प्रासूयेताम् प्रासूयन्त इत्यादि । समनह्यत्, समनह्य-
ताम्, समनह्यन् इत्यादि । समनह्यत, समनह्येताम्, समनह्यन्त
इत्यादि । लेटि परिपूर्वः परिदीव्यतु, परिदीव्यताम्, परिदी-
व्यन्तु इत्यादि । व्यतिदीव्यताम्, व्यतिदीव्येताम्, व्यतिदी-
व्यन्ताम् इत्यादि । प्रसूयताम् प्रसूयेताम् प्रसूयन्ताम् इत्यादि ।

६०० । हिनुमीनानिणोऽद्गुरोऽन्तरश्च णः । ४ । २ । २३८
दुर्वर्जितात् षपसर्गादन्तरश्च षदाश्च परस्य हिनुमीनाभानि इत्ये-
तेषां णादेशस्य च नस्य यो भवति । भवति प्राज्ञोण इति परि-
भाषया व्यवस्था । परिणह्यतु, परिणह्यताद्वा परिणह्यताम् परि-
णह्यन्तु इत्यादि । परिणह्यताम्, परिणह्येताम्, परिणह्यन्ताम्
इत्यादि । लेटि — दीव्येत, दीव्येताम्, दीव्येयुः इत्यादि ।
व्यतिदीव्येत, व्यतिदीव्येयाताम्, व्यतिदीव्येरन् इत्यादि ।
प्रसूयेत प्रसूयेयाताम् प्रसूयेरन् इत्यादि । सन्नह्येत्, सन्न-
ह्येताम्, सन्नह्येयुरित्यादि । सन्नह्येत, सन्नह्येयाताम्, सन्न-
ह्येरन् इत्यादि । इति दिषादयः ।

अथ स्वादयः

धुञ् अभिपवे । अभिपवो मञ्जनं (मथनं) पीडनं वा
अकारस्त्वर्थः आदेश्ण इत्यादिना सकारः । पूर्ववह्लादयः ।
अक्षश्चुरिति वर्तमाने—

६०१ । स्वादेः । ४ । ३ । २८ । स्वादिभ्यो धातुभ्यः
कर्तरि श्लेले श्नुर्भवति । शकारः श्ल्यकटाविति द्विद्रवावार्थः
अतोऽत्राक्किङ्दिति एङ् न भवति । वस्मसोः —

६०२ । म्वि लुग्वा । ४ । २ । ४१ । असंयोगात्परो य
कारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्तस्य मकारादौ वकारादौ
।पिति लिषर्जितलादेशे परे लुग्वा भवतीति पक्षे उकारस्य
ऋ । एवं वहिमद्योरपि । सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति । सुनोपि
ऋथः सुनुथ । सुनोमि, सुन्वः सुनुवः, सुन्मः सुनुमः ।
सुनुते, सुन्वाते, सुन्वते । सुनुपे, सुन्वापे, सुनुध्वे । सुन्वे,
सुनुवहे सुन्वहे, सुनुमहे सुन्महे । अशौह् व्याप्तौ औकार-
हकारावितौ । न शादिति श्चुत्वनिषेधः । अश्नुते, अश्नुवाते,
अश्नुवतं । अश्नुपे, अश्नुवापे, अश्नुध्वे । अश्नुवे, अश्नु-
वहे, अश्नुमहे । चिन् चयने । चिनोति, चिनुतः, चिन्वन्ति ।
चिनोपि, चिनुथः, चिनुथ । चिनोमि, चिन्वः चिनुवः,
चिन्मः चिनुमः । चिनुते, चिन्वाते, चिन्वते । चिनुपे,
चिन्वापे, चिनुध्वे । चिन्वे, चिन्वहे चिनुवहे, चिन्महे
चिनुमहे । लङि— असुनोत, असुनुताम्, असुन्वन् ।
असुनोः, असुनुतम्, असुनुत, असुनवम्, असुन्व असु-
नुव, असुन्म असुनुम । असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत ।
असुनुथाः, असुन्वाथाम्, असुनुध्वम् । असुन्वि, असुन्वहे
असुनुयहि, असुन्महि असुनुमहि । आश्नुत, आश्नुवाताम्,
आश्नुवत । आश्नुथाः, आश्नुवाथाम्, आश्नुध्वम्, आश्नुवि,

आश्नुवहि, आश्नुमहि । अचिनोत, अचिनुताम्, अचिन्वन् ।
 अचिनोः, अचिनुतम्, अचिनुत । अचिनवम्, अचिन्व
 अचिनुव, अचिन्म अचिनुम । अचिनुत, अचिन्वाताम्,
 अचिन्वन्त । अचिनुथाः, अचिन्वाथाम्, अचिनुध्वम् ।
 अचिन्वि, अचिन्वहि अचिनुवहि, अचिन्महि अचिनुमहि ।
 लेटि अभिपूर्वः ।

६०३ । सुञ्जुसोस्तुस्तुभोऽद्यप्यद्वेः । ४ । २ । २२०
 सुञ्जादीनामद्विरूपाणा सकारोपसर्गात् परस्य विर्मवत्यङाग-
 मेऽन्तरे सत्यसत्यपि । हेः—

६०४ । असंयोगादोः । ४ । २ । ४० । असंयोगात्परो
 य ङकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्ततः परस्य हकारादेर्लिङ्-
 जितलादेशस्य इलुग्भवतीति इलुक् । अभिपुणोतु अभिपुणुताद्वा,
 अभिपुणुताम्, अभिपुण्वन्तु । अभिपुणु, अभिपुणुताद्वा,
 अभिपुणुतं, अभिपुणुत । अभिपुणवानि, अभिपुणवाघ, अभि-
 पुण्वाम । अभिपुणुताम्, अभिपुण्वाताम्, अभिपुण्वताम् ।
 अभिपुणुव, अभिपुण्वाथाम्, अभिपुणुध्वम् । अभिपुण्वै,
 अभिपुणवावहै, अभिपुणवामहै । विपूर्वः— व्यश्नुताम्,
 व्यश्नुवाताम्, व्यश्नुवताम्, । व्यश्नुव, व्यश्नुवाथाम्,
 व्यश्नुध्वम्, । व्यश्नवै, व्यश्नवावहै, व्यश्नवामहै । निस्
 पूर्वः— इचौश्चूस्त्वोरिति इचुत्वम् । निश्चिनोतु निश्चिनुताद्वा
 निश्चिनुताम्, निश्चिन्वन्तु । निश्चिनु, निश्चिनुताद्वा, निश्चि
 नुतम्, निश्चिनुत । निश्चिनवानि, निश्चिनवाव, निश्चि-

नवाग । निश्चिनुताम्, निश्चिन्वाताम्, निश्चिन्वताम् ।
 निश्चिनुष्व, निश्चिन्वाथाम्, निश्चिनुध्वम् । निश्चिनथे,
 निश्चिनवावहै, निश्चिनवागहै । लेङि—सुनुयात् सुनुयाताम्
 सुनुयुः । सुनुयाः सुनुयातम् सुनुयात् । सुनुयाम्
 सुनुयाव सुनुयाम् । सुन्वीत्, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् ।
 सुन्वीथाः, सुन्वीयाथाम्, सुन्वीध्वम् । सुन्वीय, सुन्वीवहि,
 सुन्वीमहि । अश्नुवीत्, अश्नुवीयाताम्, अश्नुवीरन् इत्यादि ।
 निश्चिनुयात्, निश्चिनुयाताम्, निश्चिनुयुः । निश्चिनुयाः,
 निश्चिनुयातम्, निश्चिनुयात् । निश्चिनुयाम् निश्चिनुयाव,
 निश्चिनुयाम् । निश्चिन्वीत्, निश्चिन्वीयाताम्, निश्चिन्वीरन्
 इत्यादि ।

इति स्वादयः ।

अथ क्रयादयः ।

डुक्रीष् व्रज्यविनिमये । डुक्रीष्ककारावितौ पूर्ववहडादयः
 स्तम्भूरुम्भूरुम्भूरुम्भूरुकोः इनाडयेत्यधिकृत्य —
 ६०५ । क्रयादेः । ४ । ३ । ३० । डुक्रीषित्यादिभ्यः
 कर्तरि इलेले इना भवति । शकारः इत्यञ्जाविति द्विद्वारावार्थः
 असोऽरिमन् एङ् न भवति । इत्यघोरीरिति ईकारः । अन्तगदेशे
 इनाङ्शेरात् इत्याकारस्य लृक् । क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति ।
 क्रीणासि, क्रीणीयः, क्रीणीथ । क्रीणामि, क्रीणीयः, क्रीणीमः ।
 क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । क्रीणीये, क्रीणाये, क्रीणीध्वः । क्रीणे

क्रीणीवहे, क्रीणीमहे । वृह् संभक्तौ । ङकार इत् । वृणीते, वृणाते,
 वृणते । वृणीथे, वृणाथे, वृणीध्वे । वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ।
 प्रही सपादाने । ईकार इत् । वशिच्यचिच्यधिज्याप्रहिप्रश्चिप्रच्छि
 भज्जां क्छिति इति साचो यञ् इक् । गृह्णाति, गृह्णीतः, गृह्णन्ति ।
 गृह्णासि, गृह्णीथः, गृह्णीथ । गृह्णामि, गृह्णीवः, गृह्णीमः । गृह्णीते
 गृह्णाते, गृह्णते । गृह्णीथे, गृह्णाथे, गृह्णीध्वे । गृह्णे,
 गृह्णीवहे, गृह्णीमहे । लङि — अक्रीणात्, अक्रीणीताम्,
 अक्रीणन् । अक्रीणा, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । अक्रीणाम्,
 अक्रीणीव, अक्रीणीम । अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।
 अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् । अक्रीणि, अक्रीणीव-
 हि, अक्रीणीमहि । अवृणीत, अवृणाताम्, अवृणत । अवृणीथाः,
 अवृणाथाम्, अवृणीध्वम् । अवृणि, अवृणीवहि, अवृणीमहि ।
 अगृह्णात, अगृह्णीताम्, अगृह्णन् । अगृह्णा, अगृह्णीतम्,
 अगृह्णीत । अगृह्णाम् . अगृह्णीव, अगृह्णीम । अगृह्णीत,
 अगृह्णाताम्, अगृह्णत । अगृह्णीथाः, अगृह्णा-
 थाम्, अगृह्णीध्वम् । अगृह्णि, अगृह्णीवहि, अगृह्णीमहि ।
 लेटि — क्रीणातु, क्रीणीताद्वा, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु । क्रीणीदि,
 क्रीणीताद्वा, क्रीणीतम्, क्रीणीत । क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम् ।
 क्रीणीताम् । क्रीणाताम्, क्रीणताम् । क्रीणीध्व, क्रीणाथाम्,
 क्रीणीध्वम् । क्रीणे, क्रीणावहे, क्रीणामहे । वृणीताम्
 वृणाताम्, वृणताम् । वृणीध्व, वृणाथाम्, वृणीध्वम् ।
 वृणे, वृणावहे, वृणामहे ।

६०६ । हलश्चनो हावानः । ४ । ३ । ३१ । हलन्ताद्
घातोः परस्य श्नाप्रत्ययस्य हौ परे आनादेशो भवति ।
अतोह इति हेर्लुक् । गृह्णतु, गृहीताद्वा, गृहीताम्, गृह्णन्तु ।
गृहाण, गृहीताद्वा, गृहीतम्, गृहीत । गृह्णानि, गृहाव,
गृह्णाम् । गृहीताम्, गृह्णाताम्, गृह्णताम् । गृहीष्व, गृह्णा-
थाम्, गृह्णीष्वम् । गृह्णै, गृह्णावहे गृह्णामहे । लेङि-
क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः । क्रीणीयाः, क्रीणीयात्, क्रीणीयात्,
क्रीणीयात् । क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम् । क्रीणीत,
क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणी-
ष्वम् । क्रीणीय, क्रीणीवदि, क्रीणीमहि । वृणीत, वृणीया-
ताम्, वृणीरन् । वृणीथाः, वृणीयाथाम्, वृणीष्वम् । वृणीय,
वृणीवदि, वृणीमहि । गृह्णीत, गृह्णीयाताम्, गृह्णीरन्
इत्यादि ।

इति ऋचादयः ।

अथ तुदादयः

तुदी व्यथने ईकारस्तद्धयः ।

६०७ । तुद्भ्यः झः । ४ । ३ । ३२ । तुदादिभ्यः
कतेरि श्लैलेमध्ये शो भवति । शपोऽपचादः शकारः इत्यञ्ज-
विति द्विद्रावार्थः तेन ह्रस्वस्य हल इत्येद् न भवति ।
तुदति, तुदत, तुदन्ति इत्यादि । तुदते, तुदेते, तुदन्ते इत्यादि
श्च प्राणत्यागे । लटि—

६०८ । त्रियतेलुङ्लिङ्ललेः । १ । ४ । १६ । त्रियतेः परेषां लुङ् लिङ् लट् लङ् लेट् लेङां नहो भवन्ति । यङ्यक्क्यादेशे इत्यधिकृत्य ।

६०९ । रिः । ४ । २ । १५ । घातोः ऋकारस्य यङ् यक् क्यास् श इत्येतेषु परतः रि शब्द आदेशो भवति । झृहल्दनोश्चेयुवाविति इय् त्रियते, त्रियेते, त्रियन्ते इत्यादि । मुच्लब् मोकषणे । लकारव्यञ्जरावितौ लडादि ।

६१० । लिपदितृफट्फणुफोभशुभः शे । ४ । २ । १९८ । लिपादीनां तृफ इत्यादीनां च घातूनां शे प्रत्यये परे नमागमो भवति । म्नाज्यपदान्ते इति परस्वः । मुञ्चति, मुञ्चतः, मुञ्चतीत्यादि । मुञ्चते, मुञ्चेते, मुञ्चन्ते इत्यादि । लङि षंतुदत्, अतुदताम्, अतुदन् इत्यादि । तुदतु, तुदताद्वा, तुदताम्, तुदन्तु इत्यादि । तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् इत्यादि । अतुदत, अतुदेताम्, अतुदन्त इत्यादि । अत्रियत, अत्रियेताम्, अत्रियन्त इत्यादि । अमुञ्चत्, अमुञ्चताम्, अमुञ्चन् इत्यादि । अमुञ्चत, अमुञ्चेताम्, अमुञ्चन्त । त्रियताम्, त्रियेताम्, त्रियन्ताम् इत्यादि । मुञ्चतु, मुञ्चताद्वा, मुञ्चताम्, मुञ्चन्तु इत्यादि । मुञ्चताम्, मुञ्चेताम्, मुञ्चन्ताम् इत्यादि । लेङि—तुदेन्, तुदेताम्, तुदेपुरित्यादि । तुदेत, तुदेयाताम्, तुदेरन् इत्यादि । त्रियेत, त्रियेयाताम्, त्रियेरन् इत्यादि । मुञ्चेन्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुरित्यादि । मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेरन् इत्यादि ।

इति सुपादयः ।

अथ तनादयः ।

तनूञ् विस्तारे ऊकारनकारावितौ पूर्ववहडादयः ।
 ६११ । कृञ्तनादेः । ४ । ३ । ३३ । कृञः तनादि-
 श्च श्लेलेमध्ये उपत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तस्य पित्सु
 किङ्दित्येङ् अपित्सु इत्यठलाविति डिद्वद्भावात् भवति ।
 शारवकारादौ भिवलुग्वेति पक्षे लुक् । तनोति तनुतः तन्वन्ति ।
 तोषि, तनुथः, तनुथ । तनोमि, तनुवः तन्वः, तनुमः
 न्म । तनुते, तन्वाते, तन्वते, तनुपे, तन्वाथे, तनु-
 वे । तन्वे, तन्वहे तनुवहे, तन्महे तनुमहे । मनुङ् घोषने ।
 तकारङ्कारावितौ । मनुते, मन्वाते, मन्वते इत्यादि । लुक्-
 रकरणे । लुङ्शब्दन्कारावितौ लडादयः उपत्ययेऽरादेशे च
 ह्ये—

६१२ । अतः शि चोत् । ४ । २ । ४३ । शित्यपिति
 यि च लिबर्जितलादेशे य उकारस्तन्निमित्तकः तस्य कार्यभूतो
 षोऽकारः कृञ्बन्धः तस्य उदादेशो भवति । तकारकरणा-
 यस्य एङ् न भवति ।

६१३ । कुरि च । ४ । २ । ४२ । करोतेः परस्य
 ङकारस्य ष्वादावपिति यकारादौच लिबर्जितलादेशे परे नित्यं
 ङ्गभवति । करोति कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ ।
 करोमि, कुर्वेः, कुर्मः । कुरुते, कुर्याते, कुर्वते । कुरुपे,
 कुर्याथे, कुरुष्वे । कुर्वे, कुर्वहे, कुर्महे । लङ्ङि सम्पूर्वः
 समतनोत समतनुताम्, समतन्वन् । समतनोः, समतनतम

याताम्, मन्वीरन् इत्यादि । कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युरित्यादि ।
 कर्णीत्, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन्, इत्यादि । इति तनादयः ।

अथ रुधादयः

६१५ । रुधात्तन्मुक्च । ४ । ३ । ३४ । रुधादीनां
 तूनां कर्तरि श्लेले नमागमो भवति नकारस्य लृक्
 अभिधीयते । शपोऽपवादः । तसादावपिति ।

६१६ । नमस्तपोर्लृक् । ४ । २ । ४६ । नमो विष्-
 णस्यास्तेश्चाकारस्य शित्यपिति यि च लिबर्जितलादेशे परे
 लुभभवति ।

६१७ । अघः । १ । २ । ८० । अदधातेर्दृषतात्पर-
 योस्तथयोर्धो भवति । इति तकारथकारयोः घकारः । जपि
 वशिति घकारस्य दकारः । यरि चर् । म्नाजद्यपदान्ते इति
 अभिन्न इति णत्वं चाभित्त्वानुनासिकः ।

६१८ । जरि जरः स्वे वा । १ । १ । १३३ । इलः
 परस्य जरः स्वे जरि परे लुम्बा भवति । रुणद्धि, रुन्धः,
 रुन्धन्ति । रुणत्सि, रुन्धः, रुन्ध । रुणध्मि, रुन्ध्वः रुन्ध्मः ।
 रुन्धे, रुन्धाते, रुन्धते । रुन्धते, रुन्धाये, रुन्ध्ये । रुन्धे,
 रुन्धहे रुन्धहे । शुज्ज पालनाभ्यवहारयो अकारउरुधारणार्थः ।

६१९ । शपनाथमिक्षुजादुपलम्भनाश्रीजिज्ञामात्राणे
 १ । ४ । १२ । शपादिभ्यो यथासंख्यं उपलम्भनादिष्वर्थेषु
 लस्य तद्धो भवन्तीति शुजादपालने तद् भवति चोःकुरिति

कुत्वम् । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते । भुङ्क्षे, भुञ्जाथे, भुङ्क्ष्वे
 भुञ्जे, भुञ्ज्वहे, भुञ्जमहे । युञ्जन् योगे ऋकारजकारवित्
 युनक्ति, युङ्क्तः, युञ्जन्ति । युनक्ति, युङ्क्थः, युङ्क्थ
 युनक्ति युञ्ज्वः युञ्जमः । प्रयुङ्क्ते, प्रयुञ्जाते, प्रयुञ्जते
 प्रयुङ्क्षे, प्रयुञ्जाथे, प्रयुङ्क्ष्वे, प्रयुञ्जे, प्रयुञ्ज्वहे, प्रयुञ्जमहे ।

६२० । ला । १ । २ । ९४ । लादेशेन सह प्रकृतेर्य
 संयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुभवति । जलो जशिति जश्त्वे कृते

६२१ । सिपि दश्च वा । १ । २ । ७३ । पदान्ते सका
 रस्य दकारस्य च सिपि परतो रिर्वा भवति । विसर्जनीयश्च
 न्यरुणत्, न्यरुन्धाम्, न्यरुन्धन् । न्यरुणः न्यरुणद्वा, न्यरुन्धं,
 न्यरुन्ध । न्यरुन्धम्, न्यरुन्ध्व, न्यरुन्धम् । अरुन्ध अरुन्धाताम्
 अरुन्धत । अरुन्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् । अरुन्धि, अरुन्ध्वहि,
 अरुन्धमहि । अमुङ्क्त, अमुञ्जाताम्, अमुञ्जत । अमुङ्क्थाः,
 अमुञ्जाथाम्, अमुङ्क्ष्वम् । अमुञ्जि, अमुञ्ज्वहि, अमुञ्जमहि ।
 अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन् । अयुनक्, अयुङ्क्तम्,
 अयुङ्क्त । अयुनजम्, अयुञ्ज्व अयुञ्जम् । न्ययुङ्क्त,
 न्ययुञ्जाताम्, न्ययुञ्जत । न्ययुङ्क्थाः, न्ययुञ्जाथाम् ।
 न्ययुङ्क्ष्वम् । न्ययुञ्जि, न्ययुञ्ज्वहि, न्ययुञ्जमहि । लेटि-
 रुणद् रुन्धाद्वा, रुन्धाम्, रुन्धन्तु । रुन्धि रुन्धाद्वा,
 रुन्धम्, रुन्ध । रुणधानि, रुणधाव, रुणधाम । रुन्धाम्,
 रुन्धाताम्, रुन्धताम् । रुन्ध्व, रुन्धाथाम्, रुन्ध्वम्,
 रुन्धे, रुणधावहे, रुणधामहे । भुङ्क्ताम्, भुञ्जाताम्,

भुञ्जताम्, भुङ्क्ष्व, भुञ्जाथाम्, भुङ्क्ष्वम् । भुनजै,
भुनजावहै, भुनजामहै । युनक्तु युङ्क्ताद्वा, युङ्क्ताम्,
युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्ताद्वा, युङ्क्तम्, युङ्क्त । युनजानि,
युनजाव, युनजाम । वियुङ्क्ताम्, वियुञ्जाताम्, वियुञ्जताम् ।
वियुङ्क्ष्व, वियुञ्जाथाम्, वियुङ्क्ष्वम् । वियुनजै, वियुनजावहै,
वियुनजामहै । लेङि-रुन्ध्यात्, रुन्ध्याताम्, रुन्ध्युरित्यादि ।
रुन्धीत, रुन्धीयाताम्, रुन्धीरन् इत्यादि । भुञ्जीत
भुञ्जीयाताम्, भुञ्जीरन् इत्यादि । युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्,
युञ्ज्युरित्यादि । युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् इत्यादि ।
इति रुधादयः ।

अथ चुरादयः ।

चुर लुण्टस्तेये अकार उच्चारणार्थः ।

६२२ । चुरादिभ्यो णिच् । ४।१।५। चुरादिभ्यो घातुभ्यो
णिच् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । चकारः णेरिक्रानिडामात्वन्ते-
त्वाभ्ये इति सामान्यग्रहणविधितार्थः । णकारः गिरिक्रा-
निडामिति सामान्यग्रहणार्थः—

६२३ । ह्रस्वस्य हलः । ४ । २ । १८ । हलन्तस्य
घातोः प्रत्ययं परे पूर्वस्येको ह्रस्वस्य एङरो भवन्ति अकिङ्क-
ल्लुगधेतौ । ततो घातुसंज्ञायां लडादयः । मध्ये शबेडादयश्च ।
चोरयति, चोरयतः, चोरयन्तीत्यादि । छदि संवरणे । इकारः
इत् ।

६२४ । ङित्यस्याः । ४ । १ । २३० । ङिति ङिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्याकारो भवति । अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषणं भवतीति ङिजन्तात्तडः । छादयते, छादयेते, छादयन्ते । इत्यादि । लक्षी दर्शनाङ्गनयोः । ईकार इत् । लक्षयति, लक्षयतः, लक्षयन्ति इत्यादि । लक्षयते, लक्षयेते, लक्षयन्ते इत्यादि । लङि-अचोरयत्, अचोरयताम्, अचोरयन् इत्यादि । अच्छादयत्, अच्छादयेताम्, अच्छादयन्त इत्यादि । अलक्षयत्, अलक्षयताम्, अलक्षयन् इत्यादि । अलक्षयत, अलक्षयेताम्, अलक्षयन्त इत्यादि । लेटि-चोरयतु चोरयताद्वा, चोरयताम्, चोरयन्तु इत्यादि । छादयताम्, छादयेताम्, छादयन्तामित्यादि । लक्षयतु लक्षयताद्वा, लक्षयताम्, लक्षयन्तु । इत्यादि । लक्षयताम्, लक्षयेताम्, लक्षयन्ताम् इत्यादि । लेटि-चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयुरित्यादि । छादयेत, छादयेयाताम्, छादयेरन् इत्यादि । लक्षयेत्, लक्षयेताम्, लक्षयेयुरित्यादि । लक्षयत, लक्षयेयाताम्, लक्षयेरन् इत्यादि । युज पृथ संयमने । अकार इत् ।

६२५ । युजादेर्वा । ४ । १ । ८ । युजादिभ्यो धातुभ्यो ङिच् प्रत्ययो वा भवति स्वार्थे । णकारचकारावितौ । पूर्वबल्लडादयः । योजयति । पक्षे न्यायविकरणः शप् योजति इत्यादि । अर्चि पूजायां इकार इत् । ङिजभावपक्षे सावकाश इति ङिचि तद् न भवति । अर्चयति, अर्चयेते इत्यादि । घृच् वरणे । नकार

इत् । लडादयः । वकारानुबन्धो णिजभावपक्षे कृतार्थ इति णिज-
न्तात्तद् न भवति । अरादेशे कृते ङिणत्यस्या इत्याकारः । प्रवा-
रयति, प्रवारयतः, प्रवाटयन्ति । प्रवरति प्रवरते इत्यादि । लडि-
अयोजयत्, अयोजत् इत्यादि । आर्चयत्, आर्चित इत्यादि ।
प्रावारयत्, प्रावरत्, प्रावरत इत्यादि । लेटि—योजयत्,
योजतु इत्यादि । अर्चयत्, अर्चितामित्यादि । वारयत्, वरत्,
वरतामित्यादि । योजयेत्, योजेत इत्यादि । अर्चयेत्,
अर्चेत् इत्यादि । प्रवारयेत्, प्रवरेत्, प्रवरेत इत्यादि ।
सर्वमुन्नेयम् ।

इति कर्तरि श्लेषपरिच्छेदः प्रथमः ।

अथ कर्मभावविवक्षायां लकारा उच्यन्ते ।

यदा तु—

६२६ । साप्यानाप्याल्लुक्तव्यप्त्वार्थाः कर्मभावे । ४ ।
३ । ५५ । सकर्मकादकर्मकाच्च धातोर्लुक्तव्यप्त्वार्थाः प्र-
त्यया यथासंख्यं कर्मणि भावे च भवन्तीति कर्मभावयो-
र्लु भवन्ति तदा—

६२७ । कर्मभावे । ४ । ३ । १७ । कर्मणि भावे च
यो लकारस्तस्य पूर्ववत्तद्धो भवन्ति नातकः । तत्र च ।

६२८ । श्लेले यक् । ४ । ३ । १९ । धातोः कर्मणि
भावे च वर्तमाने शिदादौ लेटि लेङि लटि लङि च प्रत्यये
पदे यक् प्रत्ययो भवति न सधादयः । ककारोऽङ्किङितिवि दि-

शेषणार्थः । प्राग्भवेत्त्वादयः । कर्मभावयोः समानं रूपम् ,
 किन्तु त एव भावे भवन्ति लकारवाच्यस्य भावस्यैकत्वा-
 दयुष्मदस्मद्विषयत्वाच्च लकारेण कर्त्रनभिधानात् कर्तृवा-
 चिनः प्रातिपदिकात् कर्तरितृतीया । भू इत्येतस्मात् सत्तायाः
 क्रियायाः अकर्मकत्वात् भावे लकारो भवति । भूयते देव-
 दत्तेन विदुषा । भूयते देवदत्तजिनदत्ताभ्यां विद्वद्भ्याम् ।
 भूयते देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्तैर्विद्वद्भिः । त्वया भूयते । मया
 भूयते । साधनभेदे यद्यपि क्रियाभेदः न स शब्देनोपादीयते
 इत्येकवचनमेव भवति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः
 सकर्मकाः भवन्तीति चचनात् यदा त्वयमुपसर्गपूर्वस्तदा
 सकर्मको भवति । अनुपूर्वः अनुभूयते, अनुभूयेते, अनुभूयन्ते ।
 अनुभूयसे, अनुभूयेथे, अनुभूयध्वे । अनुभूये, अनुभूयावहे,
 अनुभूयामहे । अविवक्षितकर्मकः अकर्मक इति अविवक्षित-
 कर्मकात् भावेऽपि भवन्ति । एवं अभिभूयते इत्यादि । एव
 अभूयत, भूयताम्, भूयेत, अन्वभूयत, अनुभूयताम्, अनुभू-
 येत । तथा एध्यते, ऐध्यत, एध्यताम्, एध्येत । पच्यते, अपच्यत,
 पच्यताम्, पच्येत । नन्दते, अनन्दत, नन्दताम्, नन्देत ।
 ह्योनोऽनर्चाञ्ज्युदितोरिति नञ्ङक् । प्रध्वस्यते, प्राध्वस्यत,
 प्रध्वस्येत ।

६२९ । ज्योऽर्लिट् । ४ । १ । १८६ । व्यञ्जो धातोरलि-
 ट् विषये आकारो भवति । इत्यादिस्वठ्वचः किति
 इति साचो यद् इक् ।

६३० । दीर्घोऽचोऽवः । । । । अजन्तस्य वेञ्च-
जितस्य धातोः साचो यञ् इक्प्रत्यये परे दीर्घो भवति । वीयते,
अवीयत, वीयताम्, वीयेत । अद्यते, आद्यत, अद्यताम्, अद्येत ।

६३१ । य्यय् । ४ । २ । ४ । शीङ् इक्ः किङ्ति
यकारादौ प्रत्यये परे अय् भवति । अधिशय्यते, अध्यशय्यत,
अधिशय्यताम्, अधिशय्येत ।

६३२ । अस्तिद्भुवोर्भूवचौ । ४ । २ । ९१ अस्नेर्भूवञ्च
यद्विप्रत्ययविषये यथासख्यं भूवच इत्यादेशौ भवतः ।
श्यादिस्वन्वचः कितीति साचो यञ् इक् उच्यते, लङि यकि
क्रे आरैजाद्यञ् इत्यौकारः । औच्यत, उच्यताम् उच्येत ।

६३३ । यङ्लेङ्कृति चर्दचो रीदीर्घौ । २ । ३ । ४१ ऋकार-
स्याचश्च यङि लेङ्कृत्तृजिते यकारादौ ऋचौच प्रत्यये परे रीदीर्घा-
वादेशौ भवतः । हूयते, अहूयत, हूयताम्, हूयेत । हायते,
अहायत, हायताम्, हायेत ।

६३४ । ई ह्रल्यप्ये । ४ । २ । ८७ । घुसंज्ञकानामास्था-
गापाहाक्सा इत्येतेषाञ्च धातूनां प्यवर्जिते हलादौ ल्यङ्प्रत्यये
परे ईकारो भवति । विधीयते, व्यधीयत, विधीयताम्,
विधीयेत । दीव्यते, अदीव्यत, दीव्यताम्, दीव्येत ।
प्रसूयते, प्रासूयत, प्रसूयताम्, प्रसूयेत । सन्नद्यते, समनद्यत,
सन्नद्यताम्, सन्नद्येत । अभिपूयते, अभ्यपूयत, अभिपूय-
ताम्, अभिपूयेत । अश्यते, आश्यत, अश्यताम्, अश्येत ।
निश्चीयते, निरचीयत, निश्चीयताम्, निश्चीयेत । विक्कीयते,

व्यक्रीयत, विक्रीयताम्, विक्रीयेत । संव्रियते, समव्रियत, संव्रियताम्, संव्रियेत । गृह्यते, अगृह्यत, गृह्यताम्, गृह्येत । तुद्यते, अतुद्यत, तुद्यताम्, तुद्येत । रिरिति रिः । म्रियते, अम्रियत, म्रियताम्, म्रियेत । मुच्यते, अमुच्यत, मुच्यताम्, मुच्येत ।

६३५ । तनो यकि । ४ । १ । २७० । तनोतेघर्ति-
 येकि आकारो वा भवति । दीर्घः तायते, तन्यते, अतायत,
 अतन्यत, तायताम् तन्यताम्, तायेत, तन्येत । मन्यते,
 अमन्यत, मन्यताम्, मन्येत । क्रियते, अक्रियत, क्रियताम्
 क्रियेत । रुध्यते, अरुध्यत, रुध्यताम्, रुध्येत । भुज्यते
 अभुज्यत, भुज्यताम्, भुज्येत । युज्यते, अयुज्यत, युज्यताम्,
 युज्येत ।

६३६ । णेरिक्तानिडामात्वन्तेत्स्वाद्ये । ४ । २ ।
 १०१ । घातोर्वयवस्य णेरिडाद्योःक्तयोः इडामात्वन्ते-
 त्स्वाद्यवर्जिते च ल्यङ्लिप्रत्यये च परे लुग्भवति । चोर्यते,
 अचोर्यत, चोर्यताम्, चोर्येत । छाद्यते, अच्छाद्यत, छाद्यताम्,
 छाद्येत । लक्ष्यते, अलक्ष्यत, लक्ष्यताम्, लक्ष्येत । योज्यते,
 अयोज्यत, योज्यताम्, योज्येत । युज्यते, अयुज्यत, युज्यताम्,
 युज्येत । अर्च्यते, आर्च्यत, अर्च्यताम्, अर्च्येत । णेजभाव-
 पक्षेऽप्यविशेषः । प्रवार्यते, प्रवार्यत, प्रवार्यताम्, प्रवार्येत ।
 प्रव्रियते प्राव्रियत, प्रव्रियताम्, प्रव्रियेत । इत्यादि सप्रपञ्च-
 मवलोकयोश्चैयम् ।

अपि च धातोः कस्यचित् कश्चिदर्थभागः कर्मस्थः प्रधानं फलरूपो विवक्षाभेदादिः । कश्चित् कर्तृस्थो गुणः भावः नारूपोऽधिभ्रयणादिः । तत्र यदा कर्मस्थे स्वस्यार्द्धभागे सुकरान वा कर्मण्यध्यारोपितायां भावनायां धातुर्वर्तते तदा तु कर्म कर्ता भवति तस्मिन् लकारे ।

६३७ । कर्मण्यस्यवादीनां कर्मवृत्तिः । ४ । ३ । ३५ ।
 हुवत्यादिवर्जितस्य धातोः कर्मणि कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य कर्मवत् कार्यं भवतीति कर्मणि कार्यं भवति कर्मणि लकारे सति यथा विविद्यक्तडाना भवन्ति तथात्रापि ते भवन्तीत्यर्थः । कर्मकर्तार्यपि एतान्येवोदाहरणानि भवन्ति । कर्मकर्तृभावाभिद्यक्त्यर्थं स्वयमेवेत्यनुप्रयुज्यते । अनुभूयते कम्बलः स्वयमेव । अनुभूयेते कम्बलौ स्वयमेव । अनुभूयन्ते कम्बलाः स्वयमेव । इत्यादि । एवं पश्यते ओदनः स्वयमेव विविलयतीत्यर्थः । इत्यादि नेयम् । क्रिञ्च-

६३८ । भूपार्थसन्नुहादीनां च जियक् । । । भूयार्थानां सन्नन्तानां दुहादीनां ण्यन्तानां भि स्तु इत्येतयोः तड् च कर्मणां च धातूनां कर्मकर्तरि भिः, बिट् यक् च प्रत्ययो भवतीति ण्यन्तस्य नूनश्च दुहादित्वाच्च यग् न भवति, शवेव भवति । इति यक्परिच्छेदो द्वितीयः ।

अथ शेषलकाराः कर्तरि नीयन्ते ।
 भू इति स्थिते—लिङ्लेडाशिपीति लिङ् लकारः एङितो-

लुगिति विशेषणार्थः । इकारः सदृशीयां लिङ् इति विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिवाद्यः । एङितो लुगित्यादि पूर्ववत् ङयाद् क्त्वासङ्गिति ङ्यासङ्गागमः ककारः अङ्गित्वादि विशेषणार्थः टकारो देशविध्यर्थः अकार उच्चारणार्थः । लेले-रिति लेर्लुस् । तिप्सिपोः पदस्येति लोपस्यापवादः । संयोग-स्यादिः स्कोलुगिति सकारस्य लुक् । भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । भूयासम्, भूयास्य, भूयास्म । तद्भु—टीय् इति टीय् ।

६३९ । सदृशीयां लिङ् । १ । ४ । ११२ । लिङ्-देशस्य तकारथकारयोः टीयश्च सङ्गागमो भवति । लुग्योर्वत्काविति यकारस्य लुक् ।

६४० । वलादेरिङ्त्रवपुणादेः । ४ । २ । १३४ । धातोर्व-लादेः ल्यङ्प्रत्ययस्य इङ्गागमो भवति न चेदसौ त्रः वपादिः लणादिर्वा भवति । ओत्वावादेशौ शास्वसीत्यादिना पिः । प्रौ ष्ट् इति तथयोः ष्टुत्वम्, रत्रौङ्गेलोरिति रन् अकारश्च ।

६४१ । वेङ्ग्येः । १ । २ । ८२ । इन्वः परस्मात् इटो षिटश्च परेषां लिङ्गो लिटो लुङ्गश्च धकारस्य ङकारो वा भवति । इति पक्षे भ्वमो ङः । व्यतिभविषीष्ट, व्यतिभविषीयास्ताम्, व्यतिभविषीरन् । व्यतिभविषीष्ठाः, व्यतिभविषीयास्थाम्, व्यतिभविषीष्वम् व्यतिभविषीद्वम् । व्यतिभविषीय, व्यतिभविषीवहि, व्यतिभविषीमहि । एधिषीष्ट, एधिषीया-स्ताम्, एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः, एधिषीयास्थाम्, एधिषीष्वम् ।

एधिपीय, एधिपीबहि, एधिपीमहि । पच्यात्, पच्यास्ताम्,
पच्यासुः । पच्याः, पच्यास्तं, पच्यास्त । पच्यासम्,
पच्यास्व, पच्यास्म ।

६४२ । मुरिसिविपवाच्चः । ४ । २ । १७७ । मुरि-
सिविपव इत्येतेभ्यः परो यश्चकारस्तदन्तादेकाचो घातोर्विहि-
तस्येङ् न भवति । इति प्रतिषेधात् इट् न भवति । पक्षीष्ट,
पक्षीयास्ताम्, पक्षीरन् । पक्षीष्ठाः, पक्षीयास्थाम्, पक्षीध्वम् ।
पक्षीय, पक्षीबहि, पक्षीमहि । नन्द्यात्, नन्द्यास्ताम्,
नन्द्यासुः । नन्द्याः, नन्द्यास्तम्, नन्द्यास्त । नन्द्यासम्,
नन्द्यास्व, नन्द्यास्म । ध्वंसिपीष्ट, ध्वंसिपीयास्ताम्, ध्वंसि-
पीरन् । इत्यादि । वीयात्, वीयास्ताम्, वीयासुरित्यादि ।

६४३ । शकप्रच्छिन्नविह्वलहन्वसिपस्यचोऽशिवशिश्री-
ङ्डीङ्कपट्कोद्बृद्धत् । ४ । २ । १७६ । शकादिभ्यः
अजन्तेभ्यश्च एकाञ्च्यो घातुभ्यो विहितस्य बलाविप्रत्ययस्य
इङ् न भवति शिवशिश्रीङ्डीङ् इत्येतान् ऋपट्कमूकारान्तं
बृह्वृणौ ऋकारान्तमकारान्तं च वर्जयित्वा । इति प्रतिषेधात्
विङ् न भवति । व्यासीष्ट, व्यासीयास्ताम्, व्यासीरन् इत्यादि ।
अद्यात्, अद्यास्ताम्, अद्यासुरित्यादि ।

६४४ । अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपसहाद्ः । ४ । २ ।
१८० । अ इत्यादिभ्यः परो यो ढकारस्तदन्तादेकाचो विहित-
स्येङ् न भवति । व्यत्यत्मीष्ट, व्यत्यत्मीयास्ताम्, व्यत्यत्सीरन्
इत्यादि । वेङ्जेरिति पक्षे ढत्वम् । शयिपीष्ट, शयिपीयास्ताम्,

शयिपीरन् । शयिपीष्टा, शयिपीयास्थाम्, शयिपीष्वम्,
 शयिपीद्वम् । शयिपीय, शयिपीवहि, शयिपीमहि । उच्यत्,
 उच्यस्ताम्, उच्यामुरित्यादि । मुरिसिविपवाञ्च इति इडभावः ।
 वक्षीष्ट, वक्षीयास्ताम्, वक्षीरन् इत्यादि । यङ् लोटित्यादिना
 दीर्घः । हूयात्, हूयास्ताम्, हूयामुरित्यादि ।

६४५ । इओ लिलुडां घो ढः । १ । २ । ८१ । इवः परे-
 पां लिङ्गो लोटो लुङश्च घकारस्य ढकारो भवति । इति घो ढः ।
 व्यतिहोपीष्ट, व्यतिहोपीयास्ताम्, व्यतिहोपीरन् । व्यतिहो-
 पीष्टाः, व्यतिहोपीयास्थाम्, व्यतिहोपीद्वम् । व्यतिहोपीय,
 व्यतिहोपीवहि, व्यतिहोपीमहि । हासीष्ट, हासीयास्ताम्,
 हासीरन् इत्यादि ।

६४६ । घुमास्थागापाहाक्सः । ४ । २ । ८६ । ध्वा-
 दीनां क्लृप्ति लिङि प्रत्यये नित्यमेकारो भवति । विधेयात्
 विधेयास्तां विधेयामुरित्यादि । श्रुतपूर्वः श्रद्धासीष्ट, श्रद्धासी-
 यास्ताम्, श्रद्धासीरन् इत्यादि । दीव्यान्, दीव्यास्ताम्,
 दीव्यामुरित्यादि । व्यतिदेविपीष्ट, व्यतिदेविपीयास्ताम्,
 व्यतिदेविपीरन् इत्यादि ।

६४७ । रघाघीदिद्भूत्रः । ४ । २ । १३९ । रधादेरी-
 दितः धूमद्वय धातोः परस्य षलादेः स्यइलः प्रत्ययस्य इड् वा
 भवतीति षक्षे इट् । इट् षक्षे वेह्वेरिति या ढत्वम् । प्रसविपीष्ट,
 प्रसविपीयास्ताम् प्रसविपीरन् । प्रसविपीष्टाः प्रसविपीयास्थाम्
 प्रसविपीष्वम्, प्रसविपीद्वम् । प्रसविपीय, प्रसविपीवहि

प्रसविपीमहि । इडभावे इचोलि लुडां घो ढ इति ढः । प्रसोपीष्ट,
प्रसोपीयास्ताम्, प्रसोपीरन् । प्रसोपीष्ठाः, प्रसोपीयास्थाम्,
प्रसोपीद्वम् । प्रसोपीय, प्रसोपीवहि, प्रसोपीमहि । सन्नहात्,
सन्नहास्ताम्, सन्नहासुरित्यादि ।

६४८ । नहो घः । १ । २ । ८७ । नहो हकारस्य
दान्ते जलि च परे घकारो भवति । जश्त्वचत्वे-

६४९ । वनमिदुरुदिलिदाद्दहः । ४ । २ । १८७ ।
य इत्यादिभ्यः परो यो हकारः तदन्तादेकाचो विहितस्य नेड्
भवति । इति इट्प्रतिषेधः । नत्सीष्ट, नत्सीयास्ताम्, नत्सीरन्
इत्यादि । अभिपूयात्, अभिपूयास्ताम्, अभिपूयासुरित्यादि ।
सोपीष्ट सोपीयास्ताम्, सोपीरन् इत्यादि । रघायौदिद्वन्
इति पक्षे इट् । अशिपीष्ट, अशिपीयास्ताम्, अशिपीरन् इत्यादि
इडभावे अश्चभ्रस्जेत्यादिना घः ।

६५० । पठः कस्ति । १ । २ । ६६ । पकारढकारयोः
सकारे परे ककारो भवति । अक्षीष्ट, अक्षीयास्ताम्, अक्षीरन्
इत्यादि । निश्चीयात्, निश्चीयास्ताम्, निश्चीयासुरित्यादि ।
चेपीष्ट चेपीयास्ताम्, चेपीरन् इत्यादि । क्रीतात्, क्रीपीष्ट ।

६५१ । हल्भ्यां चोस्सदत्तङ्सेः । ४ । २ । १३८ ॥
धातोर्हल्भ्यां हल्हयात् परो य ऋकारः तदन्तात् ऋकारा-
न्तात् वृङ्गुंभ्यां च परस्य सटः तद्वपरस्य च सेरिड् वा
भवति । वरिपीष्ट ।

६५२ । - . ४ । १ । १६३ । ऋवर्णान्तस्य धातो-

६६२ । भ्रूव्यथोऽदित् । ४ । १ । १०७ । भ्रूव्यथो-
 लिटि द्विर्भावे पूर्वस्योत् अत् अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः ।
 इत्यूकारस्याकारः पित्सु अक्लिङ्गदिति ओकारोऽवादेशश्च
 णित्याकारः अपित्सु भ्रूहलित्यादिना व्व् अकारोकारा-
 काराणाम् ।

६६३ । लुङ्गलिटि भ्रुवः । ४ । १ । २१८ । भ्रू इत्यत्यो-
 पान्त्यस्याचः लुङि लिति च परे ऊकारो भवति । वभ्रुव,
 वभ्रुवतुः, वभ्रुवुः । वभ्रुविथ, वभ्रुवथुः, वभ्रुव । वभ्रुव,
 वभ्रुविव, वभ्रुविम । तद्ध्रु—

६६४ । लिटस्तज्ञस्यैशिरे । १ । ४ । ९८ । लिङ्गा-
 देशयोस्तज्ञ इत्येतयोः यथासंख्यं एशू, इरे इत्येतावादेशौ
 भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः । शेषाणां षटितः थासः
 सेवह्यागो गेश् इत्येवमादि पूर्ववत्, पूर्ववच्च इट् । वभ्रुवश्च
 ध्रमो धकारस्य वेङ्गे इति ङः । व्यतिवभ्रुवे, व्यतिवभ्रुवाते,
 व्यतिवभ्रुविरे, व्यतिवभ्रुविपे, व्यतिवभ्रुवाथे, व्यतिवभ्रुविध्वे,
 व्यतिवभ्रुविद्वे । व्यतिवभ्रुवे व्यतिवभ्रुविवहे व्यतिवभ्रु-
 विमहे ।

६६५ । दयायास्कासुर्विजायनेकाचोऽनृच्छूर्णोराप्-
 कृभ्वसुलिदचानु । १ । ४ । ८३ । दयादिभ्यः गुरुरिजादि-
 र्येषां लेभ्यः अनेकाज्भ्यश्च पातुभ्यः ऋच्छत्यूर्णोतिवर्जितेभ्यः
 परस्य लिट आमादेशो भवति तस्य चामो लिङ्गन्ताः कृभ्व-
 स्तयोऽनुपश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते । इत्यामादेशः ।

तिङन्ताः

६६६ । आमः कृजः १।४।४७। आम्परात् कृजः परस्य
 लकारस्य आमः प्राचः प्रकृतेः लस्येव तडो भवन्ति । इति लिटः
 वङः शेषं पूर्ववत्, लिटस्तदस्येशिरे इत्यादिकार्यम्, इजो लि-
 छुडां घो ढ इति ढः किञ्चत् लिटित्याविना किञ्चद्वावादेड् न भवति ।
 द्विर्धातुरित्यादिना कृकृ इति द्विर्वचनम् आण् जश्रसप इत्या-
 ना पूर्वस्य ऋकारस्याकारः कुहोश्चुरिति चकार आस्वे इति
 ङ् आमि विदात् किदित्यामः किद्वद्वचनात् स्थानिवद्भावा-
 । भवतीति द्विर्वचनं न भवति आमः तस्वन्डामधण् तस्याद्-
 ऋत्यादिनाव्ययत्वाद् व्ययात्स्वौजस् इति सुः तस्य अव्यय-
 त्येति इलुकृ ततः स्थानिवद्भावंत पदत्वात् मम्मोहलि ताविति
 अनुस्वारः परस्वानुनासिको वा । एधांचक्रे, एधांचक्राते, एधां-
 चक्रे । एधांचकृपे, एधांचक्राथे, एधांचकृद्वे । एधांचक्रे,
 एधांचकृवहे, एधांचकृमहे । एधाम्बभूय, एधांबभूवतु,
 एधांबभूवुः । एधांबभूविथ, एधांबभूवथुः, एधांबभूव ।
 एधांबभूव, एधांबभूविष, एधांबभूविम । अम्जम् इति-
 द्विर्वचने कृते—

६६७ । हलोऽनादेः । ४ । १ । ८२ । द्विर्भावे पूर्वस्य
 योऽनादिर्हल् तस्य लुभ्वतीति सकारस्य लुकृ ।

६६८ । लिट्यादादेरतः । ४ । १ । १०५ । लिटि
 गतोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारो भवति । पुनर्दीर्घः । एधा-
 मास एधामासतुः एधामासुः । एधामासिथ एधामासथुः
 इति दीर्घः । एधामास एधामासिष एधामासिम । ङित्यस्या

६६९ । अण्फलिभजत्रझदक्षजूहादिददिशसिकृत स्या
तोऽन्तर्हलोः । ४ । १ । ३३ ॥ अण् फलि भज् तृ इत्येतेष
योऽकारः झट्कवर्गाच्च्कारवकारादिददिशमिकृत्वजितानां
द्वयोरसहाययोर्हलोरन्तर्मध्ये वर्तते तस्य इडादौ अपिति च लिटि
परे एकारो भवति न च द्विः । आदयण्य लिट्यनिटस्ततोऽ
न्येभ्यो लिट इह् भवत्येवेति नियमात् नित्यमिति प्राप्ते ये ।

६७० । नित्यानिट्तासोऽत्वदच्सृजदृशस्थे वावृव्यात्ते
४ । २ । १९० । नित्यानिट् तास् यस्यास्ति स नित्यानिट्ताम्
तस्मादकारवत्तः अजन्तात्सृजदृशिभ्यांच विहिते थप्रत्यये इह
वा न भवति । वृञ्जव्याअत्ति इत्येतान् वजेयित्वा । एतेभ्यो
भवत्येवेत्यर्थः । चोः कुरिति कुत्वम् ।

६७१ । मिपोऽश् । १ । ४ । १०० । घातोर्लिटो मिपः
अश् वा भवति णशोऽपवादः वावचनात् सोऽपि भवति । शेषं
पूर्ववत् । पपाच, पेचतुः, पेचुः । पेचिथ, पपक्थ, पेचयुः, पेच
पपच, पपाच, पेचिव, पेचिम । पेचे, पेचाते, पेचिरे
पेचिये, पेचाथे, पेचिध्वे । पेचे, पेचिवहे, पेचिमहे । ननन्द-
ननन्दतुः, ननन्दुः, ननन्दिथ इत्यादि । दध्वंसे, दध्वंसाते,
दध्वंसिरे इत्यादि ।

६७२ । इग्यञः साचोऽर्पाज्यम् । ४ । १ । १०८ ।
आज्या इत्यतो यो निर्दिश्यते धातुः तस्य लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य
साचः परेणाथा सहितस्य अरेफयकारपरस्य यवः स्थाने
इगादेशो भवति । एचोऽच्ययवायाव् इत्यय् ङिण्यस्या इत्या-

ारः । अपिति किङ्कल्लिटि इत्यादिना किङ्कलावः । श्रव्यादि-
यादिना यञ इक् धातोस्तिकारकेत्यादिना यन्वादेशः । विव्याय
वेव्यतुः विव्युः । विव्ययिथ विव्येथ, विव्यथुः, विव्य ।
विव्यय, विव्याय, विव्यिव, विव्यिम । विव्ये, विव्याते,
विव्यिरे इत्यादि ।

६७३ । लिटि वा । ४ । २ । १२० । अदेश्लिटि
प्रत्यये घश्लादेशो वा भवति । लृकार इत् द्विर्वचनम् हलो-
नादेरिति लृक् जश्त्वं च तस्य कुहोश्चुरिति जकारः । किति
द्विर्भावे कृते—

६७४ । गम्हन्जन्खनघसोऽनङ्घचि लृक् किङ् ।
४ । १ । २२० । गमादीनामुपान्त्यस्याचः किति ङिति
चाङ्वर्जिते अजादौ प्रत्यये परे लुभभवति । शास्व-
सित्यादिना पिः चरिति चर्त्त्वम् । जघास, जक्षतुः,
जक्षुः । जघसिथ, जक्षथुः, जक्ष । जघस, जघास,
जक्षिव, जक्षिम । तङ्क्षु न्यतिजक्षे, न्यतिजक्षाते, न्यतिजक्षिरे ।
न्यतिजक्षिषे, न्यतिजक्षिषे, न्यतिजक्षिष्वे इत्यादि । घश्ला-
देशाभावे लिङ्यादादेरत इत्याकारः । आद, आदतुः आदुः ।
आदिथ, आदथुः, आद । आद, आदिव, आदिम । न्यत्यादे,
न्यत्यादाते, न्यत्यादिरे । न्यत्यादिये इत्यादि । अतिशिशये,
अतिशिश्याते, अतिशिशियरे । अतिशिशिये, अतिशिशियाथे,
अतिशिशिष्वे, अतिशिशियद्दे । अतिशिशये, अतिशिशियद्दे
अतिशिशियद्दे । पूर्ववत् ध्रुवो वचिः साचो यञ इक् अन्ति

इकि कृते दीर्घः । उवाच, ऊचतुः, ऊचुः । उवचिथ, उवक्थ,
 ऊचधु, ऊच । उवच, उवाच, ऊचिव, ऊचिम । उचे,
 ऊचाते, ऊचिरे । ऊचिपे, ऊचापे, ऊचिध्वे । ऊचे, ऊचिवहे,
 ऊचिमहे । णशादिषु आदेशेषु कृतेषु पूर्वमेव द्विर्घचनम्
 पित्येऽद्यादेशौ आकारश्च विहति उवादेशः । थे पक्षे
 इडागमः । वस्मसोः सादिनिगमादिट् । जुहाव, जुहुवतुः
 जुहुवुः । जुह्विथ, जुह्वीथ, जुहुवथुः, जुहुव । जुहाव, जुह्व,
 जुहुविथ, जुहुविम । तडि व्यतिजुहुवे, व्यतिजुहुवाते, व्यति-
 जुहुविरे । व्यतिजुहुविपे, व्यतिजुहुवाथे, व्यतिजुहुविध्वे,
 व्यतिजुहुविद्वे । व्यतिजुहुवे, व्यतिजुहुविहे, व्यतिजुहुविमहे ।
 पक्षे—

६७५ । मीन्हीभृदोः श्लुब्बत् । ४ । ८५ । भीही-
 भृद् इत्येतेभ्यः परस्य लिट् आमादेशो भवति स च श्लुब्बत्
 तत्तश्चानन्तरं कृभ्वस्लिट् चानुप्रमुज्यन्ते । श्लुपीवामि द्विर्घचन
 चुत्वजश्त्वयोः एड्वादेशौ कृत्वः फलेशे प्राप्तस्य तडः—

६७६ । न । १ । ४ । ४८ । आगः परात् कृत्वो ल-
 स्तडो न भवन्ति । इति प्रतिषेधः शेषं पूर्ववत् । जुह्वान्चकार,
 जुह्वान्चक्रतुः, जुह्वान्चक्रुरित्यादि । व्यतिजुह्वान्चक्रे,
 व्यतिजुह्वान्चकाते, व्यतिजुह्वान्चकिरे इत्यादि ।

६७७ । इटि घातो लुक् । ४ । २ । ८४ । आकारान्त-
 स्य घातोरिच्छजादौ विहति स्यश्चिडप्रत्यये लुगभवति । इति
 लुक् । जहे, जहाते, जहिरे इत्यादि ।

६७८ । णमेरौशातः । १ । ४ । ९९ । आकारान्ता-
 द्धातोः लिटो णश्मिपोरौशादेशो भवति । दधौ, दधतुः,
 दधुः । दधिय, दधाथ, दधथुः, दध । दधौ, दधिव, दधिम ।
 दधे, दधाते, दधिरे । दधिपे इत्यादि । द्विर्वचनादौ कृते एद् ।
 दिदेव, दिदिवतुः, दिदिवुः । दिदेविथ, दिदेविथुः, दिदिव ।
 दिदेव, दिदिविव, दिदिविम । व्यतिदिदिवे, व्यतिदिदि-
 वाते, व्यतिदिदिविरे इत्यादि । सुपुवे, सुपुवाते, सुपुविरे ।
 सुपुविपे, सुपुवाथे, सुपुविध्वे, सुपुविद्वे । सुपुवे, सुपुविवहे,
 सुपुविमहे । ननाह, नेहतुः, नेहुः । नेहिय, ननह, नेहथुः,
 नेह । ननह, ननाह, नेहिव, नेहिम । नेहे, नेहान, नेहिरे
 इत्यादि । णशादिपु कृतेपु द्विर्वचनादि पूर्ववत् शास्वसित्यादिना
 पत्वम् । सुपाव, सुपुवतुः, सुपुवुः । सुपविथ, सुपोथ,
 सुपुवथुः, सुपुव । सुपव, सुपाव, सुपुविव, सुपुविम । तद्धि
 सुपुवे, सुपुवाते, सुपुविरे । सुपुविपे, सुपुवाथे, सुपुविध्वे,
 सुपुविद्वे । सुपुवे, सुपुविवहे, सुपुविमहे ।

६७९ । नक्चाश्नुदाघनेकहलः । ४ । १ । २०६ ।
 अशौकित्यस्य ऋकारादेरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्व-
 स्यादेः अकारस्याकारो भवति नक् चागमः । व्यानशे,
 व्यानशाते, व्यानशिरे इत्यादि ।

६८० । चिर्वा । ४ । १ । ७३ । चिनोतेर्धातोर्लिट्सनोः
 परतः द्विर्भावे पूर्वान् परस्य कुर्वा भवति । चिकाय, चि-
 क्यतुः, चिक्युः । चिकयिथ, चिकेथ, चिक्यथुः, चिक्य ।

चिक्रय, चिक्राय, चिक्रियव, चिक्रियम । कुत्वाभावे, चिचाय,
 चिच्यतुः, चिच्युः । चिचयिथ, चिचेथ, चिच्यथुः
 चिच्य । चिचय, चिचाय, चिचियव, चिचियम । चिक्रये,
 चिक्रयाते, चिक्रियरे इत्यादि । चिच्ये, चिच्याते, चि-
 च्यरे इत्यादि । ये नित्यानिर्वासा इत्यादिना पक्षे इट् ।
 वस्मसोः सादिनियमात् नित्यमिट् । चिक्राय, चिक्रि-
 यतुः, चिक्रियुः । चिक्रेथ, चिक्रयिथ, चिक्रियथुः, चि-
 क्रिय । चिक्रय, चिक्राय, चिक्रियव, चिक्रियम । चिक्रिये
 चिक्रियाते, चिक्रियरे । चिक्रियेपे, चिक्रियाथे, चिक्रियिद्ध्वे,
 चिक्रियिध्वे । चिक्रिये, चिक्रियिवहे चिक्रियिमहे । वव्रे,
 वव्राते, वव्रिरे । वव्रिषे, वव्राथे, ववृद्ध्वे । वव्रे, ववृवहे,
 ववृमहे । वशिव्यचिव्यभिज्येत्यादिना इक् । अनुजमाह, अ-
 नुजगृह्तुः, अनुजगृहुः । अनुजग्रहिथ इत्यादि । अनुजगृहे,
 अनुजगृहाते, अनुजगृहिरे इत्यादि । तुतोद, तुतुदतुः, तुतुदुः
 तुतोदिथ इत्यादि । तुतुदे, तुतुदाते, तुतुदिरे । तुतुदिपे
 इत्यादि ।

६८१ । ऋतः । ४ । २ । १९१ । ऋकारान्तात् एका-
 चो विहितस्य थस्येह न भवति । ममार, मम्रतुः, मम्रुः । मम-
 र्थे इत्यादि । मुमोच, मुमुचतुः, मुमुचुरित्यादि । मुमुचे, मुमु-
 चाते, मुमुचिरे इत्यादि । तेतान, तेनतुः, तेनुरित्यादि । तेने,
 तेनाते, तेनिरे । मेने, मेनाते, मेनिरे इत्यादि ।

६८२ । कुञ्जोऽसः । १ । २ । १९२ । अमकारात्

कृञो विहितस्य थस्येङ् न भवति । स्नादिनियमाच्च इडभावः
चकार, चक्रतुः, चक्रुः । चकर्थ, चक्रथुः, चक्र । चकार, चकर
चक्रव, चक्रम । चक्रे, चक्राते, चक्रिरे । चकृपे, चक्रापे,
चकृद्वे । चक्रे, चकृवहे, चक्रमहे । तस्यैव संपूर्वस्य कृञः
' सङ्भूपासमवाये ' इति सट् ।

६८३ । स्फृञ्छ्रुतः । ४ । २ । १२ । स्फृञ्छ्रुतोः
ऋकारान्तानाञ्च धातूनामिकः लिटि अर् भवति ।

६८४ । लुक् खयि । ४ । १ । १८१ । द्विर्भावे पूर्वस्य
खयि परतो लुग्भवति । सचस्कार, सचस्करतुः, संचस्करुः ।
सचस्करिथ, संचस्करथुः, संचस्कर । संचस्कर, सचस्कार,
संचस्करिव, सचस्करिमः । सचस्करे, संचस्कराते, संचस्क-
रिरे । संचस्करिपे, संचस्करापे, संचस्करिद्वे, सचस्करिष्वे ।
संचस्करे, संचस्करिवहे, संचस्करिमहे । स्नादिनियमादिट् ।
रुरोध, रुरुधतुः, रुरुधुः इत्यादि । रुरुधे, रुरुधाते, रुरुधिरे ।
रुरुधिपे इत्यादि । बुभुजे, बुभुजाते, बुभुजिरे इत्यादि ।
युयोज युयुजतुः युयुजुः इत्यादि । युयुजे युयुजाते, युयुजिरे
इत्यादि । चोरयाञ्चकार, चोरयाञ्चक्रतुः, चोरयाञ्चक्रुः इत्या-
दि । छादयाञ्चक्रे, छादयाञ्चक्राते, छादयाञ्चक्रिरे इत्यादि ।
लक्षयाञ्चक्रे, लक्षयाञ्चक्राते, लक्षयाञ्चक्रिरे इत्यादि । योज-
याञ्चकार, युयोज । अर्धयाञ्चकार, आनर्धे । वारयाञ्चकार,
वषार षने इत्यादि । सम्पञ्चमुन्नेयम् ।

अथ लुङ् दर्शते ।

भूते इति वर्तमाने —

६८५ । लुङ् । ४ । ३ । २०५ । भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धा-
तोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । डकार एङितो लुगिति विशेषणार्थः
उकारः इवो लिलुङां धो ढ इति विशेषणार्थः । तत्र

६८६ । तास्स्यौ लुलोः । ४ । ३ । १ । लुल इत्येत-
योः परतः यथासंख्यं मध्ये तास् स्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
इति भवतस्तासोऽपवादः ।

६८७ । सिलुङि । ४ । ३ । २ । धातोर्लुङि परे मध्ये
सिप्रत्ययो भवति । इकारः सावारैच इति विशेषणार्थः ।

६८८ । घुपाभूर्स्थतेः श्लुक् । ४ । १ । ७३ । घुभ्यः पा-
भूर्स्थाभ्यः एतिभ्यां च परस्य सेरतडाने परे श्लुक् भवति ।
सि निमित्तीकृत्य स्थानिवद्भावात् सावारैच इत्यैच प्राप्तः
श्लुचीगेनदिति नियमान्न भवति । लङ्लुङ्लड्यमाहाट्
इत्यादि । पूर्ववत् तिच्चादयः । एङितो लुगित्यादीनि
ह्रस्वकारफार्याणि तत्र पित्सु अङ्ङित्येङ् प्राप्तः —

६८९ । भूस्वोऽङ्गेः । ४ । २ । २० । भू सुइत्येतयोर-
द्विरुक्तयोः इङ् लिवर्जितलादेशे परे एङ् न भवतीति
प्रतिषेधात् न भवति । उषादेशे “ लुङ्लिटिभुव ” इत्युपान्त्य-
स्य ऊकारः । अभूत्, अभुताम्, अभूवन् । अभूः, अभूतम्,
अभूत । अभूवन्, अभूव, अभुम । तङ्क्षु सेः श्लुक् नास्ति
तत्र सेरिङ् ओत्सावादेशौ तङ्क्षुऽन्त इति ङकारस्य अत् ।

व्यत्यमत्रिष्ट, व्यत्यमविपाताम्, व्यतिमत्रिपत । व्यत्य-
मत्रिष्ठाः व्यत्यमविपाधाम् व्यत्यमविद्वम् व्यत्यमविष्वम् ।
व्यत्यमविपि, व्यत्यमविष्वहि, व्यत्यमविष्महि ।

६९० । घिच्वा । ४ । २ । ७८ । घातोर्धकारादौ प्रत्यये
सकारस्य लुग्या भवति । लुगभावे जश्त्वं दकारः । ऐपिष्ट,
पेधिपाताम्, पेधिपत, पेधिष्ठाः पेधिपाथाम् पेधिद्वम्,
पेधिद्वम् । पेधिपि, पेधिष्वहि, पेधिष्महि ।

६९१ । हलाम् । ४ । २ । ६७ । हलन्तस्य घातो-
र्गोऽफ् तस्य अतङ्गाने सौ आरेचो भवन्ति ।

६९२ । स्यस्नेस्सोऽहः । ४ । २ । २७ । सिप्रत्यया-
दस्तेश्च घातोः सकारान्तात् परस्याक्कितो हलादेरहमात्रस्य
ईडागमो भवति ।

६९३ । जल्हस्वाल्लुरुपस्ती । ४ । २ । ७६ । जल्ह-
न्तात् ह्रस्वान्ताश्च घातोः परस्य सेः सकारस्य तवर्गादौ
प्रत्यये लुगभवति । सिविद्वग्नेरभव इति जुम् । अपाक्षीत, अपा-
क्षाम्, अपाक्षुः । अपाक्षीः, अपाक्षम्, अपाक्ष । अपाक्षम्,
अपाक्ष्व, अपाक्ष्म । अपक्ष, अपक्षाताम्, अपक्षत ।
अपक्षथाः, अपक्षाथाम्, अपक्ष्वम् । अपक्षि, अपक्ष्वहि,
अपक्ष्महि ।

६९४ । न क्षण्णसिश्चिजोग्रेदिन्मह्यश्च । ४ । २ । ७० ।
क्षणादीनामेदितो मह्यान्तस्य च घातोर्दिडादायवृत्तानपरे सौ
आरेचो न भवन्ति ।

६९५ । ईंटीटः । ४ । २ । ७७ । इट उत्तरस्य से सकारस्य ईंटादौ प्रत्यये परे लुगभवति । दीर्घः । अनन्दीत्, अनन्दिष्टाम्, अनन्दिपुरित्यादि । अध्वंसिष्ट, अध्वसिपाताम्, अध्वंसिपत इत्यादि ।

६९६ । यमूरमूनमातां सकृ च । ४ । २ । ७२ । यम्-रम्-नम्भ्य आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य सेरतङ्गाने परे इहागमो भवति सकृचागमश्चैषाम् । अव्यासीत्, अव्यासिष्टाम्, अव्यासिपुरित्यादि । अव्यास्त, अव्यासाताम्, अव्यासत इत्यादि ।

६९७ । घस्लृञ्घञ्लुङ्सनि । ४ । २ । ११९ ॥ अदेर्धातोः अच्षञ्जुङ्सन् इत्येतेषु प्रत्ययेषु घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । लृकारश्च ऋदितोऽतद्धि इत्यधिकृत्य—

६९८ । सर्तिंशास्तिलिद्युत्पुष्पादेः । ४ । ३ । ११ । सर्तिंशास्तिभ्यां लृदितः चुतादिभ्यः पुष्पादेश्च कर्त्तरि अतद्धि लुङ्मिध्मे अङ् नित्यं भवति । अघसत्, अघसताम्, अघसन् इत्यादि । तद्धि सिरेष ।

६९९ । तस्सिल्यदिउ । ४ । २ । ८१ । घातोर्ल्यार्देशे इलवर्जिते च सकारादौ प्रत्यये सकारस्य तकारो भवति । ततस्सिलोपः । व्यत्यघत्त, व्यत्यघत्साताम्, व्यत्यघत्सत इत्यादि । अशयिष्ट, अशयिपाताम्, अशयिपत इत्यादि ।

७०० । वक्तयवृख्यातेः । ४ । ३ । १२ । वक्तीति वक्त्परिभाषणे वृक्षादेशश्च असुक्षेपणे ख्यातीति ख्याप्रकथने

चक्षारेणश्च एतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि मध्ये अङ् भवति ।
 ङकारोऽङ्किङ्किति विशेषणार्थः ।

७०१ । श्वयत्यप्त्रच्पनोऽङ्घथगुम्पम् । ४ । १ । ७ ।
 श्वयतेः अस्यादीनां चाङ्कि परे यथासंख्यं अन् थङ्, उम्,
 पम् इत्यादेशा भवन्तीति उमागमः । अवोचत्, अवोचताम्,
 अवोचन् इत्यादि । अवोचत, अवोचेताम्, अवोचन्त
 इत्यादि ।

७०२ । सावारैचः । ४ । २ । ६६ । धातोरकः
 अतञानपरे सौ परतः आरैचो भवन्ति । शेषं पूर्ववत् । अहौपीत्,
 अहौष्टाम्, अहौषु इत्यादि । व्यत्यहोष्ट, व्यत्यहोपाताम्,
 व्यत्यहोषत । व्यत्यहोष्टाः, व्यत्यहोपाथाम्, व्यत्यहोष्टुम् ।
 धि वेनि यदा सकारस्य न लुक् तदा सकारस्य पकारः तस्य
 जपि जशिति ङकारः । व्यत्यहोङ्ङम् । व्यत्यहोषि, व्यत्यहो-
 ष्वि, व्यत्यहोषमहि । अहास्त, अहासाताम्, अहासत' ।
 इत्यादि । घुपेत्यादिना सेः श्लुक् ।

७०३ । आद्द्विषो ज्ञेर्जुंस्वा । १ । ४ । १०६ । आका-
 रान्तात् द्विषश्च धातोः परस्य ङित्त्वादेशश्च ज्ञेर्जुंसादेशो वा
 भवति । अधात्, अधाताम्, अधुः अधाम् । अधाः अधा-
 तम्, अधात । अधाम्, अधाव, अधाम ।

७०४ । घुस्योरिच । ४ । १ । १६८ । घुस्योरात्
 इद् भवति तङ्कि सकारादौ प्रत्यये परे फिद्वच्च । जल्हस्वादि-
 त्यादिना सेर्लुक् । अधित, अधिपाताम्, अधिपत, अधियाः,

अधिषाथाम्, अधिष्वम् । अधिपि, अधिष्वहि, अधिष्वहि ।
 त्विपि त्विपि च सेरिट् स्यस्तेस्मो ल इति ईट् च ईटीट् इति लुक्
 ततो दीर्घः इति द्वयोर्दीर्घः । हलामित्यैच् सेलुचः स्थानिवद्भावेन
 प्राप्तः न क्षर्णशमित्यादिना प्रतिषेधात् न भवति । ह्रस्वस्य हल
 इत्येङ् । अदेवीत्, अदेविष्टाम्, अदेविपुरित्यादि । व्यत्यदेविष्ट,
 व्यत्यदेविषाताम्, व्यत्यदेविषत्, व्यत्यदेविष्ठाः इत्यादि ।
 असविष्ट, असोष्ट इत्यादि । अनात्सीत्, अनाद्धाम्, अना-
 त्सुरित्यादि । अनद्ध, अनत्साताम्, अनत्सत् इत्यादि ।

७०५ । घृञ्स्तुभ्य इट् । ४ । २ । ७१ । घृञ्स्तु-
 भ्यः परस्य सेरतजाने णे इडागमो भवति । असावीत्,
 असाविष्टाम्, असाविपुरित्यादि । तडि असोष्ट, असोषाताम्,
 असोषत् इत्यादि । आशिष्ट, आशिषाताम्, आशिषत्
 इत्यादि । इडभावे व्रश्चेत्यादिना पत्वम् । पठः कस्सीति ककारः
 जश्त्वष्टुत्वे । आष्ट आक्षाताम्, आक्षत् । आष्टाः, आक्षाथाम्,
 आष्ट्वम् । आक्षि, आक्ष्वहि, आक्ष्वहि । निरचैवीत्,
 निरचैष्टाम्, निरचैषुः इत्यादि । समचेष्ट, समचेषाताम्,
 समचेषत् इत्यादि । अक्रेषीत्, अक्रेषाताम्, अक्रेषुरित्यादि ।
 अक्रेष्ट, अक्रेषाताम्, अक्रेषत् इत्यादि । हल्भ्यामित्यादिना
 इड्विकल्पः ।

७०६ ऋद्बुर्बालतद्सेः । ४ । २ । १३७ । ऋफा-
 रान्तात् घृद्बुर्भ्याञ्च परस्य इटः ईड् वा भवति न चेरस
 लिटि लिटि अतस्परि सौ च भवति । अवरीष्ट, अवरी-

पाताम् इत्यादि । इट ईडभावे अवरिष्ट, अवरिपाताम् इत्यादि
 इडभावे एडरभावः सेश्च लुक् । अयुत, अयुपाताम्, अयुप
 इत्यादि । प्रह इत्यादिना इट ईट् न क्षणित्यादिना आरैः
 भावः । अमहीत्, अमहीष्टाम्, अमहीपुरित्यादि । अमहीष्ट
 अमहीपाताम्, अमहीपतेत्यादि । अतङ्कि हलामित्युकारस्यौकार
 तिप्सिपोः स्यस्तेस्सोल इति ईटि ततोडागमः दकारस्य चरि
 चर् ते जल्ह्रस्वान् लुरुसस्ताविति सकारस्य लुक् सेः स्थानिच
 ज्ञावात् ऐच् । अतौत्सीत्, अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतौत्सीः
 अतौत्तम्, अतौत्त । अतौत्सम्, अतौत्स्व, अतौत्सम् । त
 ह्रस्वस्य ह्रल इत्येङ् सिलौ तडिति किद्वद्भावात् न भवति ते जल
 ष्वाल् लुरुसस्ताविति लुक् भ्रमि धि वेति पक्षे लुक् अलु
 सकारस्य जपि जशिति दकारः तस्य जरि जरः स्वे वेति लुक्
 अतुत्त, अतुत्साताम्, अतुत्सत । अतुत्थाः, अतुत्साथाम्, अ
 तुद्भ्रम्, अतुद्भ्रम् । अतुत्सि, अतुत्स्वहि, अतुत्समहि
 अमृत, अमृपाताम्, अमृपत इत्यादि । सर्त्त्यादिनाङ् । अमु
 चत्, अमुचताम् इत्यादि । अमुक्त, अमुक्ताताम् इत्यादि ।
 ७०७ । वोर्णुञ्जहलादलेर्घोरिति । ४ । २ । ६९
 वर्णुञ्जः हलादेर्ह्रन्तस्य च धातोः लघोरकारस्य इडादावतडा
 सौ आरैषो वा भवन्ति । अतानीत्, अतानिष्टामित्यादि
 आकाराभावे अतानीत्, अतानिष्टामित्यादि । तङ्कि तथासौ
 परतः सेः ।

परस्य सेः ते धामि च प्रत्यये परे श्लुग्वा भवतीति श्लुकू
श्लुचि कित्वात्—

५७०,९ । हंमन्यंरङ्गन्म्वनतितनादलुग्जलि । ४ । १ ।
२६१ । हनादीनां वनतेस्तनादीनां च धातूनां जलादौ ङिङिति
प्रत्यये परे लुग्भवतीति नकारस्य लुक् । अतत अत-
निष्ट, अतनिपाताम्, अतनिपत । अतथाः, अतनिष्ठाः
अतनिपाथाम्, अतनिध्वम् । अतनिषि, अतनि-
ष्वहि, अतनिष्महि । सेर्लुगादि पूर्ववत् । अमत,
अमनिष्ट, अमनिपाताम्, अमनिपत । अमथाः, अमनिष्ठाः,
अमनिपाथाम्, अमनिध्वम् इत्यादि । अकार्पात्, अकार्थाम्,
अकार्पुर्णित्यादि । अकृत, अकृतातामित्यादि ।

७१० । ऋदितोऽतीडि । ४ । ३ । १० । ऋदितो
घातोः कर्तव्यतडि लुङि मध्ये अङ् वा भवति । पक्षे सिः
तडि सिरेव । अतडि हलामित्यैच् तडि सिलौ तडीति किङ्कडा-
वात्-एङ् न भवति । सर्वत्र तवर्गे जल् ह्रस्वात् लुक् सस्ता-
विति सेर्लुक् । अरुधत्, अरुधताम्, अरुधन् । अरुधः,
अरुधतम्, अरुधत । अरुधम्, अरुधाव, अरुधाम । अरौ-
त्सीन्, अरौद्धाम्, अरौत्सुः । अरौत्सीः, अरौद्धम्, अरौद्ध ।
अरौत्सम्, अरौत्सव, अरौत्सम् । अरुद्ध, अरुत्साताम्,
अरुत्सत । अरुद्धाः, अरुत्साथाम्, अरुद्ध्वम् । अरुत्सि,
अरुत्सवहि, अरुत्समहि । अभुक्त, अभुक्षानाम्, अभुक्षत
इत्यादि । लुयुजत्, लुयुजतामित्यादि । अहभावे अयौक्षीत्

अयौक्तमित्यादि । प्रायुक्त, प्रायुक्षातामित्यादि । लुङि सेर-
पवादः ।

७११ । कंश्चिद्बुभ्रुणेर्हः कर्तरि । ४ । ३ । ७ । कमा-
देर्ष्यन्ताच्च कर्तरि लुङि परे मध्ये ङो भवति । ङकारः
द्विर्धातुः श्लुब्लिङ्ङे इति विशेषणार्थः ।

७१२ । ङेऽशास्वग्नाश्वृदितः । ४ । १ । २११ । शास्
अको नाशो निवृत्तिर्यस्यास्ति सोऽग्नाशी, ऋकार इद्यस्य स-
ऋदित् एतद्वर्जितस्य धातोर्योऽच् तस्य ङिपरे णौ परतः पूर्वभा-
गोपान्त्यस्य ह्रस्वो भवति । ततो द्विर्धातुरित्यादिना द्विर्वचनम् ।

७१३ । आघेकाच् । ४ । १ । ४४ । योऽनेकाच्
धातुस्तस्यादिरेकाचोऽवयवः लिङ्ङे द्विर्भवति हलोऽनादेरि-
ति लुक् ।

७१४ । लघोर्दीर्घोऽनजादेः । ४ । १ । १०१ । ङपरे-
ऽनग्लुचि णावनजादेर्धातोः द्विर्भावे पूर्वस्य लघोर्लघौ धात्वक्षरे
परे दीर्घो भवति । णेरिकेत्यादिना णिलुक् अडागमः । अचूचु-
रत्, अचूचुरताम्, अचूचुरन् । अचूचुरः, अचूचुरतम्, अचू-
चुरत् । अचूचुरम्, अचूचुराव, अचूचुराम ।

७१५ । सन्वल्लघौ ङेऽनग्लुचि । ४ । १ । १०० ।
न विद्यते अकोलुग्यस्मिन् तस्मिन् णौ ङपरे द्विर्भावे पूर्वस्य लघौ
धात्वक्षरे सनि द्विर्भावे पूर्वस्य यथा तथा कार्यं भवति । इति ।

७१६ । सन्पतः । ४ । १ । ९६ । धातोः सनि परे
द्विर्भावे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवतीति इत्वम् । लघोर्दीर्घोऽ

नजादेरिति दीर्घान्तरङ्गत्वात् अजाङ्माङ् इति छकारस्य द्वित्वम् । पुनर्लघुत्वाभावात् दीर्घो न भवति ।

७१७ । खरश्चर् । ४ । १ । ७९ । द्विर्भावे पूर्वस्य यः खर् तस्य चरादेशो भवति । अचिच्छद्, अचिच्छदेताम् इत्यादि । अलक्षत्, अलक्षतामित्यादि । अलक्षत, अलक्षेतामित्यादि । अयूयुजत्, अयूयुजतामित्यादि । अयौक्षीत् अयौक्ताम् अयौक्षुरित्यादि ।

७१८ । ततः । ४ । १ । ४८ । अनेकाचो घातोः अजादेः सन्यङ्न्तस्य लिङ्ङेः पूर्वस्य चादेरचः पर एकाच् द्विर्भवति । आदेः द्विर्वचनापवादः ।

७१९ । न बन्द्रा वन्ति । ४ । १ । ४९ । आदेरचः परे वनदरेफाः बल्पराः सन्यङ्न्तस्य लिङ्ङे परतः पूर्वस्य च न द्विर्भवन्ति । आर्चिचत्, आर्चिचताम् इत्यादि । आर्चिष्ठ, आर्चिष्ठामित्यादि । प्रावीवरत्, प्रावीवरतामित्यादि । प्रावारीत्, प्रावारिष्ठाम्, प्रावारिपुरित्यादि । प्रावृत्, प्रावरिष्ठ, प्रावरीष्ठ इत्यादि सप्तपञ्चमालक्ष्यम् ।

अथ लुङुदाहियते ।

गम्यादिर्वस्वर्षतीति प्रस्तुत्य—

७२० । परिदेवनानघतने लुङ् । ४ । २ । २८३ । परिदेवने अनघतनेच भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुङ् भवति । लोटोऽपवादः । परिदेवनमनुशोचनम् पश्चात्ताप इत्यर्थः ।

टकार एटित इति त्रिषेपणार्थः । उकारः लोराज्ञाद्धारौरस्
इति विशेषणार्थः तास्यौल्लोरोरिति मध्ये तास् तस्य बलादेरि-
त्यादिनेट् ततश्चिवादयः—

७२१ । द्वैः । १ । ४ । ९७ । टितो लकारस्य लुटः
तिप तस् त्रि इत्येतेषां यथाक्रमं डारौरम् इत्येते आदेशा
भवन्ति । षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽल इति तिप इकारस्य डादेशे
द्वित्यन्त्याजादेरिति आस्त इत्यस्य रूपस्य लोपः ।

७२२ । तासस्त्योः स्त्रि । ४ । २ । ७९ । तास् इत्ये-
तस्य प्रत्ययस्य अस्तेश्च धातोः सकारस्य सकारादौ रेफादौ च
प्रत्यये लुग्भवति ओत्वावादेशौ च । भविता, भवितारौ,
भवितारः । भवितासि, भवितास्थः, भवितास्थ । भविता-
स्मि, भवितास्वः भवितास्मः । तङि—

७२३ । लोराज्ञाद्धारौरस् । १ । ४ । ९६ । लुट
आदेशानां त आताम् झ इत्येतेषां यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येते
आदेशा भवन्ति । एटितः बहामो गेञ् थास से पूर्ववत्
ओत्वादि । डारौरसां स्थानिवद्भावात् एत्वं न भवति । थासःसे
इत्येकारोच्चारणात् धि वेति पक्षे सकारस्य लुक् पक्षे जश्त्वम् ।

७२४ । एति हः । ४ । २ । ८० । तासस्त्योः सका-
रस्य एकारादौ प्रत्यये हकारादेशो भवति । व्यतिभवितार
व्यतिभवितारौ व्यतिभवितारः । व्यतिभवितारसे, व्यति-
भवितारसाधे, व्यतिभवितारध्वे । व्यतिभवितारहे, व्यतिभवितार-
स्वहे, व्यतिभवितारस्महे । एधिता, एधितारौ, एधितारः । एधिता-

से इत्यादि । पक्ता । प्रनन्दिता । मध्वंसिता, संख्याता, अत्ता
अतिशयिता, चक्ता, होता, हाता, प्रनिपूर्वत्वम् ।

७२५ । नेर्युमानद्रत्पत्पदिस्पतियातिवातिद्रातिप्सा-
तिहन्तिवपिषहिशमूचिञ्जदेग्धौ । ४ । २ । २४० । अदुरः
उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेः घुसंज्ञे मादिषु च परतो णो भवति ।
प्रणिघाता, देविता, सविता, सोता । हितुमीनेत्यादिना णत्वम्
परिणद्धा, अभिपोता, अशिता, अष्टा, चेता, क्रेता, वरिता,
वरीता, प्रहीता, तोत्ता, मर्ता, मोक्ता, तनिता, मनिता,
अधिकर्ता, रोद्धा, भोक्ता, योक्ता, चोरयिता, छादयिता,
लक्षयिता, योजयिता, योक्ता, अर्चयिता, अर्चिता, धारयिता,
वरिता, वरीता इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ।

अथ लृङ्मुच्यते ।

७२६ । लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च लृङ् । ४ । ४ । १०८ ।
लेङ्गे निमित्तं कारणं सामग्री लेङ्निमित्तं, नास्य वृत्तिः निष्प-
त्तिरस्तीत्यवृत्तिरतिपत्तिमान् लेङ्निमित्ते, अवृत्तौ भूते
वत्स्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोः लृङ् प्रत्ययो भवति । हकारः
पर्ङितो लुगित्येवमर्थः । ऋकारः तास्यौ लृङ् रोरितिसामान्य-
प्रहणार्थः मध्ये स्यप्रत्ययः इडोत्वावादेशाः अडागमः पूर्वं
वृत्तिबाह्यः पर्ङितो लुगित्यादीनि च द्विजादेशकार्याणि
अभविष्यत्, अभविष्यताम्, अभविष्यन् । अभविष्यः,
अभविष्यतम्, अभविष्यत, अभविष्यम्, अभविष्याव,

अभविष्याम । पूर्ववत् तद्भु व्यत्यभविष्यत, व्यत्यभविष्येताम्, व्यत्यभविष्यन्त । व्यत्यभविष्यथाः, व्यत्यभविष्येथाम्, व्यत्यभविष्यध्वम् । व्यत्यभविष्ये, व्यत्यभविष्यावहि व्यत्यभविष्यामहि । ऐधिष्यत, ऐधिष्येताम्, ऐधिष्यन्त इत्यादि । सर्वमुन्नेयम् ।

अथ लृडुदाहियते ।

गम्यादिर्वत्सर्वेतीति प्रस्तुत्य—

७२७ । लृट् । ४ । ३ । २८२ । वत्सर्वेति भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः लृट् प्रत्ययो भवति । टकार एटित इत्येवमर्थः ऋकारस्तास्यौ लुलोरिति सामान्यग्रहणार्थः मध्ये स्यप्रत्ययः इडोत्वाच्चादेशाः पूर्ववत् लस्य तिबादयः । भविष्यति, भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ । भविष्यामि, भविष्यावः, भविष्यामः । व्यतिभविष्यते, व्यतिभविष्येते, व्यतिभविष्यन्ते । व्यतिभविष्यसे, व्यतिभविष्येथे, व्यतिभविष्यध्वे । व्यतिभविष्ये, व्यतिभविष्यावहे, व्यतिभविष्यामहे । एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते, एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधिष्यध्वे । एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे । पक्ष्यति, पक्ष्यते । नन्दिष्यति, ध्वंसिष्यते, व्यास्यति, व्यास्यते । अस्स्यति, व्यत्यस्स्यते, शयिष्यते, चक्ष्यति, चक्ष्यते । होष्यति, व्यतिहोष्यते । हास्यते, श्रद्धास्यति, श्रद्धास्यते । देविष्यति, व्यतिदेविष्यते, प्रमविष्यते, प्रसोष्यते । नत्स्यति, नत्स्यते,

अभिषोष्यति, अभिषोष्यते, अशिष्यते, अक्ष्यते । निश्चे-
ष्यति, निश्चेष्यते । क्रेष्यति, क्रेष्यते । वरिष्यति, वरिष्यते ।
ग्रहीष्यति, ग्रहीष्यते । परितोदस्यति, परितोत्स्यते ।

७२८ । ऋदुमः स्ये । ४ । २ । १६६ । ऋकारान्तात्
हन्तेश्च परस्य ल्यश्चप्रत्ययस्य इडागमो स्ये परतः । मरिष्यति,
मोक्ष्यति, मोक्ष्यते, तनिष्यति, तनिष्यते, मनिष्यते, करिष्यति,
करिष्यते । रोस्स्यति, भोक्ष्यते, योक्ष्यति, योक्ष्यते, चोरयि-
ष्यति, छादयिष्यते, लक्षयिष्यति, लक्षयिष्यते, योजयिष्यति,
योक्ष्यति, अर्चयिष्यति, अर्चिष्यते, प्रवारयिष्यति, प्रवरि-
ष्यति इत्यादि सर्वं सविस्तरमुन्नेयम् ।

इति प्रक्रियापरिच्छेदस्तृतीयः ।

अथ भावकर्मकर्मकर्तृषु लिङ्गादयः प्रयुज्यन्ते—

७२९ । हन्दिशिग्रहज्भ्यःसितासस्यसटां जिड् वा ।
४ । ३ । १८ । हनादिभ्यः अजन्तेभ्यश्च विहितानां कर्म-
भावविषयाणां सितासस्यसटां ङिडागमो वा भवति । पक्षे इट्
बिटि ङिणत्यस्या इत्याकारः । भावे भाविषीष्ट, भविषीष्ट, देव-
दत्तेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुभाविषीष्ट, अनुभाविषीया-
स्ताम्, अनुभाविषीरन् इत्यादि । अनुभाविषीष्ट अनुभाविषी-
यास्ताम् । अनुभाविषीरन् स्वयमेव इति सर्वं कर्तृतुल्यमुन्नेयम् ।
पृथिषीष्ट, पक्षीष्ट, नन्दिषीष्ट, ध्वंसिषीष्ट । बिटि—

७१० । आतो यम् । ४ । १ । २३७ । आकारान्तस्य घातोः कृति ङिति चोच परे यमागमो भवति । संव्यायिपीष्ट निडभावे संव्यासीष्ट, अत्सीष्ट, गायिपीष्ट, शायिपीष्ट, वक्षीष्ट, हाविपीष्ट, होपीष्ट, हायिपीष्ट, हासीष्ट, घायिपीष्ट, घासीष्ट, देविपीष्ट, प्रसाविपीष्ट, प्रसविपीष्ट, प्रसोपीष्ट, नत्सीष्ट, अभिपाविपीष्ट, अभिपोपीष्ट, अशिपीष्ट, अक्षीष्ट, निश्चायिपीष्ट, निश्चेपीष्ट, कायिपीष्ट, केपीष्ट, चारिपीष्ट, वरिपीष्ट, वृपीष्ट, प्राहिपीष्ट, प्रहीपीष्ट, तुत्सीष्ट, मारिपीष्ट, मृपीष्ट, मुक्षीष्ट, तनिपीष्ट, मनिपीष्ट, कारिपीष्ट, कृपीष्ट, रुत्सीष्ट, युक्षीष्ट, चोरयिपीष्ट चोरिपीष्ट छादयिपीष्ट, छादिपीष्ट, लक्षयिपीष्ट, लक्षिपीष्ट, योजयिपीष्ट योजिपीष्ट, युक्षीष्ट, अर्चयिपीष्ट, अर्चिपीष्ट, प्रवारयिपीष्ट प्रवारिपीष्ट, प्रवरिपीष्ट, प्रवृपीष्ट, इत्यादि सर्वं प्रतिपत्तव्यम् ।

लिटि भावे बभूवे देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरिच अनुबभूवे, अनुबभूवाते, अनुबभूविते, इत्यादि । एधाञ्चके, पेचे, ननन्दे, दध्वंसे, संविन्दे, आदे, जक्षे, शिश्ये, ऊचे, जुहवाञ्चके जुहुवे, जहे, व्यवदधे, दिदिवं, प्रसुपुवे, नेहे, अभिपुपुवे । आनशे; समुच्छिष्ये, समुच्छिचच्चे, चिक्रिये, धमे, जगृहे, पुतुवे, ममे, मुमुचे, तेने, मेने, चके, रुणे, वुमुजे, युयुजे, चोरयाञ्चके, छादयाञ्चके, लक्षयाञ्चके, योजयाञ्चके, युयुजे, अर्चयाञ्चके, आनर्चे, प्रवारयाञ्चके, प्रवने, इत्यादि ।

पुरावत् लुङि भावे कर्मणि च तद्धि ते—

७३१ । कर्मभावे । ४ । ३ । १७ । धातोः कर्मणि भावेच लुङि त्रेपरे मध्ये विर्भवति । व्यकारो अेरिति विशेषणार्थः ।

७३२ । ज्ञेः । ४ । २ । ३८ । धातोर्यो जिस्ततः परस्य लिबर्जितलादेशस्य श्लुग् भवति । एडवादेशयोः कृतयोः ङित्यस्या इत्याकारः अडागमश्च । अभावि देवेन । कर्मणि— अन्वभावि कम्बलो देवेन । कर्मकर्तरि— “कर्मण्यश्रुवादीनां कर्मवल्लि” इत्यतिदेशात् प्राप्तस्य ज्ञेः—

७३३ । ज्यज्जुहः । ४ । ३ । ४० । अजन्तात् दुहेश्च धातोः कर्मकर्तरि जिप्रत्ययो वा न भवतीति पक्षे निः पक्षे प्रतिषेधः । प्रतिषेधे सिः तस्य विकल्पेन निच जिडभावे इट् । अन्वभावि, अन्वभाविष्ट, अन्वभविष्ट कम्बलः स्वयमेवेत्यजन्तात् धातोस्ते कर्मकर्तरि त्रैरूप्यं द्रष्टव्यम् । आतामादौ कर्मणि कर्मकर्तरिच जिड्भावाभावाभ्वां द्वेषा नीतिः अन्वभाविपाताम्, अन्वभाविपत । अन्वभाविष्ठाः अन्वभाविपाथाम्, अन्वभाविड्वम् अन्वभाविष्वम् । अन्वभाविपि, अन्वभाविष्वहि, अन्वभाविष्महि । जिडभावे सेरिट् अन्वभविष्ठाताम्, अन्वभविपत अन्वभविष्ठाः, अन्वभविपाथाम्, अन्वभविड्वम्, अन्वभविष्वम् । अन्वभविपि, अन्वभविष्वहि, अन्वभविष्महि । ऐधि, अपाधि, अपक्षाताम्, अनन्दि अश्वंसि, अश्वंसिपाताम् । अव्याधि, अव्याधिष्ट, अव्यास्त ।

अव्यायिपाताम् , अव्यासाताम् । अघासि, तस्सिल्यश्लीति
 तकारः । अघत्साताम्, अघत्सत । अघत्थाः । अशायि, अवाचि,
 अवक्षाताम् , अहावि, अहाविष्ट, अहोष्ट, अहाविपाताम् ,
 अहोपाताम् । अहायि, अहायिष्ट, अहास्त, अहायिपाताम्,
 अहासाताम् । अधायि, अधायिष्ट अधित । अधायिपाताम् ,
 अधिपाताम् , अदेवि, अदेविपाताम् । असावि, असाविष्ट,
 असविष्ट, असोष्ट । असाविपाताम्, असविपाताम् , असोपा-
 ताम् । अनादि, अनत्साताम् । असावि, असाविष्ट, असोष्ट ।
 असोपाताम्, असाविपाताम् । आशि, आशिपाताम् , आ-
 क्षाताम् । निरचायि, निरचायिष्ट, निरचेष्ट, निरचायिपाताम् ,
 निरचेपाताम् । अक्रायि, अक्रायिष्ट, अक्रेष्ट । अक्रायिपाताम् ,
 अक्रेपाताम् । अवारि, अवारिष्ट, अवरिष्ट, अवरीष्ट अवृत ।
 अवारिपाताम् , अवरिपाताम्, अवरीपाताम् , अवृपाताम् ।
 अग्राहि, अग्राहिपाताम् , अग्रहीपाताम् । अतोदि, अतुत्सा-
 ताम् । अमारि, अमोचि, अमुक्षाताम् । अतानि, अतनिपा-
 ताम् । अमानि, अमनिपाताम् । अकारि, अकारिष्ट, अकृत ।
 अकारिपाताम् , अकृपाताम् ।

७३४ । रुधः । ४ । ३ । ४१ । रुधेर्घातोः कर्मकर्तरि
 विर्नित्यं न भवति । इति कर्मकर्तरि विप्रतिषेधः । अरोधि
 अरुत्साताम् अरुद्ध गौः स्वयमेव । अमोजि, अभुक्षाताम् ।
 अयोजि, अयुक्षाताम् । जिश्रिस्तुतडकर्मणः इति कर्मकर्तरि
 षेः प्रतिषेधः अिद् वृ भवत्येव ' भूपार्यसन्दुहादीनां च निय-

क्' इत्यनेन चिटः प्रतिषेधो न भवति योगविभागात्, अचोरि, अचोरयिष्ट, अचोरयिषाताम् चिटि अचोरिषाताम् । अच्छादि, अच्छादयिषाताम्, अच्छादिषाताम् । अलक्षि, अलक्षयिषाताम्, अलक्षिषाताम्, अयोजि, अयोजयिषाताम् अयोजिषाताम् अयुक्षाताम् । आर्चि, आर्चयिषाताम् आर्चिषाताम् । प्रावारि, प्रावारयिषाताम्, प्रावारिषाताम् प्रावरिषाताम् प्रावरीषाताम्, प्रावृषाताम्, इत्यादि सर्वमालक्ष्यम् । लुटि— तासः पक्षे चिट्, पक्षे इट् पञ्चादोत्वावादेशौ चिट्याकारः भाविता, भविता । कर्मणि कर्मकर्तृणि च चिट् भावाभावाभ्या द्वैरूप्यम् । अनुभविता, अनुभाविता, एधिता, पक्ता, नन्दिता, भ्वसिता, संव्यायिता, संव्याता, अत्ता, शायिता, शयिता, वक्ता, हाविता, होता हायिता, हाता, परिधायिता, परिधाता, देविता, साविता सविता, सोता, परिणद्धा, स्वाविता, सोता, अशिता अष्टा, चायिता, चेता, कायिता, केता, वारिता वरिता, वरीता, प्राहिता, प्रहीता, तोत्ता, मारिता, मर्ता, मोक्ता, वनिता, मनिता, कारिता, कर्ता, रोद्धा, भोक्ता, योक्ता, चोरयिता, चोरिता, छादयिता, छादिता, लक्षयिता, लक्षिता योजयिता, योजिता, योक्ता, अर्चयिता, अर्चिता, प्रवारयिता, प्रवारिता, प्रवरीता, प्रवरिता इत्यादि समालोच्यम् । लृटि— धिङ्भावाभावाभ्या द्विधा नीतिः अभाविष्यत्, अभविष्यत् देवेन । कर्मणि कर्मकर्तृणि च अन्वभाविष्यत्, अन्वभविष्यत् । पोषिष्यत्, अपक्ष्यत् इत्यादि लृट्प्रत्ययम् लृटि तु—भाविष्यत्,

भविष्यते देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुभाविष्यते, अनुभ-
विष्यते, एधिष्यते, पक्ष्यते, नन्दिष्यते, ध्वंसिष्यते, व्यायिष्यते,
व्यास्यते, अत्स्यते, अतिशायिष्यते, अतिशयिष्यते, वक्ष्यते,
हाविष्यते, होष्यते, हायिष्यते, हास्यते, विधायिष्यते,
विधास्यते, देविष्यते, साविष्यते, सविष्यते, सोष्यते, नत्स्यते,
अभिषाविष्यते, अभिषोष्यते, अशिष्यते, अक्ष्यते, निश्चायि-
ष्यते, निश्चेष्यते, क्रायिष्यते, क्रेष्यते, चारिष्यते, वरिष्यते,
वरीष्यते, प्राहिष्यते, महीष्यते, तोत्स्यते, मारिष्यते, मरिष्य-
ते, मोक्ष्यते, तनिष्यते, मनिष्यते, कारिष्यते, करिष्यते,
रोत्स्यते, भोक्ष्यते, योक्ष्यते, चोरयिष्यते, चोरिष्यते, छादयि-
ष्यते, छादिष्यते, लक्षयिष्यते, लक्षिष्यते, योजयिष्यते, योजि-
ष्यते, योक्ष्यते, अर्चयिष्यते, अर्चिष्यते, प्रवारयिष्यते, प्रवा-
रिष्यते, प्रवरिष्यते प्रवरीष्यते इत्यादि सर्वं सप्रपञ्चमालोच-
नीयम् । इति व्वादिपरिच्छेदश्चतुर्थः ।

एवं परमप्रकृतेर्लकारा उदाहृताः प्रत्ययान्तादुदाह्रियन्ते ।
ऋशमभीक्ष्णं वा भवतीति विमर्दे—

७३५ । अट्याद्येकाञ्जह्लादिभ्योऽरुचिशुभिभ्यां भृशा-
भीक्ष्ण्ये यद् । ४ । १ । ४५ । अप्रधानक्रिपाणां साकल्येन
संप्राप्तिः कलातिरेको वा भृशत्वम् । प्रधानक्रियायाः पौनः-
पुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । अट्यादिभ्यः एकाञ् चो ह्लादिर्घातुः
तस्माच्च रुचिशुभिर्जितात् भृशे आभीक्ष्ण्ये वा अर्थे यद्
प्रत्ययो वा भवति । ङकारो द्वित्कार्यार्थः ।

७३६ । सन्यङ्गश्च । ४ । १ । ४५ । सनन्तस्य यङ-
न्तस्य च धातोः अवयव आद्येकाच् द्विर्भवतीति भूय् इत्यस्य
द्विरुक्तिः । हलोऽनादेरिति यकारस्य लृक् आपञ्चञ्जपः इति
भकारस्य बकारः ऊकारस्य चोकारः ।

७३७ । ऐङ्मिदाहाकोः । ४ । १ । ८६ । यङन्तस्य
द्विर्भावे पूर्वस्यामितः अमिद्भाविनः आकारान्तस्य हाग्वर्जि-
तस्य च आकारः एङादेशश्च भवति । ततः पूर्ववत्
लडादयः ताताङ्गित्यादिना तद् पूर्ववदेत्वादि । बोभू-
यते, बोभूयेते, बोभूयन्ते । भावाद्दौ यकि—

७३८ । अतः । ४ । २ । १०० । अदन्तस्य धातोः
ल्यश्लिप्रत्यये लुग्भवति । इति अकारस्य लृक् । भावे बोभू-
यते । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुबोभूयते, अनुबोभूयेते ।
लङि—अबोभूयत अबोभूयेतामित्यादि । भावे अबोभूयत
देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अन्वबोभूयत, अन्वबोभूयेता-
मित्यादि । लेटि—बोभूयताम्, बोभूयेताम् इति । भावे
बोभूयतां देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुबोभूयताम्,
अनुबोभूयेताम् इति । लेङि—बोभूयेत, बोभूयेताम् इति
भावे—बोभूयेत देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुबोभूयेत,
अनुबोभूयेताम् । लिङि बोभूयिषीष्ट, बोभूयिषीयास्ताम्
इति । भावे—बोभूयिषीष्ट देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनु-
बोभूयिषीष्ट, अनुबोभूयिषीयास्ताम् इति । लिङि - दयायासि-
त्यादिना लिट् आमादेशः तस्यानन्तरं लिट्पराः कृभ्यस्त-

यश्च प्रयुज्यन्ते । शेषं पूर्ववत् । बोभूयाञ्चक्रे, बोभूयाञ्चक्राते इति । बोभूयाञ्चभूव, बोभूयाञ्चभूवतुरिति । बोभूयामास, बोभूयामासतुरिति । भावे बोभूयाञ्चभूवे देवेन अनुबोभूयाञ्चभूवे, अनुबोभूयाञ्चभूवाते इति । लुङि — अबोभूयिष्ट, अबोभूयिपाताम् । भावे अबोभूयि देवेन कर्मणि कर्मकर्तरि च अन्वबोभूयि, अन्वबोभूयिष्ट वा अन्वबोभूयिपाताम् इति । लुटि — बोभूयिता, बोभूयितारौ इति । भावे — बोभूयिता देवेन कर्मणिकर्मकर्तरि च अनुबोभूयिता, अनुबोभूयिताराविति । अत्र ङिङ्भावाभावकृतो विशेषो नास्ति स्यश्चिञ्कारादेशप्रत्यये विषयभूते अत इति लुचा भवितव्यम् । अत्राजन्तता नास्तीति ङिट् न भवतीति इट् । भावेऽप्यतो लुचा भवितव्यम् तत्र ङिङिटोः नास्ति विशेषः । लुङि — अबोभूयिष्यत, अबोभूयिष्येतामिति । भावे अबोभूयिष्यत । कर्मणि कर्मकर्तरि च अन्वबोभूयिष्यत अन्वबोभूयिष्येतामिति । लुटि बोभूयिष्यते इति । भावे बोभूयिष्यते । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुबोभूयिष्यते इति । एवं पापच्यते यकि अत इति अलुक् ।

७३९ । हलो यः । ४ । २ । ९८ । हलन्ताद्धातोः परस्य यकारस्य स्यश्चिञ्प्रत्यये विषये नित्यं लुग्भवति पापच्यते देवेन । अपापच्यत, पापच्यताम्, पापच्येत, पापचिषीष्ट, पापचाञ्चक्रे, अपापचिष्ट, अपापचि देवेन, पापचिता, अपापचिष्यत, पापचिष्यते । नानन्वयते इति हलो नोऽनर्च्येत्यादिना लुक् ।

७४० । वन्चस्त्रन्सध्वन्सभ्रन्सकस्पत्पदिस्यन्दाशीम् ।
४ । १ । ८७ । वन्चादीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य नीमागमो
भवति । इनीध्वस्यते ।

७४१ । स्वब्ब्यास्यम् । ४ । १ । ११९ । स्वप्-
ब्ब्यास्यम् इत्येतेषां यङ् प्रत्यये साचोऽर्यपरस्य वयङ्क्
भवति संवेदीयते । ग्ययित्य्य् शाशय्यते यङः छे इत्यादिना
दीर्घः ।

७४२ । यङोऽकवतेः । ४ । १ । ८५ । यङन्तस्य
द्विर्भावे पूर्वस्य कुहयोश्चुर्भवति न कवतेः । जोहूयते ।

७४३ । गृलुप्सद्दहजब्र्मचर्दशगत्यर्थाभ्यां गर्ह्यकुटि-
लयोः । ४ । १ । ११ । गृहृत्येवमादिभ्यः गत्यर्थेभ्यश्च
धातुभ्यो यथासंख्यं गर्ह्ये कुटिले चार्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।
जाहायते । ईहृत्यप्ये इतीकारः अभिदेधीयते, देदीव्यते, देदी-
व्यते इत्यादि । भावे यकि तस्मिन् “अत” इति “हलो य”
इति च लुक् । देदीव्यते देवेन । छिट्यामादेशे धातोर्ग्रीमित्यादिना
दीर्घस्य परस्मिन् असत्वात् देदिव् य आम् इत्यवस्थिते “अतः”
इति “ हलो यः ” इति च लुक्, अत इति लुजादेशस्य परेऽ-
चः प्राच इति स्थानिचद्वावात् एङ् न भवति देदिवाञ्चके,
सोपूयते, नानछते, चेचीयते, चेक्रीयते यङ्लेडित्यादिना री
इत्यादेशः । वेचीयते । वशिव्यचीत्यादिना इक् —

७४४ । रीमृत्वताम् । ४ । १ । ९३ । ऋकारवतो
धातोर्गृहन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य रीमागमो भवति । जरीगृह्यते,

तोतुद्यते, अतोतुद्यत, तोतुद्यताम्, तोतुद्येत, तोतुदिपीष्ट, तोतु-
दाञ्चक्रे, अतोतुदिष्ट, तोतुदिता, अतोतुदिप्यत, तोतुदिप्यते
यङ्लेङित्यादिना री इत्यादेशः भेदीयते भोमुच्यते ।

७४५ । अतोऽनुनासिकस्य मम् । ४ । १ । ८८ ।
अकारात् परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे
पूर्वस्य ममागमो भवति । तस्य मम्मोद्दितावित्यनुस्वारः
परस्वो वा तन्तन्यते, मम्मन्यते, चेकीयते, रोरुध्यते, बोमुज्यते,
योयुज्यते इत्यादि सर्वं प्रागिव नेतव्यम् । अपि च ।

७४६ । श्लुग्बहुलम् । ४ । १ । १२ । यङ्ः श्लुग्ब-
हुलं भवति पुनः स्थानिवद्भावेन द्विर्वचनादि ततो लडादयः ।
चर्करीतञ्चेत्यदादिषु पाठात् यङ्श्लुगन्तस्यादादिस्वम् तेन
शपः श्लुग्भवति । द्विञ्जीदित इति च तिपा शपानुबन्धेन
निर्दिष्टं यद्गणेन च । यङ्चैकाग्रदणं किञ्चित् पञ्चैतानि न
यङ्श्लुचि ॥ १ ॥ इति च यङो द्वित्वेन स्थानिवद्भावेन तङ् न
भवति । लोऽन्येत्यादिना तिषादयः पित्सु ब्रुव ईदित्यधिकृत्य-

७४७ । यङ्गुरुस्तोर्बहुलम् । ४ । २ । २६ । यङ्-
न्तान् गुरुस्तुभ्यश्च धातुभ्यः परस्याकिङ्तो हलादेर्लिवर्जितलादे-
शस्य बहुलमीडागमो भवति । अकिङ्दित्येङ् अपिनि श्ल्य-
व्वाविति द्विद्भावात् एङ् न भवति । द्व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत्
इति शकारस्य अत । बोभवीति, बोभोति, बोभूतः, बोभुव-
ति । बोभवीपि, बोभोपि, बोभूयः, बोभूथ । बोभवीमि, बो-
भोमि, बोभूवः, बोभूमः । अबोभवीत. अबोभोत . एतोऽत्

ताम् । सिविदञ्शेरभ्व इति शेर्जुस्, जुस्यकथेडरित्योत्वमवादेशः
 अवोभवुः । अवोभवीः, अवोभूः, अवोभूतम्, अवोभूत,
 अवोभवम्, अवोभूय, अवोभूम । बोभोतु, बोभूतात् तादादेशे
 च द्विचाब्रित्यपित्वादेडिटौ न स्तः बोभवीतु वा, बोभूताम्,
 बोभुवतु । बोभूहि, बोभूताद्वा, बोभूतम्, बोभूत । बोभवानि,
 बोभवाव, बोभवाम । बोभूयात्, बोभूयाताम्, बोभूयुः इति ।
 बोभूयते देवेनेत्यादि । बोभूयात्, बोभूयास्ताम्, बोभूयासुः इति ।

लिटः प्रकृतेरतङ्भावात् करोतेरप्यतङ् एव बोभवाञ्चकार,
 बोभवाञ्चक्रुः, बोभवाञ्चक्रुः इति । सेरिट् स्यस्तेस्तोल इति
 ईट् ईटीटः इति सेर्लुक् साधारैच इति औकारः आवादेशो
 अडागमश्च, सिविदञ्शेरभ्व इति शेर्जुस्, अवोभावीत्,
 अवोभाविष्टाम्, अवोभाविषुः अवोभावीरिति प्रकृतिग्रहणे
 यङ्श्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति क्वचिन्न सर्वत्र विज्ञायते इति
 घुपाभूस्यैतेः श्लुगिति श्लुक् न भवति—

“ घातोः प्रतिपदोक्तानि सानुबन्धकृतानि च ।

यङ्श्लुगन्तस्य नेष्टानि संख्यागणकृतानि च ॥ १ ॥ ”

इतीह केषित् पठन्ति अपरे पुनरत्र भवत्येव श्लुक् अवो-
 भून्, अवोभूताम्, अवोभवुरित्याहुः । बोभविता, बोभवितारौ
 इति । अवोभविष्यत्, अवोभविष्यताम्, अवोभविष्यन् इति ।
 बोभविष्यति, बोभविष्यतः, बोभविष्यन्ति । ईटादि च पाप-
 चीति पापक्ति चा, पापक्तः, पापक्ति । पापचीपि पापक्षि वा
 पापक्यः, पापक्य । पापचीमि, पापक्षिम, पापक्यः,

पापञ्चमः । इति यथासंभवमुत्रेयम् । तथा नानन्दीति, नानन्ति वा, नानन्तः इति । दनीध्वसीति, जोहोति, जोह्वीति वा । जोहुतः । केचित् प्रकृतिग्रहणे यद्भ्रूलुगन्तस्यापि प्रहणमिति द्विणोऽचीरुः श्लेले यञ् इति यञ्माहुः । जोहति । केचित् धातोः प्रतिपदोक्तानि सानुबन्धकृतानि च यद्भ्रूलुगन्तस्य नेष्टानि इति यजादेशो न भवत्युवादेश एव भवतीत्याहुः । जोहुवति । एवं लेटि सिपि जल्होर्होधि रिति धित्वम् दर्शनभेदेन जोहुधि जोहुहि इति च भवति ।

७४८ । द्युक्तेर्नाचिल्लपलौ । ४ । १ । १९ । द्विरुक्तस्य हलन्तस्य, धातोरिकः अजादौ लिबर्जितलादेशे परे एडरौ न भवतः । देदिवीति । ईडभावे ऋस्वस्य हल इत्येडि सति लुग्वयोर्वल्काविति वकारस्य लुक् । देदेति । शूळ्वोऽनुनासिके चेत्यत्र किञ्जलिक्विडत्यनुनासिक इत्यतः क्विजलि इत्येवानुवर्तयन्ति न किञ्जति ततोऽप्येडि यञिच कृते देदोतीति भवतीत्याहुः । देदेवाञ्चकार । विदात् किञ्चनानामि किञ्कार्यं नेत्यलाविति च वचनात् द्युक्तेनाचीति प्रतिषेधात् नेत्येह् भवत्येव सोपोति, सोपवीति, चेक्रेति, चेक्रयीति, चेक्रीतः, चेक्रियति इति ।

७४९ । रम्रिम् च श्लुचि । ४ । १ । ९३ । ऋत्वतो धातोर्ध्वं श्लुचि सत्यां द्विर्भावे पूर्वस्य रम् रिम् रीम् च आगमा भवन्ति । जर्गृहीति, जरिगृहीति, जरीगृहीति । ईडभावे “हः” इति ङकारः अघ इति घकारः ष्टुत्वम् डेट्ति इति लुक् । जर्गृहि,

जरिगर्धि, जरीगर्धि इति । तोतोत्ति, तोतुदीति ईटि ह्रस्वस्य हल इत्वेडः द्व्युक्तेर्नाचिल्यलाविति प्रतिषेधः । तोतुत्तः, तोतुदति, अतोतोत् । तिपः ला इति लृक् । अतोतुदीत्, अतोतुत्ताम्, अतोतुदुः इति सिविदञ्शेरभ्व इति जुस् । सिपि अतोतोत् अतोतोः ला इति सिपो लुचि सिपि दश्च वेति पक्षे रिः विसर्जनीयश्च अतोतुदीरिति । तोतोत्तु, तोतुदीतु इति । तोतुद्यात् तोतुदद्याताम्, तोतुद्युः इति । तोतुद्यात्, तोतुद्यास्ताम्, तोतुद्यासुः इति । तोतोदाञ्चकार अतोतोदीत् अतोतोदिष्टाम् अतोतोदिपुरिति । तोतोदिता, अतोतोदिष्यत्, तोतोदिष्यति, मर्मर्ति, मरीमर्ति, मरिमर्ति, मर्मरीति, मरिमरीति, मरीमरीति । तन्तनीति, तन्तन्ति, तन्तान्तः क्विजलिक्विडत्यनुनासिके इति दीर्घः हन्मन्यरंगश्रन्ध्वनतितनादेर्लृक् जलीति लृक् यङ्श्लुचि न भवति—तिपा शपानुबन्धनेत्यादीह पठन्ति । तथा, धातोः प्रतिपदोक्तानि सानुबन्धकृतानिच । यङ्श्लुगन्तस्य नेष्टानि संख्यागणकृतानि चेति । तन्तनति, तन्तनीपि, तन्तान्धः, तन्तान्ध, तन्तनीमि, तन्तन्मि, तन्तन्वः, तन्तन्मः । एवमन्यदपि नेयम् । सौ वोरुर्बुह्लादेर्लघोरिटीति पक्षे आकारे अतन्तनीत्, अतन्तानीत् इति । चर्करीति, चरिकरीति, चरीकरीति, चर्कर्ति, चरिकर्ति, चरीकर्ति । बर्वर्ति, वरिवर्ति, वरीवर्ति । गृधू अभिकांक्षायां जर्गर्धि, जर्गृधीति, ति । लडि अजर्गृधीत् । ईडभावे ह्रस्वस्य हल इत्यर् ला इति इचि भग्भावः अजर्घर्त्, अजर्गृद्धाम्, अजर्गृधुः । अजर्गृधीः

इडभावे ह्रस्वस्य ह्रल इति अर् भटभावः ततो घकारस्य जशवे
सिपि दश्च वेति रिः पूर्वस्य रेफस्य द्वाद्वाति लुक् द्रुलुच्यण
इति दीर्घः । अजर्घाः अजर्घर्त्, अजर्घृद्धम्, अजर्घृद्ध इति ।
रोरोद्धि, रोरुधीति, रोरुद्धः, रोरुद्ध । रोरुधीपि, रोरोत्सि,
रोरुद्धः रोरुद्ध । रोरोधिम रोरुधीमि, रोरुध्वः, रोरुध्मः इत्यादि
सर्वं प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्यम् ।

॥ इति यङ्प्रकरणम् ॥

भवति फश्चित् तं भवन्तं भवेति तद्भवनं वा प्रयोजयती-
ति विग्रहे—

७५० । प्रयुज्याप्याणिञ्वा । ४ । १ । १५ । प्रयुज्या-
प्यार्याद्धातोः प्रयुज्येर्धे णिन् वा भवति । प्रयोगः प्रवृत्तिकरणं
प्रेरणम् । णकारो ङित्यस्या इति विशेषणार्थः ञकारो णेरिति
सामान्यग्रहणार्थः अक्लिडदित्योकारः ततोऽवादेशे ङित्यस्या
इत्याकारः ततः क्रियार्थो धातुरिति धातुत्वे पूर्ववल्डहादयः
तत्र शल्पेड्यादेशौ । भावयति, भावयतः, भावयन्ति । फलेशे
कर्तरि विवक्षिते—

७५१ । धेट्पाइमायमायस्परिमुहृचिन्वृतिवद्वस्यच -
ल्यघर्थेड् प्रु द्रु स्रु बुध युध नशजनः फलेशे पदाद्यते तु वा
१ । ४ । ६५ । धेट् पा अद् दम् आयन् आयस् परिमुहृ-
चिन्वृतिवद्वस् इत्येतेभ्यः चल्यर्थेड् प्रुद्रुस्रु बुध युध नशजन-
वर्जितेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य णिन्ः फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य
लकारस्य स्थाने पूर्ववत्तडो भवन्ति । पदान्तरात् प्रतीते फले-

शब्दे वा भवन्ति । भावयते, भावयेते, भावयन्ते इति ।
भावे यक् णेरिक्त्यादिना णेर्लोपः । भावयते देवेन । कर्मणि
भावयते कम्बलो देवेन । भावयेते भावयन्ते इति । कर्मकर्तरि ।

७५२ । भूपार्थसन्दुहादीनां च जियक् । ४ । ३ । ४४।
भूपार्थानां सन्नन्तानां दुहादीनां ण्यन्तानां श्रिन्नु इत्येतयोः
तद्व्यकर्मणाञ्च धातूनां कर्मकर्तरि विः चिट् यक् च प्रत्ययो
न भवतीति यक्ः प्रतिषेधात् ण्यन्तात् शेषेव भावयते स्वय-
मेव, भावयेते, भावयन्ते इति । अभावयत्, अभावयताम्,
अभावयन् इति । अभावयत, अभावयेताम्, अभावयन्त
इति । भावे अभावयत देवेन । कर्मणि अभावयत अभावयेताम्
अभावयन्त इति । कर्मकर्तरि अभावयत, अभावयेताम्, अभा-
वयन्त स्वयमेव इति । लेटि—भाषयतु भाषयतात् वा
भाषयताम्, भाषयन्तु । भाषयताम्, भाषयेताम्, भाषय-
न्ताम् इति । भावे भाषयताम् देवेन । कर्मणि भाषयताम्,
भाषयेताम् इति । कर्मकर्तरि भाषयतां कम्बलः स्वयमेव
भाषयेताम् भाषयन्ताम् इति । लेटि—भावयेत् भाषयेताम्
भाषयेयुः इति । भाषयेत, भाषयेयाताम्, भाषयेरन् इति ।
भाषे भाषयेत देवेन । कर्मणि भाषयेत, भाषयेयाताम् इति ।
कर्मकर्तरि भाषयेत, भाषयेयातां स्वयमेवेति । छिटि क्वासटि
णेर्लुक् भाषयात्, भाषयास्ताम्, भाषयासुरिति टीप् सटि
इट्णेः एह् अयादेशः भाषयिषीष्ट, भाषयिषीयास्ताम्, भाष-
यिषीरन् इति । भाषाशौ यदा चिट् तदा णेर्लुक् अन्यत्र णेरिक्त्या-

देशश्च । भावे भाविपीष्ट, भावयिपीष्ट देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च भाविपीष्ट, भाविपीयास्ताम्, भाविपीरन् इति । भावयिपीष्ट, भावयिपीयास्ताम्, भावयिपीरन् इति । लिटि— लिट आमादेशे भावयाञ्चकार, भावयाञ्चक्रतुः, भावयाञ्चक्रुः इति । भावयाञ्चके, भावयाञ्चक्राते, भावयाञ्चकिरे इति । भावे भावयाञ्चके देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च भावयाञ्चके, भावयाञ्चक्राते, भावयाञ्चकिरे इति । भ्वस्त्योः भावयाम्भ्रभूव, भावयामास इत्यतद् एव कर्तरि । भावे—भावयांभ्रभूवे, भावयामाहे देवेन । एतिह इति हकारः । कर्मणि कर्मकर्तरि च भावयांभ्रभूवे, भावयांभ्रभूवाते इति । भावयामाहे भावयामासाते इति । लुङि—कञ्जिद्रुस्फुण्डः कर्तरि इति । इप्रत्ययः । हकारः द्विधार्तुः श्लुव्लिङ्ङे इति विशेषणार्थः भावि अत् इतिस्थिते अत्र दीर्घ इति प्राप्ततदपवादोऽस्वे इति यत्रादेशः प्राप्तः तदपवादो भ्रूहल्हनोश्चेगुवाविति 'इयादेशः प्राप्तः तदपवादः प्रत्ययेऽसुधीण इति यत्रादेशः प्राप्तः तदपवादो गेर्लोपः-प्राप्तः एवं प्राप्तौ द्विर्धातुरित्यादिनाचि प्राग्बचनात् पूर्वमेव द्विर्वचनम् । ततो गेर्लुक् तत्र “ ओः पुयञ्ज्ये ” इत्यवर्णपरेषु पवर्गयञ्जिद्विर्भावे पूर्वस्योवर्णस्येत्वशासनात् णौ कृतस्यात्र स्थानिवत्त्वे स्थानिरूपस्य भ्रूव इति द्विर्वचनम् ततो णौ ओत्वादि आण्जश्चक्षप इत्युकारवकारौ, डेऽशास्वग्नाइयुदित इत्युपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वशासनात् गेर्लुक् स्थानिवद्भावः तत्र नुभाव इतिस्थिते डेऽशास्वग्नाइयुदित इति ह्रस्वः ततः

सन्वहणौ ङनग्लुचीति सन्वद्भावात्—

७५३ । ओः पुयञ्ज्ये । ४ । १ । ९७ । सनि परे
द्विर्भावे पूर्वस्य उवर्णस्य पवर्गे यञि लकारे अवर्णपरे इकारा-
देशो भवतीति इकारः । लघोर्दीर्घोऽनजादेरिति दीर्घः । अडागम-
श्च । अवीभवत्, अवीभवताम्, अवीभवन् । अवीभवः,
अवीभवतम्, अवीभवत् । अवीभवम्, अवीभवाव, अवी-
भवाम् । अवीभवत्, अवीभवेताम्, अवीभवन्त इति । भावे
कर्मणिच ते “ कर्मभावे ” इति चिः आतामादौ सिद्धीति
सिः तत्र विड्भावाभावाभ्यां द्वैरूप्यं भावे अभावि देवेन । क-
र्मणि अभावि, अभाविषाताम्, अभाविपत् । अभाविष्ठाः, अभा-
विषाथाम्, अभाविष्णुम्, अभाविष्वम् । अभाविषि, अभा-
विष्वहि, अभाविष्महि इति चिटि । अिडभावे अभावयिषा-
ताम्, अभावयिपत् । अभावयिष्ठाः इति । कर्मकर्तरि ङ एव
भवति । अवीभवत् कटः स्वयमेव । अवीभवेताम्, अवीभवन्त ।
लुटि— भावयिता, भावयितारौ, भावयितारः । भाव-
यितासि इति । भावयिता, भावयितारौ, भावयितारः भाव-
यितासे इति । भावे भाविता, भावयिता देवेन । कर्मकर्तरि
णिश्चिस्तुतङ्कर्मणः इति ङेः पृथक्प्रतिषेधात् भूषार्थसन्-
दुहादीनां च नियगिति प्रतिषेधे णिश्चिस्तुतङ्कर्मणां चि-
प्रतिषेधो न भवति । चिचिटः प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः यक
एव प्रतिषेधः इति चिट् भवत्येव । लृङि—अभावयिष्यत्,
अभावयिष्यताम्, अभावयिष्यन् । अभावयिष्यत्, अभाव-

यिष्येताम्, अभावयिष्यन्त इति । भावकर्मकर्मकर्तृषु त्रिभू-
 चाभावाभ्यां द्विधा नीतिः अभाविष्यत्, अभावयिष्यत् देवेन ।
 अभावयिष्यत्, अभावयिष्येताम्, अभावयिष्यन्त इति ।
 भावयिष्यति, भावयिष्यतः, भावयिष्यन्ति इति । भावयि-
 ष्यते, भावयिष्येते, भावयिष्यन्ते इति । भावे कर्मणि कर्मकर्तरि
 च त्रिभूचाभावाभ्यां द्विधा नीतिः भाविष्यते, भावयिष्यते
 देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च भाविष्यते, भाविष्येते, भावि-
 ष्यन्ते इति । भावयिष्यते, भावयिष्येते, भावयिष्यन्ते इति ।
 तथा एधयति, एधयते, ऐदिधत् । पाचयति, अपीपचत् ।
 नन्दयति, अननन्दत् । प्रध्वंसयति, प्राध्वंसत् ।

७५४ । वेव्यापाह्वशाच्छासो यिक् । ४ । १ । २०० ।
 वेव्यादीनां णौ यिगागमो भवति । संव्याययति । ममधिष्यत् ।
 अदन्तं प्रयोजयति इति णिञ् । आदयति, आदयते ।
 भावादौ आद्यते । आदयतु, आदयत्, आदयेत्, आद्यात्
 आदयांचकार आदयांचक्रे । कञ्चिद्रुद्रुणिङः कर्तरीति ङः तत्र
 ओण्यादिऋदित्करणत् सत्यपि प्राक्त्वच्यच इत्यस्मिन्
 द्विर्भानुरित्यादिना द्विर्वचनात् प्रागेव ङेऽशास्वग्नाश्रुदित इत्यु-
 पान्त्यस्याकारस्य ह्रस्वः अन्यथा माङ्योगे माभवानदीदत्
 इति न स्यात् । तत्र ह्रस्वे कृते दिदि इति द्विर्वचनं ततो
 णेर्लुक् आरेजाद्यच इत्याकारः । आदिदत्, आदि-
 दताम्, आदिदन् इत्यादि । आदिदत्, आदिदेताम्,
 आदिदन्त इति । कर्मकर्तृषुपि एतान्येव रूपाणि । भावे

आदि देवेन । कर्मणि आदिपाताम् , आदयिपाताम् इति ।
 आदयिता, आदयिष्यत् , आदयिष्यत इति । भावे आदिष्यत्,
 आदयिष्यत् इति । कर्मकर्मकर्त्रोः आदयिष्यत्, आदिष्यत्,
 आदिष्येताम्, आदयिष्येताम् इति । आदयिष्यति, आदयिष्यते ।
 अतिशाययति, अत्यशीशयत् । वाचयति, अवीवचत् ।
 हावयति, अजूहवत् ।

७५५ । ङीळीरीवनूयीङ्माय्यत्यीतां पक् । ४ । १ ।
 २०१ । ङ्हियादेरादन्तस्य च पक् भवति । हापयति, अजी-
 हपत् , श्रद्धापयति, श्रद्धधीपत् , देवयति । लुङि—देवि अत्
 इति स्थिते ङेऽशास्वगनाश्च्युदितः इत्येकारस्य इकारः । ततो
 दिव् दिव् इति द्विर्वचनम् हलोऽनादेरिति लुक् लघोर्दीर्घोऽन-
 जादेरिति दीर्घः णेलुङ्गङागमः । अदीदिवत् । भावे अदेवि देवेन
 कर्मणि अदेवि, अदेविपाताम् अदेविपत् इति । कर्मकर्तरि अदी-
 दिवत् अक्षः स्वयमेव, अदीदिवेताम् , अदीदिवन्त इति ।
 सावयति, असूपवत् । सन्नाहयति, समनीनहत् , सावयति,
 असूपवत् , आशयति, आशिशत् ।

७५६ । चिस्फुरोर्वा । ४ । १ । १९३ । चिस्फुरोर्घात्वोः
 एचः णौ आकारो वा भवति ततः पक् । निष्चापयति,
 निष्चापयति, निरचीचपत् निरचीचयत् ।

७५७ । क्रीङ्जेः । ४ । १ । १८९ । क्रीङ्जीनां णौ
 परे आकारो भवति । ततः पक् क्रापयति, अक्रापयत्,
 क्रापयांचकार क्रापयांचक्रे । लुङि—ङेऽशास्वगनाश्च्युदित

इत्यकारः ततो द्विर्वचनम् हलोऽनादेरिति लुक् चुत्वम् । सन्व-
 लघौ डेऽनग्लुचीति सन्वद्भावात् सन्यत इतीत्वम् णेलुङ्गागमः
 अचिक्रपत्, अचिक्रपत् । लृडि अक्रापयिष्यत्, अक्रापयिष्यत् ।
 वारयति, अवीवरत् । ग्राहयति, अन्वजिग्रहत । तोदयति,
 तोदयते । लुडि ओकारस्य उकारे कृते द्विर्वचनमुकारस्य
 ऊकारः अतूतुदत् अतूतुदत् । गारयति, अमीमरत् ।
 मोचयति, अमृमुचत् । वितानयति, व्यतीतनत्,
 मानयति, अमीमनत्, कारयति, अचीकरत् । रोधयति,
 अरूधत् । भोजयति, अनूभुजत् । प्रयोजयति, प्रायूयुजत् ।
 चोरि इत्यतः णिञिणिचः णेरिक्तेत्यादिना लुक् चोरयति, चोर-
 यते, अचूचुरत् । छादयति, अचिच्छदत् । लक्षयति, अलल-
 क्षत् । योजयति, अयूयुजत्, अर्चयति आर्चिचत् । वारयति,
 अवीवरत् इत्यादि नेयम् ।

७१८ । घटादिकगोवनूजनैहृजृष्कनसूरञ्ज्यमोऽकमिचम्य-
 म्यपपरिस्वद उपान्त्यस्याचोऽण्मौ तु दीर्घा वा । ४ । १ ।
 २०२ । अपपरिपूर्वस्यद्वर्जिताना घटादीना कगोवनूजनैहृजृष्-
 कनसूरञ्जिइत्येतेषां कमिचम्यभिर्जितानाञ्चामन्ताना धातूना-
 मुपान्त्यस्याचो णौ अण् ह्रस्वो भवति अम्बिपरे तु णौ अस्याचः
 स्थाने दीर्घो वा भवति । घटिप् चेष्टायां घटयति, अघटि,
 अघाटि । व्यधिप् भयचलनयोः व्यथयति, अव्यथि, अव्याथि ।
 कगे इति सौत्रो धातुः कगयति, अकगि, अकागि । वनूहृ-
 याचने तनादिः वपचनयति, उपावनि, उपावानि । जनैहृप्रादु-

र्भावे । जनयति, अजनि, अजानि । जृप्जृ वयोहानौ जरयति,
अजरि, अजारि । क्नसू ह्रणदीप्त्योः । एते दिवादयः ।
क्नसयति अक्नसि, अक्नासि । रंजि रागे ।

७५९ । णौ मृगरमणे । ४ । १ । २२६ ॥ रंजरुपा-
न्त्यस्य नकारस्य णौ परतः मृगाणां क्लीडायामर्थे लुग्भवति ।
रंजयति मृगान् व्याधः अरजि, अरोजि । गमु गतौ, गमयति,
अंगमि, अगामि । शमू दमू उपशमे दमयति, अदमि, अदामि ।
अकम्यादेरिति किम् ? कमृङ् कान्तौ कमृतेर्णिडीयङ् इति
णिङि कामयते । चमू अदने आचामयति । अमू रोमे अमयति ।
स्वद् खनने अपस्खादयति, परिस्खादयति ।

७६० । शमोऽदर्दने । ४ । १ । २०३ । शमः अदर्शने
वर्तमानस्योपान्त्यस्य च णौ ह्रस्वो भवति अम्त्रिपरे तु दीर्घो वा
शमयति रोगान् शमयति श्लोकान् अशमि, अशामि । दर्शने नि-
शामयति । शमः 'दर्शने इत्येके । शासू अनुशिष्टौ अनुशासयति
अन्वशासत् । चाट् रोदने चादयति, अचचादत् । दुयाचृञ्
याचने याचयति, अययाचत् । सेकृञ्, सेकृञ्, ढौकृञ्,
त्रौकृञ् गतौ । सेकयति, असिसेकत् । सेकयति, असिसेकत् ।
ढौकयति, अडुढौकत् । त्रौकयति, अतुत्रौकत् । ष्टा गतिनिवृत्तौ
सत्त्वं प्रस्थापयति पत्वाभावे ष्टुत्वनिवृत्तिः ।

७६१ । तिष्ठतेः । ४ । १ । २१५ । स्थाइत्येतस्योपा-
न्त्यस्याचः ङपरे णौ परत इकारो नित्यं भवति ।

७६२ । लुक् खयि । ४ । १ । ८१ । द्विर्भावे पूर्वस्य खरः

स्यपि परे लुगभवति । अनादिलुचोऽपवादः । प्रातिष्ठपन्
इत्यादि सर्वमुज्ञेयम् ।

इति णिब्प्रकरणम् ।

भवितुमिच्छतीति विग्रहे —

७६३ । कश्च्येककर्तृकात् सन्नतत्सनः । ४ । १ । १६
कमेराप्याद्धातोः कमिनैककर्तृकात् कश्च्यर्थे इच्छायां सन् प्र-
त्ययो भवति न चेत्स कमि यो विहितः सन् तदन्तो भवति ।
नकारः सन्यङ्श्चेति विशेषणार्थः ।

७६४ । न किदाद्युग्रहगुहः । ४ । २ । १६५ । किदा-
दिभ्य उगन्तात् ग्रहगुहाभ्यां च सनि इङ् न भवति ।

७६५ । सीकः । ४ । १ । १६० । इगन्तस्य धातोः
सकारादौ सनि परे कित्कार्यं भवतीति अक्विडदिरपेङ् न भव-
ति । सन्यङ्श्चेति द्विर्भावः हलोऽनादेरिति सकारस्य लुक्
आणजश्चञ्जप इत्यूकारस्य उकारः भकारस्य च वकारः शास्व-
सीत्यादिना विः बुभूप इति स्थिते क्रियार्थो धातुरिति धातुसं-
ज्ञायां सत्य पूर्वबलडादयः सपि एदे इति लुक् । बुभूपति,
बुभूपतः, बुभूपन्ति । बुभूपसि, बुभूपथः, बुभूपथ । बुभूपामि,
बुभूपावः, बुभूपामः । व्यतिहृतेः पूर्ववत् षट्ः व्यतिबुभूपते,
व्यतिबुभूपेते व्यतिबुभूपन्ते । व्यतिबुभूपसे, व्यतिबुभूपेथे,
व्यतिबुभूपध्वे । व्यतिबुभूपे, व्यतिबुभूपावहे, व्यतिबुभूपामहे ।
भावे यकि अत इत्यकारस्य लुक् बुभूप्यते देवदत्तन ।

कर्मणि—अनुबुभूष्यते, अनुबुभूष्येते, अनुबुभूष्यन्ते, इति कर्मकर्तरि-भूपार्थसन्दुहादीनां च श्रियगिति यकि प्रतिषिद्धे शथेव भवति तद् पुनरतिदेशात् भवत्येष । अनुबुभूषते कम्बलः स्वयमेव अनुबुभूषेते अनुबुभूषन्ते इति । लटि—अबुभूषत्, अबुभूषतामिति । व्यत्यबुभूषत्, व्यत्यबुभूषेताम् । भावे अबुभूष्यत देवदेवेन । कर्मणि—अन्वबुभूष्यत्, अन्वबुभूष्येताम् इति । कर्मकर्तरि यको निषेधः अन्वबुभूषत्, अन्वबुभूषेताम् इति । लैटि—बुभूषतु बुभूषताद्वा, बुभूषताम्, बुभूषन्तु । बुभूष बुभूषताद्वा बुभूषतम्, बुभूषत । बुभूषाणि, बुभूषाष, बुभूषाम । व्यतिबुभूषताम्, व्यतिबुभूषेताम्, व्यतिबुभूषन्ताम् इति । भावे बुभूष्यताम् देवेन । कर्मणि अन्वबुभूष्यताम्, अन्वबुभूष्येताम् इति । कर्मकर्तरि यकः प्रतिषेधः अनुबुभूषताम् कम्बलः स्वयमेव । अनुबुभूषेतामिति । लैटि—बुभूषेत, बुभूषेताम् बुभूषेयुः इति । व्यतिबुभूषेत, व्यतिबुभूषेयाताम् इति । भावे बुभूष्येत देवेन । कर्मणि अनुबुभूष्येत कम्बलो देवेन अनुबुभूष्येयाताम् इति । कर्मकर्तरि यगभावः अनुबुभूषेत कम्बलः स्वयमेव अनुबुभूषेयाताम् इति । लिङि—अत इत्यकारस्य लुक् बुभूष्यात्, बुभूष्यास्ताम्, बुभूष्यासुः इति । व्यतिबुभूषिषीष्ट, व्यतिबुभूषिषीयास्ताम्, व्यतिबुभूषिषीरन् । भावे—बुभूषिषीष्ट देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च अनुबुभूषिषीष्ट, अनुबुभूषिषीयास्ताम् इति । लिटि—बुभूषांचकार बुभूषांचक्रतुरिति । व्यतिबुभूषांचके, व्यतिबुभूषांचक्राते इति । भावे-बुभूषांचके देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च

अनुबुभूषाचक्रे, अनुबुभूषाचक्राते इति । लुङि स्वयंतेस्सोलः
 इतीटि ईटीट इति सेः लुक् अवुभूषीत अवुभूषिष्टाम्, अवु-
 भूषिषुः इति । व्यत्यबुभूषिष्ट, व्यत्यबुभूषिषातामिति । भावे
 अन्वबुभूषि देवेन । कर्मणि अन्वबुभूषि कम्बलो देवेन अन्वबु-
 भूषिषाताम्, अन्वबुभूषिषत इति । कर्मकर्तरि जिटः
 प्रतिषेधः सिरेव अन्वबुभूषिष्ट कटः स्वयमेव अन्वबुभू-
 षिषातामिति । लुटि—बुभूषिता, बुभूषिताराविति, व्यति-
 बुभूषिता, व्यतिबुभूषिताराविति । भावे बुभूषिता देवेन । कर्मणि
 कर्मकर्तरिच अनुबुभूषिता, अनुबुभूषिताराविति । लुङि—अबुभू-
 षिष्यत्, अबुभूषिष्यताम् इति । व्यत्यबुभूषिष्यत, व्यत्य-
 बुभूषिष्येतामिति । भावे अबुभूषिष्यत देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरिच
 अन्वबुभूषिष्यत, अन्वबुभूषिष्येतामिति । लुटि—बुभूषिष्यति,
 बुभूषिष्यतः इति । व्यतिबुभूषिष्यते, व्यतिबुभूषिष्येते इति ।
 भावे—बुभूषिष्यते देवेन । कर्मणि कर्मकर्तरिच अनुबुभूषि-
 ष्यते, अनुबुभूषिष्येते इति द्विवचनं ।

७६६ । प्राग्वत् । सनः प्राचः प्रकृतेर्लकारस्य यथा
 तडो भवन्ति तथा सनन्तादपि लस्तङ्गो भवन्ति । एदिधिषते,
 एदिधिषेते, एदिधिषन्ते इति । सन्यत इतीत्वम् पिपक्षति,
 पिपक्षते । निनन्दिषति, दिष्वंसिषते, विव्यासति, विव्या-
 सने । घरलज्जुघज्जुङ्गसनीति अदेर्घस्तु इत्यादेशः तद्विसत्य-
 ङलीति सकारस्य तकारः द्विवचनादि सन्यत इतीत्वम् जिघ-
 त्सति, जिघत्सतः, जिघत्सन्ति इति । व्यतिजिघत्सते, व्यति-

जिघत्सेते, व्यतिजिघत्सन्ते इति । भावादौ जिघत्स्यते देवेन,
जिघत्स्यते ओदनः स्वयमेव । एथं सर्वलकारेषु चोज्यम् ।
जिघत्स्यते, विवक्षति, विवक्षते ।

७६७ । सनि । ४ । १ । १३७ । अजन्तस्य घातोर्ज-
लादौ सनि परे दीर्घो भवति जुहूपतीति नेयम् जिहासते ।

७६८ । घुमीमारभलभशकूपत्पदामिस् । ४ । १ । ६०
घुसंज्ञकानां मी इत्यादीनां नाचः सकारादौ सनि परतः इसा-
देशो भवति । एपामेकाच्यनद्धिः तस्मिन्त्यङ्गलीति तकारः
धित्सति, धित्सते । दिव् स इति स्थिते—

७६९ । अस्नृधदन्भतन्सन्पतिज्ञपिथ्रियूर्णुभरस्वृषि
वृतः सनि । ४ । २ । १६३ । धञ्जादिभ्यः इव् इत्येवम-
न्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य वलादेः ल्यश्च-
प्रलयस्य सनि इद् वा भवति । यदेट् तदा ऋस्वस्य हल
इत्येङ् विदेविपति । यदा नेट् तदा—

७७० । हलि । ४ । १ । १६१ । सकारादौ सनि परे
यो हल् तस्मिन् परे य इक् तस्य कित्कार्यं भवतीति एङ् न
भवति । शूच्छोऽनुनासिके चेति वकारस्योचि अस्वे इति यञ्
ततो द्विर्वचनादि शास्वसीत्यादिना षिः । दुधूपति, दुधूपतः,
दुधूपन्ति इति । पुरावत् इडभावः कित्वं च—

७७१ । न खिदिस्प्रदिसहाणिस्तोः । ४ । १ । ७५ ।
खिदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तरत्तौनिवर्जितानां च धातूनां
एतन्मते सनि सनि निर्भावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । प्रसुसूपते,

नितत्सति, नितत्सते । मुञ्जः स्यसनीति पिर्न भवति सुसूपति, सुसूपते—

७७२ । ऋाद्यूपूर्द्धस्म्यञ्जशः । ४ । २ । १६४ । कृ वि-
क्षेपण इत्येवमादिभ्यः पञ्चभ्यः ऋपूर्द्धस्मि अञ्जि अशश्च सनः
इदन्त्यं भवति । पुनर्द्विवचनं अशिशिपते, निश्चिचीपति,
निश्चिकीपति, निश्चिचीपते, निश्चिकीपते, चिक्रीपति, चिक्री-
पते । भृस्त्रुधेत्यादिना विकल्पेनेट् तस्य ऋदूयुर्वीलेत्यादिना
विकल्पेन ईट् सन्यत इतीत्वम् विषरीपते, विषरिपते । इड-
भाषे सनीति दीर्घः ।

७७३ । पुवादुर् । ४ । १ । १७० । पवर्गाद् वकाराच्च
घात्ववयवात् परस्यान्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋकारस्य उरादेशो
भवति घातो व्रीगित्यादिना दीर्घः युवूर्पते । न किदित्यादिनेट्-
प्रतिषेधः ।

७७४ । रुद्विन्मुपिप्रद्विस्वप्प्रच्छां सनि च । ४ । १ ।
१५९ । रुदादीनां सनि चकारात् क्त्वाप्रत्यये च कितिक्त्कार-
यं भवति वशिव्यचीत्यादिना सानो यञ्ज इक् पठ कस्सीति क-
कारः वशो वशो भषित्यादीनि द्विवचनादीनि च जिघृक्षनि जिघृ-
क्षते । हलीति किद्वद्भावादेड् न भवति, सुतुत्सति । मनीति दीर्घः
पुवादुरित्युर् घातोव्रीगित्यादिना दीर्घः ततो द्विवचनादि सुमू-
र्पति मुमुक्षति, मुमुक्षते । कर्मकर्तरि—

७७५ । वीन्मुचोऽनाप्येऽचः । ४ । १ । ५९ । मुचे-
र्वातोः मकारादौ मनि परे अचः ओकारादेशो वा भवति न

चास्य द्विः न चेदाप्यं कर्म विवक्ष्यते, भूपार्थेत्यादिना यकः प्रतिषेधः मोक्षते, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । भृस्जृधेत्यादिना पक्षे इट् तितनिपति, तितनिपते । इडभावे—

७७६ । तनो वा । ४ । १ । १३९ । तनुवःधातोर्योऽ-
च् तस्य जलादौ सनि परे दीर्घो वा भवति । तत्तिंसति, तितं-
सति, तितांसते, तितंसते । मिमनिपते सनीति दीर्घः अन्त्यो-
पान्त्यत्तामिरिति इर् ततो द्विर्वचनादि चिकीर्षति, चिकीर्षतः ।
हलीति किङ्कलावादेर् न भवति । रुत्सति, रुत्सते, मुमु-
क्षति, मुमुक्षते, युयुक्षति युयुक्षते । चुचोरयिपति, चिच्छाद-
यिपते, लिङ्क्षयिपति, लिङ्क्षयिपते, युयोजयिपति, युयुक्षति,
अर्चिचयिपति, अर्चिचिपते, विवारयिपति, वुवूर्पति, विवरि-
पति, विवरीपति इत्यादि सर्वं दशलकारेषु प्रागिव कर्तरि कर्म-
भावयो कर्मकर्तरिच यथासंभवमुन्नेयम् ।

इति यद्ग्रन्थलुक्णिञ्सनन्ताइषतस्य प्रकृतय उदाहृताः ।

पुनस्ताभ्यो णिजुदाह्वियने— बोभूयते कश्चित् तमन्यः
प्रयुक्ते बोभूयश्चेति यदन्तात् प्रयुजि णिञ् ' अत ' इत्यलुक्
पूर्ववत् लडादयः बोभूययति, बोभूययतः, बोभूययन्ति इति
बोभूययते, बोभूययेते, बोभूययन्ते इति । भावे बोभूयते देवेन ।
कर्मणि अनुबोभूयसे, अनुबोभूयसेते इति । कर्मकर्तरि यकः
प्रतिषेधः शबेव अनुबोभूययते, अनुबोभूययेते । अबोभूय-
यत्, अबोभूययनागिति । अबोभूययत, अबोभूययेताम् इति

भावे अबोभूयत देवेन । कर्मणि अन्वबोभूयत, अन्वबोभूयेता-
मिति । कर्मकर्त्तरि अन्वबोभूयत. अन्वबोभूयेताम् इति । लेटि
बोभूयतु, बोभूयताद्वा, बोभूयताम् इति । बोभूयताम्,
बोभूयेताम् इति । भावे बोभूयतां देवेन । कर्मणि अनुबोभू-
यताम्, अनुबोभूयेतामिति । कर्मकर्त्तरि अनुबोभूयताम्,
अनुबोभूयेताम् । लेटि-बोभूयेत्, बोभूयेताम् इति । बोभू-
ययेत्, बोभूयेताम् इति । भावे बोभूयेत् देवेन । कर्मणि
अनुबोभूयेताम् इति । कर्म कर्त्तरि यकः प्रतिषेधः अनुबोभूय-
येत्, अनुबोभूयेताम् इति । लिटि बोभूयात्, बोभूयास्ताम्
इति । बोभूयिषीष्ट, बोभूयिषीयास्ताम् इति । भावे बोभूयि-
षीष्ट देवेन । कर्मकर्मकर्त्रोः बोभूयिषीष्ट बोभूयिषीयास्ताम् इति
बोभूयिषीष्ट, बोभूयिषीयास्ताम् इति । लिटि-बोभूययांचकार
बोभूययांचक्रे इति । भावे बोभूययांचक्रे देवेन । कर्मणि कर्मक-
र्त्तरिच अनुबोभूययांचक्रे अनुबोभूययांचक्रे इति । लुटि-कञ्चि-
दुस्रुगेर्ङःकर्त्तरि इति ङः द्विर्भावः । हलोऽनादेरिति पूर्वमकारस्य
लुक् आणञश्चक्षप इति ओकारस्य उकारः । णेर्लुगडागमः अनु-
बोभूयत् द्विरेकेषामिति एकेषां द्विर्वचनं न भवति तदा अबोभूय-
दित्यत्र नेयम् । भावे अबोभूयि देवेन । कर्मकर्मकर्त्रोः अन्वबोभूयि,
अन्वबोभूयिष्ट वा । लुटि बोभूयिता, बोभूयिताराविति ।
बोभूयिता, बोभूयितारौ, बोभूयितारः बोभूयितासे
इति । भावे-बोभूयिता, बोभूयिता देवेन । कर्मणि कर्मकर्त्तरिच
अनुबोभूयिता, अनुबोभूयितारौ, अनुबोभूयितारः अनुबो-

भूययितासे वा । लृटि-अभोभूययिष्यत्, अभोभूययिष्यत इति ।
 भाषकर्मकर्मकर्तृषु त्रिद्भाषाभावाभ्यां द्विरूप्यम् अभोभूययिष्यत्,
 अभोभूययिष्यत इति । लृटि-बोभूययिष्यति, बोभूययि-
 ष्यते इति । भाषे बोभूययिष्यते, बोभूययिष्यते देवेन । कर्मणि
 कर्मकर्तरि च अनुबोभूययिष्यते, अनुबोभूययिष्यते इति ।
 यद्भ्रुगन्तात् णिञि बोभाषयति, बोभाषयते, बोभाव्यते
 देवेन । पापाचयति । लिटि बोभाषयाञ्चकार, बोभाषयाञ्चके
 इत्यादि । भाषयति कश्चित् तमन्यः प्रयुंक्ते इति णिञन्तात्
 णिञ् पूर्ववत् णेर्लुक् भाषयति, भाषयतः, भाषयन्तीति,
 अभीभवत्, एधयति, पेदिधत्, पाचयति, अपीपचत् ।
 बुभूषति कश्चित् तमन्यः प्रयुंक्ते इति सञन्तात् णिञि बुभू-
 षयति, बुभूषयाञ्चकार इति चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यो णिञ् दर्शि-
 तः ताभ्यः सन् उदात्तिह्यते तत्र च सनन्तात् सन् नास्ति
 अतत्सन इति निषेधात् । णिञन्तणिञन्तात् सन् नोदात्तिह्यते
 णिञन्तादविशेषात् । सनन्तणिञन्ताच्च सन् नोदात्तिह्यते
 आचार्याणां विसंवादात् । अवशिष्टाभ्यः पंचभ्यः प्रकृति-
 भ्य उदात्तिह्यते । बोभूयितुमिञ्तीति यञन्तात् सन्
 तस्य बलादेरित्यादिनेट् अत इत्यकारस्य लुक् सन्यङ्-
 इचेत्येकाचो द्विर्वचनम् । प्राग्वदिति तद् बुबोभूयिष्यते,
 बुबोभूयिष्यते । द्विर्वचनाभावे बोभूयिष्यते, बोभूयिष्यते,
 बुबोभूयिष्यते । पापचिष्यते, पापचिष्यते । यद्भ्रुगन्तात् सनि
 बुभोभविषति, बुभोभविष्यति, बोभविषति, बोभविष्यते-

चकार । णिबन्तात् सन्ति भूभूइति द्विर्वचने ओःपुषञ्ज्ये इती-
 त्वम् विभावयिपति, विभावयिपते, विभावयिपांचकार ।
 यदिधयिपति, पिपाचयिपति । सनन्तात् बुभूपितुमिच्छति इति
 वाक्यमेव भवति यङन्तणिबन्तात् सन्ति द्वित्वे बुधोभूययिपते,
 बुधोभूययिपते बुधोभूययिपति । अद्वित्वे बोभूययिपति, बोभूय-
 यिपते । यङ्श्लुगन्तणिबन्तात् सन्ति द्वित्वे बुधोभावयिपति,
 बुधोभावयिपते । अद्वित्वे बोभावयिपति, बोभावयिपते,
 इति पञ्चभ्यः प्रकृतेभ्यः सन् वदाहृतः । एताभ्यः प्रकृ-
 तिभ्यः पुनरपि णिञ्जुदाद्दिह्यते । यङन्तसनन्तात् णिञि
 बुधोभूययिपति, बुधोभूययिपते बुधोभूययिपांचकार, बुधो-
 भूययिपांचके । लुङि डे द्वित्वे अबुबुधोभूययिपत् । अद्वित्वे अबु-
 धोभूययिपत् । सन्ति द्वित्वाभावे बोभूययिपति बोभूययिपांचकार ।
 लुङि—बुधोभूययिता, बोभूययिता । लुङि डे अबुधोभू-
 ययिपत् अधोभूययिपत् । यङ्श्लुगन्तसनन्तात् णिञि—बुधोभवि-
 ययति, बुधोभविषयांचकार । लुङि डे द्वित्वे अबुबुधोभविपत्
 बोभविपि इत्यस्य बोभविपयति, बोभविपयांचकार । लुङि डे
 अबुधोभविपत्, अबोभविपत् । णिबन्तसनन्तात् णिञि—
 विभावयिपति, विभावयिपते, विभावयिपांचकार । लुङि
 डे द्वित्वे अविविभावयिपत्, अद्वित्वे अविभावयिपत् । यङत-
 णिबन्तसनन्तात् णिञि द्वित्वे बुधोभूययिपति अद्वित्वे
 बोभूययिपति । यङ्श्लुगन्तणिबन्तसनन्तात् णिञि बुधो-
 भावयिपति, बोभावयिपति इति । पञ्च प्रकृतय वदाहृताः

इत्यादि सर्वं यथासंभवं समीक्ष्य समुन्नेयम् । अत्र संमहार्या
पूर्वाचार्याः पठन्ति -

परमप्रकृतिर्यद् यद्भ्रलुक् णिन् सन् णिन् ततोऽसनरसञ्च ।
तस्माण्णिजिति प्रकृतिः विज्ञेयैकान्नविंशतिषा ॥ १ ॥

एवं सर्वधातूनां एकात्रविंशतिप्रकृतय उदाहार्याः ।

कण्डून् गात्रविकर्षणे ञकार इत् ।

७७७ । धातोः कण्ड्वादेर्यक् । ४ । १ । ६ । कण्डून्
इत्येवमादिभ्यः धातुभ्यः यक्प्रत्ययो भवति । ककार एङ्-
भावार्थः । क्रियार्थत्वात् धातुसंज्ञायां पूर्ववल्लडादयः कण्डूयति,
कण्डूयतः, कण्डूयन्ति इति । कण्डूयते, कण्डूयेते, कण्डूयन्ते
इति । भावादौ यकि अत इति लुक् कण्डूयते, कण्डूयेते
इति । लङि अकण्डूयत्, अकण्डूयत । भावादौ अकण्डूयत ।
लेटि-कण्डूयतु, कण्डूयताम् । भावादौ कण्डूयताम् । लेङि-
कण्डूयेत्, कण्डूयेत । भावादौ कण्डूयेत । लिङि-कण्डूयात्,
कण्डूयिषीष्ट । लिटि-कण्डूयांचकार, कण्डूयांचक्रे । लुङि-
अकण्डूयीत्, अकण्डूयिष्टाम् इति । अरुण्डूयिष्ट, अकण्डूयिषा-
ताम् इति । कर्मणि अकण्डूयि अकण्डूयिषाताम् इति । लुटि-
कण्डूयिता । लृटि-अकण्डूयिष्यत्, अकण्डूयिष्येत । लृटि-
कण्डूयिष्यति, कण्डूयिष्यते । णिञि-कण्डूययति, क-
ण्डूययते, अकण्डूययत्, अकण्डूययत, कण्डूययतु कण्डू-
ययताम्, कण्डूययेत्, कण्डूययेत, कण्डूयय्यात् कण्डूययि-
षीष्ट । भावादौ कण्डूयिषीष्ट, कण्डूययिषीष्ट । लिटि-कण्डू-

ययांचकार, अचकण्डूयत् ।

७७८ । यकस्तृतीयः । ४ । १ । ५१ । यगन्तस्य कण्डूयादेः धातोः सन्यङन्तस्य लिङ्ङेऽपि पूर्वस्य तत आदेरचः तृतीय एकाच् वा द्विर्भवति । इत्यत्र द्विर्वचनं न भवति । तत इत्यस्याभावात्, केषांचित् तत इति नानुवर्तते तदर्शने यियि इतिद्विर्वचने अकण्डूयियत् इति भवति । भावादौ अकण्डूयि । लृटि-कण्डूययिता । भावादौ कण्डूयिता, कण्डूययिता । लृटि-अकण्डूययिष्यत्, अकण्डूययिष्यत् । भावादौ अकण्डूयिष्यत्, अकण्डूययिष्यत् । लृटि-कण्डूययिष्यति, कण्डूययिष्यते । सनि-कण्डूयिष्यति । स्थिते सन्यङ्श्चेत्यादिरेकाच् द्विर्भवतीत्येके तेषां चिकण्डूयिषति । अन्येषां यकः तृतीय इत्यत्र तत इत्यजपक्षा नानुवर्तते तत आदेरनादेश्राचः तृतीय एकाच् द्विर्भवतीति कण्डूयियिषति, कण्डूयियिषते इति । एवं मन्तु रोषे वैमनस्ये च । मन्तूयति, मन्तूयतः, मन्तूयन्तीति । वल्गु माधुर्ये च वल्गूयति, वल्गूयतः, वल्गूयन्तीति । असु मानसठपतापे असूयति, असूयतः, असूयन्तीति । गिञ्जि आसूयत्, आसूयत । सनि असूयिषति, महीङ् वृद्धौ पूजायां च महीयते, महीयेते, महीयन्ते इति । सुख दुःख तत्क्रियायां अत इत्यद्भुक् सुख्यति, सुख्यतः, सुख्यन्ति इति । गिञ्जि-सुखयति, केषांचित् कोयो वेति पाठः ककारस्य सम्बन्धिनो यकारस्य लुभयतीति सुखयतीति भवति । इति कण्डूवाद्यो नेतव्याः ।

अथ सुवन्तप्रकृतिकानां,

प्रकृतिमुदाहरिष्यामः । पुत्र अम् इति स्थिते आत्मनः
पुत्रं कामयते इति विग्रहे—

७७९ । सुपः कर्तुः काम्यः । ४।१।१७। सुपन्तात् क्म्या-
प्यात् कर्तुरात्मनः कामयितुरेव सम्बन्धिनः कर्म्यर्थे काम्यः
प्रत्ययो वा भवति । प्रत्ययस्यच सुपः श्लुगिति अम् श्लुक्
क्रियार्थो धातुरिति धातुसंज्ञाया पूर्वघत् लडादयः । पुत्रकाम्यति,
एवं वस्त्रकाम्यति, राजकाम्यति घलादित्यात् पदसंज्ञाया न
इति नलुक् । मालाकाम्यति, फषिकाम्यति, इदंकाम्यति,
स्वःकाम्यति, तत्काम्यतीति । लङि—अपुत्रकाम्यत्, पुत्रकाम्यतु
पुत्रकाम्येत् पुत्रकाम्यात् पुत्रकाम्य्यात् । हलो यमि यमो वेति
पक्षे यकारस्य लुक् पुत्रकाम्याचकार, अपुत्रकाम्यीत् । हलौय
इति हलन्तात् धातोर्यः श्लुगुच्यते तेनेह न भवति, पुत्रका-
म्यिता, अपुत्रकाम्यिष्यत्, पुत्रकाम्यिष्यतीति णिञि पुत्रका-
म्ययति । लुङि डे—

७८० । सुपः । ४।१।४६ । सुवचयवस्य धातोः सन्त्य-
हन्तस्य लिङ्ङेच परतः पूर्वस्यच यः कश्चिन्देशकजवयवस्तस्य
द्विर्वा भवति । तत्र चातूरूप्य भवति अपुपुत्रकाम्यत्, अपुत्रत्र-
काम्यत्, अपुत्रचकाम्यत्, अपुत्रकामिष्यत् । णाचतो लोपात्
अनग्लुचीति वचनात् सन्वद्भावो नास्ति । सन्त्यप्येव द्वित्वे
चातूरूप्यम्—पुपुत्रकाम्यिषति, पुत्रित्रकाम्यिषति पुत्रत्रिकाम्यि-
षति. पुत्रकामिष्यति, पुत्रकाम्यिषिषति । एवं वस्त्रकाम्यादिपु

नेयम् । एवं पुत्रअमिति स्थिते, आत्मनः पुत्रमिच्छतीति विग्रहे ।

७८१ । क्यच्चाभाव्ययात् । ४ । १ । १८ । सुवन्तात् कस्याप्यादात्मनः कामयितुरेव सम्बन्धनः काम्यर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति काम्यश्च यद्यसौ सुप् मकारान्तादव्ययाच्च परो न भवति । ककार क्यच् क्य इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारः सामान्यग्रहणविघातार्थः ।

७८२ । च्चौ चास्यानव्ययस्ये । २ । ३ । ४० । अवर्णस्यानव्ययस्य च्चौ क्यचि च परे ईकारो भवति । पूर्ववह्लडादयः पुत्रीयति, मालीयति ।

७८३ । नङ्क्ये । १ । १ । ६३ । नकारान्त शब्दरूपक्ये प्रत्यये परतः पदसङ्गं भवति । क्य इति क्यङ्क्यप्क्यच्चा विशेषकरणनुषन्धानुत्सृज्य सामान्यग्रहणं । पुनः न इति नलुकृ तत ईत्वम् राजीयति, शर्मीयति, यञ्जलेडित्यादिना दीर्घः । कचीयति, शिखीयति, दन्तीयति, तरुणीयति, दन्तिनीयति, पुत्रिणीयति, इक्षूयति, वधूयति, यञ्जलेडित्यादिना री पित्रीयति, कर्त्रीयति ।

७८४ । ओदोताञ्वाब्धि । २ । ३ । ३६ । ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यय अव् आन् इत्येतौ क्रमेणदेशौ भवतः । गव्यति, नाव्यति, वाच्यति, सज्यनि, सदस्यति, युष्मद्यति, अस्मद्यति । “त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन्” इति त्वमौ भवतः त्वद्यनि, मगति । घातोर्मागित्यादिना दीर्घं

गीर्यति, दीव्यति, पयस्यति, अदस्यति उपानहातीति ।
आत्मनःवाचमैषीत् इति विग्रहे—

७८५ । क्यो वा । ४ । २ । । धातोर्हल उत्तरस्य
क्यच्क्यङोर्यकारस्य ल्यश्छिप्रत्यये परे लुग्भवति वा ।
अवाधीत्, अवाच्यीत् इति । सनि पुपुत्रीयिपति, पुतिग्रीयि-
पति, पुत्रीगियिपति, पुत्रीयिषिपति ।

७८६ । नाद्यच् । ४ । १ । ४७ । सुब्धातोरादिरच्
न द्विरुच्यते । अशिश्वीयिपति, अश्वीयियिपति, अश्वीयिपि-
पति । प्रामादे इवाचरतीति विग्रह—

७८७ । गौणादाधाराच्चाचरि । ४ । १ । १९ ।
गौणात्सुबन्तात् अमाव्ययादाचरेराप्यादाधाराच्चाचर्येऽर्थे
क्यञ् वा भवति । पूर्वबल्लडायदः प्रासादीयति कुट्याम्,
पर्यङ्कीयति मंचके, अश्नीयति वृषभे इति । पुत्रमिवाचरतीति
पुत्रीयति छात्रमाचार्यः, राजीयति सेवकम्, मालीयति
किसलयमिति । अश्व इवाचरतीति विग्रहे अश्वस् इति स्थिते—

७८८ । कर्तुःक्विप् । ४ । १ । २० । गौणादाचरेः
कर्तुः सुप आचर्येऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वा भवति । ससर्वोऽ-
प्रयोगीत् सुपः श्लुक् क्रियार्थत्वात् धातुसंज्ञायां लडादयः ।
अश्वति गर्दभः. गर्दमत्यश्वः, हंसति काक इति । गल्भ
इवाचरतीति विग्रहे गल्भस् इति स्थिते—

७८९ । गल्भक्लीबहोदान्छित् । ४ । १ । २१ ।
गल्भादिभ्यो गणेभ्यः आचर्ये क्विप् छिद्भवति । छित्वात्

सङ् । गल्भते, कलीषते, होढते । श्येन इषाचरतीति विमहे-
श्येनस् इति स्थिते—

७९० । ष्यद् । ४ । १ । २२ । गौणादाचरेः कर्तुः
सुपः आचर्यर्थे ष्यद् भवति । पकारः पुंवद्भाषार्थः फकारो
नङ्क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः, टकारस्तट्ठर्थः यङ्लेङ्कि-
त्यादिना दीर्घः । धातुलङ्गायां लडादयः श्येनायते फाकः,
अश्वायते गर्दभः, पित्वादतद्धितेऽपि पिति तद्धित इति
पुवद्भावः एनीषाचरति एतायते, श्येनीय श्येतायते, कुमारीय
कुमारायते वृद्धा, तरुणीय तरुणायते जीर्णा, तपते, यद्यते,
त्वद्यते, मद्यते इति ।

७९१ । सो वा लुक् । ४ । १ । २४ । सकारान्तस्य
गौणस्य कर्तुः सुपः आचर्यर्थे ष्यद् भवति सलोपश्च वा
पयायते पयस्यते ।

७९२ । अप्सरमः । ४ । १ । २५ । अप्सरम ष्यद्-
मन्नियोगे नित्यं लुग्भवति । अप्सरायते ।

७९३ । भृशादेश्चौस्त. । ४ । १ । २६ । भृशादः
सुबन्तात् कर्तुञ्चव्यर्थे प्रागतत्तद्भावे ष्यद् वा भवति नत्सनि-
योगे सकारान्तकारान्तस्य लुग्भवति । अभृशो भृशो
भवतीति भृशायते, शीघ्रायते, उन्मनस्-उन्मनायते, वेहत्
वेहायते, अनिद्रो निद्राघान् भवतीति विमहे निद्राम् इति
स्थिते —

७९४ । निद्रादिडाङ्म्यो धर्मिणि क्यप् । ४ । २ । २७ ।

निद्रादिभ्यो ङाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि घर्षमानेभ्यः कर्तृवाचिभ्यः
च्यर्थे क्यप् भवति ।

७९५ । क्यपो वा । १ । ४ । १७ । क्यपन्तात्लस्तडो
वा भवन्ति । निद्रायति, निद्रायते, करुणायति, करुणायते,
चर्मायति, चर्मायते इति । पटत् करोतीति पटदित्यतः—

अनेकाचोऽन्यक्तानुकरणात् कृत्वस्तिभ्यां द्विद्वेति ङाच्
द्विर्भाजश्च । ङाजन्तान् क्यप्विधानादेव कृत्वस्तियोगइव
क्यप्यपि ङाच् विज्ञायते ।

७९६ । ङा-यादौ । १ । १ । १३१ । द्विरुक्तेऽदौ पूर्व-
स्यामुक्तौ अतो यस्तकारस्तस्य ङाधि परतो नित्यं लुग् भवति ।
पटपटायति, सिमसिमायति, मिमसिमायते इति । सूत्रं
करोतीति विप्रहे सूत्र धम् इति स्थिते—

७९७ । णिञ् बहुलं कृत्रादिषु । ४ । १ । २८ । सुव-
न्तान् कृत्रादीनां धातूनामर्थे बहुलं णिञ् भवति । णकारो णेरि-
ङ्कानिङामिति सामान्यग्रहणार्थः चकारस्तद्विघातार्थः । सुपः
इलुक् इयन्त्याजादेरित्यन्त्याजादेर्लुक् धातुसंज्ञायां लडादयः
सूत्रयति व्याकरणं, मुण्डयति माणवकम्, मिश्रयत्योदनम्,
इलङ्गयति बन्धम्, लवणयति सूपम्, व्रतं करोति व्रतयति
पय एव भुङ्क्ते इत्यर्थः । सावद्यं व्रतयति सावद्यं न भुङ्क्ते
इत्यर्थः । कृतं गृह्णाति कृतयति, तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति
केशान् विजटीकरोतीत्यर्थः । उपसर्गसहित एव णिञ् केशभ्रंश-
नाद्यर्थमाचष्टे इति व्याप्त्युपसर्गप्रयोगः । पाशं विमोचयति

विपाशयति, रूपं दर्शयति रूपयति, लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोम-
यति अन्वलुलोमत, पटुमाचष्टे पटयति, अपीपटत्, वृक्ष-
माचष्टे वृक्षयति, मालामाचष्टे मालयति अममाळत् ।
वह्निप्रापणे ततः क्तवत्विति क्तः श्व्यादिः स्वन्वचः
कितीति साचो यञ् इक् “ ह ” इति ढकारः “ अधः ”
इति तकारस्य धकारः तस्य ष्टुत्वम् ढकारः ङो ङीति
लुक् ढ्लुच्यण इति दीर्घः ऊढामाचष्टे इति णिञ् इत्यन्त्याजा-
देरिति लुक् ऊढयति । लुङि-ङे द्विर्वचनं प्रति ढत्वादेरसत्वात्
“ ततः ” इति रिह् रिह् इति द्विर्वचनम्, हलोऽनादेरिति
लुक् कुहोश्चुरिति झकारः आण्जश्रज्शप इति जकारः आरै-
जाद्यच इति औकारः णेरुक् ततो ढत्वादि पूर्ववत् ढ्लुच्यण
इति दीर्घः आण्जश्रज्शप इति जकारः गुश्चापिन्यसन्नित्यत्र
अधसन् इत्यकारप्रश्लेषात् क्वचिदसत्वाभावाधिकारे कर्तव्ये ढ-
कारादीनामसत्त्वं न भवति औजिढत् औडिढत् । ष्टान्यु-
त्प्लुत्य शातयति उत्तृणयति, वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति,
धीणया उपगायति उपवीणयति, तूलैरनुमापयति अनुतूलयति,
श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति, सेनया अभियाति अभि-
येणयति, स्थासेनिषेधसिञ्चसञ्जां द्वयतीति पिः । वर्मणा
संनहति संवर्मयति, चूर्णैरवकिरति अवध्वंसयति वा अवचूर्ण-
यति, वास्या छिनत्ति वासयति, अश्वेनातिक्रामति अत्यश्व-
यति, अतिहस्तयति । आख्यानमाचष्टे इत्यत्र बहुलवचनान्
न भवति । हस्तं निरस्यतीति विमोह इस्त अमिति स्थिते—

७९८ । निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ् । ४ । १ । ३२ ।
 अंगवाचिनः कर्मणो निरस्यत्यर्थे णिङ् भवति । णञ्जावितौ
 णिचोऽपवादः । हस्तयते, पादयते । सत्रं चिकीर्षतीति विग्रहे ।

७९९ । सत्रकक्षकृच्छ्रगहनात् पापे चिकीर्षौ क्यच्
 ४ । १ । ३५ । सत्रादिभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः
 चिकीर्षत्यर्थे क्यच् भवति । सत्रायते पापं कर्तुमिच्छती-
 त्यर्थः । एवं कक्षायते, कष्टायते, कृच्छ्रायते, गहनायते । ककारो
 यञोऽस्य भेदार्थः ।

८०० । नमोवरिवस्तपसः क्यच् । ४ । १ । ४० ।
 नमसादिभ्यः कृञ्कार्थे क्यच् भवति । नमस्करोतीति नमस्यति
 देवान्, वरिवस्यति गुरून् पूजयतीत्यर्थः, तप-
 स्यति तपश्चरतीत्यर्थः ।

८०१ । चित्रङो विस्मये । ४ । १ । ४१ । चित्रडित्येत-
 स्मात् कर्मणो विस्मये वर्तमानात् कृञ्कार्थे क्यच् भवति । डकार-
 स्तडर्थः चित्रं करोतीति चित्रीयते विस्मयं करोतीत्यर्थः ।
 इत्यादि समस्त सञ्चिस्तरं योजनीयम् ।

। इति यडादिप्रत्ययान्तपरिच्छेदः पञ्चमः ।

—+—

अथ शत्रादयः कर्तृभावकर्मकर्मकर्तृषु प्रदर्श्यन्ते ।

सतीतिघातोर्विहितस्य लटो यत्र विषये तिबादयोऽतडो
 भवन्ति तत्र शतृ इत्यादेशः यत्र तादिस्तद् भवति तत्र धानश्
 इत्यादेशः । शकारौ तृप्तार्थाभ्ययनिर्घायेऽच्छत्रानश्मति

पूजाधारकैरिति विशेषणार्थौ । ऋकार उगित्कार्यार्थः । शचोत्वादि पूर्ववत् । भवत् इति स्थिते स्वादयः शघ्राद्यन्ता आश्रयलिङ्गत्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु योऽयाः । पुंसि-भवन्, भवन्तौ, भवन्तः इति । स्त्रिया भवन्ती, भवन्त्यौ, भवन्त्यः इति । नपि—भवत्, भवती, भवन्ति इति । आनशि व्यतिभू आन इति स्थिते शचोत्वावादेशेषु कृतेषु ।

८०२ । मगाने । ४ । २ । ४४ । धातोर्विहिते आने परतः अकारस्य मगागमो भवति । अकारककारावितौ व्यति-भवमान इति स्थिते पूर्ववन्नीतिः । व्यतिभवमानः, व्यतिभवमानौ, व्यतिभवमानाः इति । व्यतिभवमाना, व्यतिभवमाने, व्यतिभवमानाः । व्यतिभवमान, व्यतिभवमाने, व्यतिभवमानानि इति । भावे आनशि यकि मगागम । अस्य भावस्यैकत्वात् सर्वत्रैकवचनानि भवन्ति । ध्यपानवभावे इति नपुंसकत्वम् । भूयमानम् । कर्मणि कर्मकर्तरिच अनुभूयमानः, त्रिष्वपि लिङ्गेषु नेयम् । एवमेधमानः, एध्यमानम्, पचन्, पचमानः, नन्दन्, नन्दमानः, ध्वंसमानः, ध्वस्यमानः व्ययन्, व्ययमानः, अदन्, व्यत्यदानः । अद्यमानः, शयानः, शध्यमानम्, द्रुवन्, पुवाणः, उच्यमानः । न नमिति नमःप्रतिषेधः । जुह्वत्, जुह्वती, जुह्वत शौ अञ्जेऽदातुरिति चा नम् जुह्वन्ति, जुह्वति, व्यतिजुह्वानः, हूयमानम्, हूयमानः लज्जिहान, हायमानः, दधत्, अभिदधानः विधीयमानः, दीव्यम्, व्यतिदीव्यमानः, दीव्यमानम्, दीव्यमानः, प्रसूयमानः, नहन्,

नह्यमानः, सुन्वन, सुन्वानः सूयमानम्, सूयमानः, अश्नु-
 वानः, अश्यमानः, चिन्वन, चिन्वानः, चीयमानः, क्रीणन्,
 क्रीणानः, क्रीयमाणम्, क्रीयमाणः, घृणानः त्रियमाणः,
 गृह्णन्, गृह्णानः, गृह्यमाणः. तुदन्, तुदमानः, तुद्यमानः,
 त्रियमाणः मुञ्चन्, मुञ्चमानः, मुच्यमानः, तन्वन्,
 तन्वानः, तायमानः तन्यमानः, कुर्वन्, कुर्वाणः, क्रिय-
 माणः, मन्वानः, मन्यमानः, रुन्धन, रुन्धानः, रुध्यमानः,
 मुञ्जानः मुञ्जमानः, प्रयुञ्जन्, प्रयुञ्जानः, प्रयुज्यमानः,
 चोरयन्, चोर्यमाणः, छादयमानः, छाद्यमानः, लक्षयन्,
 लक्ष्यमाणः, लक्ष्यमाणः, योजयन्, योज्यमानः, योजन्,
 युज्यमानः, अर्चयन्, अर्चमाणः, अर्च्यमाणः,
 वारयन्, वार्यमाणः, वरन् वरमाणः, त्रियमाणः
 इत्यादि नेयम् । कण्ठूयन्, कण्ठूयमानः, कण्ठूयमानः ।
 बोभूयमानः, बोभूयमानम्, अनुबोभूयमानः, बोभुवत्,
 भावयन्, भावयमानः भाव्यमानम्, भाव्यमानः, भावय-
 मानः स्वयमेव । आदयन्, आदयमानः आद्यमानः, तोद-
 यन् तोदयमानः, तोद्यमान, बोभूययन्, बोभूययमानः,
 बोभूययमानम्, बोभूययमानः स्वयमेव । बोभावयन् ।
 बोभावयमानः, बोभाव्यमानम्, बोभाव्यमानः, बुभूपयन्,
 व्यतिबुभूपयमाणः, बुभूयमाणम् अनुबुभूयमाणः, अनु-
 बुभूयमाणः स्वयमेव । जिघत्सन्, व्यतिजिघत्समानः,
 जिघत्स्यमानम्, जिघत्स्यमानः स्वयमेव । सहृद्यत्स्यत्स्य-

टो वा ऽनि ताविति लृट् शत्रादेशः भविष्यन्, व्यतिभविष्य-
माणम् अनुभविष्यमाणः । एधिष्यमाणम्, पक्ष्यन्, पक्ष्यमाणः,
नन्दिष्यन्, अत्स्यन्, व्यत्यस्यमानः शयिष्यमाणम्, शायि-
ष्यमाणम्, अतिशयिष्यमाणः, अतिशायिष्यमाणः, शोष्यन्
सोष्यमाणः, शोभूयिष्यमाणः, बोभूयिष्यमाणम्, अनुबोभू-
यिष्यमाणः बोभविष्यन्, आदयिष्यन्, आदयिष्यमाणः,
बुभूषिष्यन्, व्यतिबुभूषिष्यमाणः, बुभूषिष्यमाणम्, बुभू-
षिष्यमाणः । बोभूयिष्यन्, शोभूयिष्यमाणः, शोभूयि-
ष्यमाणम्, बोभूयिष्यमाणः । कण्डूयिष्यन्, कण्डूयि-
ष्यमाणः इत्यादि नेयम् ।

८०३ । लिटः कसुकानौ । १ । ४ । ७९ । लिटः
स्थाने अतद्भूतवत् कसुकानौ इत्यादेशौ भवत । ककारः
कित्कार्यार्थः उकार उगित्कार्यार्थः । कर्मात् प्रादिनियमात्
प्राप्तस्येदः क्वस्येकाञ्चस इति क्वस्येकाञ्चस
एव बलादेरिट् नान्यतः इति नियमान्निवृत्तिः
नित्यस्वात् द्विवचने कृते सति अनेकात्त्वम् ततः स्वादयः ।
बभूवान्, बभूवामी, बभूवांसः । हे बभूवन, हे बभूवांसौ,
हे बभूवांसः । बभूवासम्, बभूवासौ । शमादावजादौ 'क्व-
स उम्' इत्युच्चारणे च कृते लुङ्लिटि सुवः,
इत्येषां तस्योकारः । बभूवुवः, बभूवुरा, बभूवुर्यामिति । बभूवुषी,
बभूवत् काने—व्यतिबभूवानः, बभूवानम्, अनुबभूवानः
प्राफलीत्यादिनैस्वम् द्वित्वाभावश्च, सत एकाञ्चवादिट् पेचिवान्,

वलादित्वाभावे सर्वत्रेष्टभाषः पेचुपी, पेचिवत्, पेचानः । नन-
 न्द्वान्, ननन्दुपी, ननन्द्वत् । एवं संविधिवान्, संविधियुपी,
 संविधिवत्, संविधियानः । जक्षिवान्, जक्षुपी, जक्षिवत्
 व्यतिजक्षणः, जक्षणम्, जक्षणः । घस्तादेशाभावे दीर्घं च कृते
 एकाच्च्वादिट् आदिवान्, आदुपी, आदिवत्, व्यत्यादानः,
 आदानम्, आदानः । कृतयजिकः द्विर्यचने कृते, दीर्घे च कृते
 एकाच्च्वादिट् ऊचिवान् ऊचुपी, ऊचिवत्, ऊचानम्, ऊचानः ।
 जुहुवान्, जुहुवुपी, जुहुवत्, व्यतिजुहुवानः, जुहुवाञ्चकृवान्,
 जुहुवाञ्चकुपी, जुहुवाञ्चकृवत्, जुहुवाञ्चक्राणः । इटि चातो लु-
 गिति लुक् अभिदधिवान्, अभिदधुपी, अभिदधिवत्, अभि-
 दधानम् । षा गतिनिवृत्तौ तस्थिवान्, तस्थुपी, तस्थिवत्, दिदि-
 वान्, दिदिवुपी, दिदिवत्, दिदिवानः । सन्नेहिवान्, सन्नेहुपी,
 सन्नेहिवत्, सन्नेहिवानः, सुपुवान्, सुपुवुपी, सुपुवत्,
 सुपुवाणः । निश्चिचिवान्, निश्चिकिवान्, निश्चिच्युपी,
 निश्चिच्युपी, निश्चिचिवत्, निश्चिकिवत्, निश्चिच्यानः,
 निश्चिच्यानः । चिक्रीवान्, चिक्रियुपी, चिक्रीवत्, चिक्रि-
 याणः, तुतुद्वान्, तुतुदुपी, तुतुद्वत्, तुतुदानः, तेनिषान्,
 तेनुपी, तेनिवत्, तेनानः, रुरुवान्, रुरुधुपी, रुरुवत्,
 रुरुधानः, चोरयाञ्चकृवान्, चोरयाञ्चकुपी, चोरयाञ्च-
 कृवत्, चोरयाञ्चक्राणः, अनुशोभूयाञ्चक्राणः, बोभवा-
 ञ्चकृवान्, भावयाञ्चक्राण, भावयाञ्चक्राणम्, भाव-
 याञ्चक्राणः, आदयाञ्चकृवान्, आदयाञ्चक्राणः, क्रापयाञ्च-

कृवान्, क्रापयांचक्राणः, शुभ्रपांचक्राणः, कण्डूयाञ्चकृवान्,
कण्डूथाञ्चक्राणः । इत्यादि चारोपनालक्ष्यम् ।

इति शत्रादिपरिच्छेदः पष्ठः ।

—०—

अथ कृत्संग्रहः ।

अथ कृत्प्रत्ययान्ताः प्रदर्शयन्ते साध्यानाप्यादित्यादिना
लक्तव्यप्लवार्थाः अकर्मकात् भावे भवन्ति सकर्मकात् कर्मणि
भवन्ति, अविवक्षितकर्मकोऽकर्मक इति सकर्मकात् कर्मा-
विवक्षायां भावेऽपि भवन्ति—

८०४ । कृद् बहुलम् ४ । ३ । ५८ । कृत्प्रत्ययो निर्दिष्टा-
र्यादन्यत्राप्यर्थे बहुलं भवति ।

८०५ । प्राक्स्त्रि प्राप्तोऽसमः । ४ । ३ । ५८ । इत
ऊर्ध्वं स्त्रियांक्तिन्नित्यतः प्राक् यो विषयः तस्मिन् प्राप्तश्चासमः
औत्सर्गिकइचासरूपः प्रत्ययो भवति । अपवादेन बाधि-
तस्योत्सर्गस्थापवादविषयेऽनेन सूत्रेण समावेशः क्रियते ।

८०६ । घ्यण् । ४ । ३ । ६० । घातोर्ध्वण् प्रत्ययो
भवति । कृद्इत्येताभ्यां घ्यण् । घकारः “ क्तेनिट् चजः कुर्धि-
तीति ” कृत्वार्थः । णकारो “ ङ्णित्यस्या ” इत्याकारार्थः
अक्लिहल्लुघेतावित्याकारः ततः स्वादयः । कार्यम्, हार्यम् ।
पच्युज्जुम्भ्यः घ्यण्—

८०७ क्तेनिट्चजः कुर्धिति । ४ । १ । १७१ । क्ते

धातोश्चजान्तस्य कघर्गादेशो भवति धिति प्रत्यये परतः शेषं पूर्ववत् । पाक्यम्, योग्यम्, भोग्यम् । षच् इत्यतो घ्यण् ।

८०८ । वाक्यार्थनिंदाघावदायं नाग्नि । ४ । १ । १७२ । वाक्यादयः शब्दाः कृतकृत्यादयो नाग्नि निपात्यन्ते । वाक्यम् अन्यत्र वाच्यम् । पचूँसिच् इत्यतो घ्यण् ।

८०९ । घ्यण्यावश्यके । ४ । १ । १७६ । आवश्यके घ्यणि कृत्वं न भवति । अवश्यस्य भाव आवश्यकम् । मयूरव्यं-सकादय इति समासः । लुग्ध्यप्यवश्यम् इति मलोपः । अवश्यपाठ्यम्, अवश्यसेच्यम् ।

८१० । निप्राद्वयुजः शक्ति । ४ । १ । १७७ । निप्राभ्यां परस्य युजः शक्यर्थे गन्धमाने घ्यणि कृत्वं न भवति । नियोज्यः, प्रयोज्यः, शक्तीति किम् ? नियोग्यः, प्रयोग्यः ।

८११ । भुजोऽदौ । ४ । १ । १७८ । भुजोऽयर्थे घ्यणि कृत्वं न भवति । भोज्य ओदनः । अदाविति किम् ? भोग्यः कम्बलः ।

८१२ । त्यज्यजः । ४ । १ । १७९ । त्यज्यजोः घ्यणि कृत्वं न भवति । त्याज्यम्, योज्यम् । लून् छेदने, पून् पवने, भू इत्यतः—

८१३ । ओरावश्यके । ४ । ३ । ६२ । उवर्णान्ताद्धा-तोरवश्यभावे द्योत्ये घ्यण् भवतीति घ्यण् । ओदौतोऽवाव्यीति अवादेशः पश्चादाकारः । लाव्यम्, पाव्यम्, भाव्यम्, लाव्यमवश्यम्, पाव्यमवश्यम्, भाव्यमवश्यम्, अवश्यला-

व्यम्, अवश्यपाव्यम्, अवश्यभाव्यम् । पूर्ववत्समासः
मलोपश्च ।

८१४ । तव्यानीयौ । ४ । ३ । ६७ । धातोस्तव्या-
नीयप्रत्ययौ भवतः । भवितव्यम्, भवनीयम् पुंसा, एधि-
तव्यम्, एधनीयम्, विद्वाद्भिरित्यादि । अभिभवितव्यः,
अभिभवनीयः शत्रुः । कर्तव्यः, करणीयः कटः । भर्तव्या, भर-
णीया भूः । दातव्यम्, दानीयं घनम् । अत्तव्यम्, अदनी-
यम् फलम् । अतिशयितव्यः, अतिशयनीयः परः । वक्तव्यम्,
वचनीयम् हितमित्यादि । स्नाति तेनेति स्नानीयं चूर्णम् । क्षीयते-
ऽस्मै इति दानीयोऽतिथिः । समावर्ततेऽस्मादिति समावर्तनीयो
शुरुः । उद्वेजनीयो राजा । मोहयत्यात्मानं मुख्यत्यनेनात्मेति वा
मोहनीयं कर्म । अवश्यलवितव्यम्, अवश्यलवनीयम्, अवश्य-
जेतव्यम्, अवश्यजयनीयम् । पूजयितव्यः, पूजनीयः, श्रोतव्यः,
श्रवणीयः, स्तोतव्यम्, स्तवनीयमित्यादिः ।

८१५ । प्वच्चत्ताकिशक्शसियत्सहियजोऽय्वासुवप-
रपलपापत्रपडिपदभचमुयैः । ४ । ३ । ६८ । पवर्गान्तादजन्ता-
च्च तादिभ्यश्च धातुभ्यो यः प्रत्ययो भवति य्वादीन् ऋवर्णा-
न्तांश्च वर्जयित्वा । शपि आक्रोशे शप्यम् । हुलभप् प्राप्त्वा
लभ्यम्, रमु क्रीडायाम् रम्यम् । हुदान् दाने—

८१६ । ये । ४ । २ । ८८ । आकारान्तस्य धातोः ये प्रत्यये
परे ईकारो भवति । पुनरक्वित्येङ् देयम् । हुधान् धारणे च
धेयम् । माङ् माने अनुमेयम् । आस्थेयम् । ज्ञा अवबोधने विज्ञेय-

म् । प्रहेयम् । ओदौतोषाऽवधीति अच्, भव्यम्, हव्यम्, श्रव्यम्, लव्यम्, पव्यमित्यादि । चतेङ् चदेङ् याचने चत्यम् । तक् सहने तक्यम् । शकल शकौ शक्यम् । शसू हिंसायां शस्यम् । यतङ् प्रयत्ने यत्यम् । पहि मर्षणे सत्वे सह्यम् । यजि देवपूजादौ यज्यम् । य्वादिप्रतिषेधः किम् ? यु मिश्रणे ध्यण् याव्यम्, आङ्पूर्वस्य पुञ् अभिपक्षे इत्यस्य आसाव्यम् । ङुवपि वीजसन्ताने वाप्यम् । रप लप व्यक्तायां वाचि राप्यम्, लाप्यम् । प्रपूषि लज्जायाम् अपपूर्वः अपत्राप्यम् । ङिप क्षेपे ङेप्यम् । दभ इति धातुरप-
ठितः दाभ्यम् । चमू लमू जमू क्षमू अदने आङ्पूर्वः आचा-
म्यम् । कृ-कार्यम् । तृ तार्यम् ।

८१७ । गद्यद्वयमोऽनुपसर्गात् । ४ । ३ । ६९ । गद
व्यक्तायां वाचि गदी हर्षे यम उपरमे इत्येतेभ्योऽनुपसर्गे-
भ्यो यो भवति । गद्यम्, मद्यम्, यम्यम् । अन्यत्र ध्यण् निगा-
द्यम्, प्रमाद्यम्, आयाम्यम् ।

८१८ । चरः । ४ । ३ । ७० । चरेरनुपसर्गात् यो
भवति । चर्यम् ।

८१९ । आङोऽगुरौ । ४ । ३ । ७१ । आङःपरात्
चरेःयो भवति अगुरौ । आचार्यो देशः । गुरौ ध्यण् आचार्यो
भट्टकलङ्कः ।

८२० । वदः सुपः क्यप् च । ४ । ३ । ७४ । अनु-
पसर्गात् सुपः परात् वदतेः क्यप् चकाराद्यश्च । ककारोऽ-
क्लिङ्गदिति विशेषणार्थः । पकारस्तगर्थः क्यपिइत्यादिस्व-

वचः किलीति इक् स्वकृतास्युक्तमिति समासः ब्रह्मवदि-
व्यम् ब्रह्मणा वा वदितव्यम् इति । कर्मणि भावे वा प्रत्ययः
श्लोचम्, ब्रह्मवचम्, सत्यमुच्यते इति सत्योच्यम्, सत्यवचम् ।

८२१ । हत्याभूयं भावे । ४ । ३ । ७५ । अनुपसर्गात्
उपन्तात् परं हत्याभूय इति भावे क्यवन्तं निपात्यते । निपा-
नात् नकारस्य तकारः । हन्तेः स्त्रीभावे ब्रम्हणो हतिः ब्रम्ह-
त्या । पूर्ववत् समासः । एवं अश्वहत्या । भवतेर्नपुंसकभावे
म्हणो भावे भवनमिति ब्रम्हभूयंगतः एवं देवभूयंगतः ।

८२२ । शास्त्रुञ्चुपस्त्वेत्यृदुपान्त्यादनृचकृपचृतः ।
। ३ । ७९ । शासादिभ्यः ऋन्-कृपि-चृति-वर्जितेभ्यश्च
इकारोपान्त्येभ्यः क्यप् भवति । शासू अनुशिष्टौ ।

८२३ । शासः किङ्त्त्यङ्गहलीत् । ४ । १ । २४० ।
शासोघातोः अङ्गि किङ्गति प्रत्यये च उपान्त्यस्य इकारो भवति
शास्वसीत्यादिना पत्वम् । शिष्यम् । वृष् वरणे प्राङ्पूर्वः ।

८२४ । ङ्स्वस्य तक् पिति कृति । ४ । १ । ४२ ।
इस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । प्रावृत्यम् । दृङ्
शादरे आदृत्यम् । जुषैङ् प्रीतिसेवनयोः जुष्यम् । घृङ् स्तुतौ
स्तुत्यम् । इण् गतौ इत्यम् । इक् स्मरणे अधि-
र्वः अधीत्यम् । एतीत्युभयोरपि प्रहणम् । वृत्तून् वर्तने वृत्यम् ।
उधून् श्रधून् शब्दकुत्सायाम् ऋध्यम् श्रध्यम् । अन्चकृत्पचृत
ति किम् ? ऋचः अर्च्यम् । कल्पौङ् सामर्थ्ये आरादेशे च
पौ कृपिटादेष्ट्विञ्चि लत्वम् । कल्प्यम् । चृतै हिंसामन्थनयोः

चर्त्यमिति ध्यणेव । इत्यादि ध्यवजन्तमुदाहरणीयम् । ण्वुत्र-
जिह्वादिभ्यश्च इति ण्वु तृच् अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
ते च कृल्लोतुंत्वामिति कर्तरि भवन्ति । णकारो ङिणस्यस्या
इत्याकारार्थः चकारः अचीति विशेषणार्थः ।

८२५ । वोस्कः । २ । ३ । ३४ । वु इत्येतस्य प्रत्ययस्य
अक इत्यादेशो भवति । एङ्गदेशे कृते आकारः भावकः,
भविता, भवः । कारकः, कर्ता, करः । नायकः नेता नयः ।
लिह आस्वादने लेढा लेहकः लेहः । श्लेषकः श्लेषा
श्लेष. इत्यादि ।

८२६ । त्याऽयदाद्यतः । । । । त्यप्रत्ययान्तस्य
यदादिवर्जितस्य च योऽकारः तस्यानितप्रत्ययावयवे ककारे
आङ्गपरे परतः नित्यमिकारो भवति न चेत्स आङ् सुपः परो
भवति । भाविका, भवित्री, नायिका, नेत्री, भावकम्, भवितृ,
कारकम्, कर्तृ, हारकः हर्ता हरः । शक्प्रच्छीत्यदिना इह-
प्रतिषेधः । शकल शक्तौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायां चश्चभ्रजेत्यादिना प-
त्वं ण्वुत्वंच । प्रष्टा । विदि विचारणे, विदि सप्तायां, विद्वल्न्
लाभे इत्येतेषां वेत्ता । हन हिंसागत्योः हन्ता । बस निवासे वस्ता ।
घसल अदने अदादेशः घस्ता, पाता, जेता, स्तोता इत्यादीनां
बलादेरिद् भवत्येव । दुओद्विब गतिवृद्धयोः श्वयिता । श्रिन्
सेवायां श्रयिता । ङीङ् विहायसागतौ ङयिता । कु र ङु
शब्दे रयिता क्षयिता । क्षु तेजने क्षणयिता । स्तु स्रवणे प्रस्त-
यिता । नु स्तुतौ नयिता । यु मिश्रणे ययिता । ऊत्-लयिता, पयिता ।

पृथरिता, धरीता, प्राधरिता, प्राधरीता । ऋन्-तरिता, तरीता ।
 मुरिसिबिपवाञ्च इति इट्प्रतिषेधः । मुच्छ् मोक्षणे मोचकः
 मोक्ता । रिचृब् विरेचने रेचकः, रेक्ता । पिचि क्षरणे सेक्ता,
 सेचकः । विचृब् पृथग्भावे, विवेक्ता । डुपचिप् पाके पाचकः,
 पक्ता । वच् परिभाषणे व्रूवादेशो वा, वाचकः वक्ता । भ्रस्मस्स्युय-
 विनित्यभ्रुभाज्जः इति इट्प्रतिषेधः भस्जी पाके,

८२७ । अस्त्रसोऽर् । ४।२।९५ । भ्रस्जि इत्येतस्य
 यो रसितिभागः तस्य ह्यङ्गिप्रत्यये विषये अरादेशो वा भवति
 भर्जकः, भ्रज्जकः । संयोगस्यादिस्कोर्लुगिति सकारस्य लुक्
 भ्रश्चेत्यादिना पत्व् ष्टुत्व्च भ्रष्टा, भर्ष्टा । हुमस्जौ शुद्धौ नश्मस्ज-
 सोर्नभिति सकारस्य नकारः मङ्क्ता । सृजि विसर्गे इति
 दिवादितुदाद्योर्ग्रहणम् । सृज्दशां जल्पकित्यम् नष्टा । युजि स-
 माधौ, युजृब् योगे इत्युभयोरपि ग्रहणम् योक्ता । यजि देव-
 पूजादौ यश्चेत्यादिना पत्वम् यष्टा । विजृब् पृथग्भावे विवेक्ता ।
 णिजृब् शौचपोषणयोः नेक्ता । त्यज हानौ त्यक्ता । मुजो कौटिल्ये
 भुज पालनाभ्यवहारयोरपि ग्रहणम् भोक्ता । रुजो भङ्गे रोक्ता ।
 भजि सेवयाम् भक्ता रभसस्वान्ज इतीट्प्रतिषेधः । रंजि रागे
 रङ्क्ता । भञ्जो आमर्दने भङ्क्ता । पन्ज संगे सङ्क्ता । ष्वंजि
 सङ्गे स्वङ्क्ता ।

८२८ । अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपसदाद् । ४।२।१८० ।
 इतीट्प्रतिषेधः । अद भक्षणे अक्ता । सुदब् संपेये क्षोक्ता ।
 पुद क्षेपे नोक्ता । बुदि व्यवयने तोक्ता । रुन्द गतिमापणयोः

स्कन्ता । भिह्व् विदारणे भेत्ता । शद्वल् शातने शत्ता । पदि
 गतौ प्रनिपत्ता । पद्वल् विशरणगत्यवसादनेषु सत्ता । हदि
 पुरीषोत्तमर्गे हत्ता । बन्नासायुबुक्रुशुरुशुग्नाद्दः इति इट्-
 प्रतिषेधः । बन्ध बन्धने बन्धा । जश्त्वेन दकारः । राध धृद्धावेव,
 राध साध संसिद्धौ इत्युभयोरपि ग्रहणम्, राद्धा, साद्धा ।
 युधि संप्रहारे योद्धा । युध अवगमने वोद्धा । युधी मनी ज्ञाने
 इत्युभयोरपि ग्रहणं वोद्धा । क्रुध कोपे, क्रोद्धा । शुध शोके शोद्धा ।
 रुध्व् आवरणे रोद्धा । क्षुध-बुभुक्षायाम् क्षोद्धा । व्यध ताडने
 व्यद्धा । आवलिलुक्षिच्छुस्त्वतिशतात्पः इति प्रतिषेधः ।
 आप्ल् व्याप्तौ आप्ल् लम्बने इत्युभयोरपि ग्रहणम् आप्ला ।
 लुवपि बीजसन्ताने चत्ता । लिपि उपदेहे लेप्ता । लुप्ल्व्
 छेदने लोप्ता । क्षिप प्रेरणे क्षिपि प्रेरणे इति दिवादितुदायो-
 र्ग्रहणम् क्षेप्ता । छुप स्पृश स्पर्शने छोप्ता । गम्ल् सृप्ल् गतौ ।

८२९ । वृप्तृप्सृपृकृपिस्पृशृमृशो वा । ४ । २ । १९५ ।

टप्, टप्, सृप्, कृप्, स्पृश्, मृश् इत्येतेषां किति जलादौ
 प्रत्यये अमागमो वा भवति । इति पक्षे अमागमः । सप्ता,
 सप्ता । विध्वप् शये स्वप्ता । त्तिपृड् छिपृड् क्षरणे तेषा । शपि
 आक्रोशे शप्ता । धूप तप सन्तापे यरलाद् इतीट्प्रतिषेधः
 यम मैथुने यन्धा । रभि राभस्ये, आरब्धा । डुलभप् प्राप्तौ लब्धा
 रयनगान्मः इतीट्प्रतिषेधः । रमि क्रीडायाम् रन्ता । यम व-
 परमे यन्ता । णम प्रह्वत्व नन्ता । 'दन्डलिबिस्पृमृदिरुकुरेः सः
 इतीट्प्रतिषेधः । दंश दशने दंष्ट्रा, दशृ प्रेक्षणे द्रष्टा । लिश लिप गतौ

लेष्टा । विश प्रवेशने प्रवेष्टा । छुप, स्पृश स्पर्शने स्पृष्टा, स्पर्ष्टा ।
 मृश आमर्शने, आमृष्टा, आमर्ष्टा । दिशि अनिसर्जने देष्टा । रुश,
 रिश हिंसांयाम् रेष्टा, रोष्टा । क्रुश आह्वानरोदनयोः क्रोष्टा ।
 शिशुद्वित्विकृपिवितुशोः ष इति इट्प्रतिषेधः । शिष्ट्य विशेषणे
 शेष्टा । श्रुप शोधने शोष्टा । द्विप अप्रीतौ द्वेष्टा । त्विपि क्षीप्तौ
 स्वेष्टा । कृषि विलेखने इत्युभयोरपि ग्रहणम् ऋष्टा, फर्ष्टा । पिष्ट्य
 संचूर्णने पेष्टा । जिपू, विपू, मिपू, पृपू, वृपू उश्च सेचने, विष्ट्य
 व्याप्तौ, विप प्रयोगे इति त्रयाणां ग्रहणम् । वेष्टा । तुष तुष्टौ,
 तोष्टा । दुष वैकृत्ये दोष्टा । वनगिदुरुदिलिदाद् ङः इति इट्प्रतिषेधः
 वहि प्रापणे अतः हः इति ङकारः । अघ इति तकारस्य घकारः ।
 ष्टुत्थेन तस्य ङकारः । द्रोद्नीति पूर्वङकारस्य लुकि सद्दिवहो-
 स्योरित्यकारस्य ओकारः वोढा । णहि वन्त्रने, नहो घ इति हफा-
 रस्य घकारः तत भष्ट्वादि नद्वा । मिह् सेचने मेढा । दुहि प्रपू-
 रणे दादेरेधादेर्घः इति घकारः ततः भष्ट्वादि शोग्धा । रुह
 बीजजन्मति प्रादुर्भावे आरोडा । दिहि उपदेहे देग्धा । लिहि
 आस्वादने लेढा । दह मस्मीकरणे दग्धा । सिवन्नन्मिधिलिपि-
 पुपः श्यात् इतीट्प्रतिषेधः । त्विधा गात्रप्रश्ररणे स्वेत्ता । बुधि
 मनि ज्ञाने मन्ता । विधू संग्रहौ सेद्धा । शिट्य आलिङ्गने आ-
 श्लेष्टा । पुष पुष्टौ पोष्टा ।

८३० । गाहुटाह्ङिद्विङ्गि । ४ । १ । १४४ । गाह्
 इत्येतस्य फुटादीनां च धातूनां ङिति प्रत्यये ङिद्वन् द्वि-
 य कार्यं भवति । संकुटिता, संकोटकः, उत्पुटिता, उत्पोटकः ।

८११ । इटि विजः । ४ । १ । १४५ । विजेर्घातो-
रिडादौ प्रत्यये ङित्कार्यं भवति । उद्विजिता ।

८३२ । घ्नोनस्तोऽङ्गिणे । ४ । १ । २३८ । हन्तेः
ङ्गिणश्चर्जिते ङ्गिति नकारस्य तकारो भवति ।

८३३ । हो घः । ४ । १ । २३९ । हन्तेर्ङ्गिति हकारस्य
घकारो भवति । घातक, हन्ता । आतोयमिति यम् दायकः,
दाता । विधायकः, विधाता, अवसायकः, अवसाता, गायकः,
गाता ।

८३४ । मजन्वघोऽयंरंनंगंघकंचमः कृञ्जौ । ४ । १ ।
२३६ । मान्तस्य यमादिवर्जितस्य घातोः जनिवध्यो-
ओपान्त्याकारस्य कृति औच ङ्गिति आकारो न भवति ।
शमकः शमिता, दमक, दमिता, जनकः, जनिता, बधकः
बधिता ।

८३५ । जभोऽचि । ४ । २ । १९९ । जभो घातो-
रजादौ प्रत्यये नम् भवति । जंभकः, जंभिता ।

८३६ । रभ्रः । ४ । २ । २०० । रघो घातोऽरजादौ
प्रत्यये नम् भवति । रघाद्यौदिङ्गुण इति पक्षे इट् ।

८३७ । नेटथलिटि । ४ । २ । २०१ । रधः इडा-
दावलिटि नम् न भवति । रधिता ।

८३८ । रभः । ४ । २ । २०२ । रभो लिङ्गवर्जितेऽ-
जादौ प्रत्यये नम् भवति । आरंभकः ।

८३९ । लभः । ४ । २ । २०३ । लभो लिङ्गवर्जितेऽ-

जादौ प्रत्यये नम् भवति । लंभकः ।

८४० । सहलुमेच्छरुपरिपस्ति । ४ । २ । १६२ ।
सहादिभ्यस्तकारे परे वलादेत्येदलः प्रत्ययस्य इड् वा भवति ।
सहिता, लोभिता, एपिता, रोपिता रेपिता । इडभावे सोढा
ढत्वादि पूर्ववत् ।

८४१ मृजुः । ४ । १ । २३२ । मृजेर्धातोः
ऋवर्णस्य स्थाने योऽकारस्तस्य आकारो भवति । सम्मार्ष्टा,
सम्मार्जिता, सम्मार्जक इत्यादि । बोभूयकः बोभूयिता, पाप-
चकः, पापचिता । णिलुक् भावकः भावयिता, कारकः, का-
रयिता, बुभूषकः, बुभूषिता इत्यादि । ऊद्दुलमिति । पादाभ्यां
हियते इति पादहारकः । गले चुप्यते इति गलेचोपकः ।
हलतः सप्तम्याः इति सुपोऽल्लुक् । इत्यादि नेयम् ।

८४२ । नन्द्यादिभ्योऽनः । ४ । ३ । ८६ । नन्द्या-
दिभ्यः अन् प्रत्ययो भवति नन्दयतीति नन्दनः णिलुक् नाशनः
मदनः । घटादिः “ ऊद्दुपोणी ” इत्युकारः दूषणः, साधनः,
वर्द्धनः, शोभनः, रोचनः, अत्र ष्यन्त्येभ्योऽनः सहनः, तपनः
इत्यादि ।

८४३ । गृहादिभ्यो णिन् । ४ । ३ । ८७ । गृहादिभ्यः
णिन् प्रत्ययो भवति गृह्णातीति ग्राही, उद्गासते इत्युद्गासी,
तिष्ठतीति स्थायी, मन्त्रयतीति मन्त्री, सम्मर्दतीति सम्मर्दी
इत्यादि ।

८४४ । ज्ञाकृगृप्रीगुपान्त्यात् कः । ४ । ३ । ९४ । ज्ञादि-

भ्य इगुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति । इटि चातो लुगित्याकारस्य लुक् जानातीति झः । कृ विक्षेपणे अन्त्योपान्त्यर्ताभिरिति इर् किरः । गृ निगरणे—

८४१ । ग्रऽचि । ४ । २ । २५७ । गृ इत्यस्य धातोः विहितेऽजादौ प्रत्यये परे रेफस्य लो वा भवति । गिरतीति गिरः, निगिलः । ग्रीन् तर्पणे ग्रीणातीति प्रियः, लिख अक्षरविन्यासे विलिखः, बुधः, युधः इत्यादि ।

८४६ । उपसर्गादातोऽनिक् । ४ । ३ । ९५ । उपसर्गात्परादाकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवति इक् चात्र न भवति । प्रस्थः, म्लै हर्षक्षये सुगलः, म्लै गात्रक्षये सुम्भः । अनिगिति किम् ? हेन् स्पर्धाया वा प्रहः । शब्दादित्यादिना इग् न भवति । ज्या वयोदानौ प्रज्यः । तत्रवशिष्यचीत्यादिना इक् न भवति ।

८४७ । सहादिग्रहाद्वा । ४ । ३ । ९९ । सहादिभ्यः प्रहेश्च धातोरनुपसर्गात् णो वा भवति । सहः साहः पक्षे अच् । रामः रामः, बुधः, धोधः, ज्वल, ज्वाल, चलः, चालः, महः, ग्राहः ।

८४८ । श्वात्तन्व्यधात्सुसस्त्रवसावन्हतीण्श्चस । ४ । ३ । १०० । श्यैश्च आदन्तात् तनादिभ्यश्च णो भवति । श्यैङ् गतौ आतो यमिति यम् अवश्यायः, प्रतिश्यायः, दायः, ग्लायः, म्लायः, तानः, उत्तानः, व्याधः । सु गतौ आस्त्रावः, संस्त्रावः, यो अन्तकर्मणि अवमायः, अवहारः, अत्यायः, श्वासः ।

८४९ । आशिपि बुन् । ४ । ३ । १०३ । अभीष्टस्य

प्रार्थना आशीः तस्यां धातोर्वुन् भवति जीवतादित्याशास्य-
मानो जीवकः, नन्दकः, भवकः । नकारः इच्छापुंसोसीत्
क्याड्यसुपः इति पर्युदासार्थः तेन त्यायदाद्यतः इतीत्वं न भ-
वति । जीवका, नन्दका, भवका । कर्मणोऽणित्यण् कुम्भं करोती-
ति कुम्भकारः, नगरकारः, काण्डलावः, वेदाध्यायः, चर्चापा-
ठः, छत्रधारः, द्वारपालः इत्यादि । कुम्भकारी, नगरकारी
इत्याद्यपि ।

८५० । आतोऽह्वावामोऽह् । ४ । ३ । ११३ । कर्मणः
परात् व्हावामावर्जितादाकारान्तात् अनुपसर्गाद्धातोः ङिदकार-
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः कम्बलद्, तनुत्रम्, स-
र्वज्ञः, क्षितिपः, ब्रह्मज्यः, अव्हावामा इति किम् ? स्वर्गव्हायः,
तन्तुवायः, धान्यमायः । अनुपसर्गादिति किम् ? गोसन्धायः ।

८५१ । आशिपि घ्नः । ४ । ३ । ११८ । आशिपि ग-
म्यमानायां कर्मणः परात् हन्तेरह् भवति । तिमिं बध्यादित्या-
शंसितः तिमिहः, शत्रुहः, पापहः ।

८५२ । अमनुष्ये टक् । ४ । ३ । ११९ । कर्मणः प-
रात् हन्तेरमनुष्ये कर्तरि टक् भवति । वातं हन्ति शमयतीति
वातघ्नमाविकं क्षीरम् । “ गमूहन्जनरत्नघसोऽनड्यचि
लुक् किञ्च ” इति अल्लुक् । पित्तघ्नं माहिपं पयः । इलेष्मघ्नः
कटुकः । शशं हन्ति मारयतीति शशघ्नी शकुनिः । टित्वाद् ङी
जायां हन्तीति जायाघ्नः तिलकालकादिः, पतिघ्नी पाणिरेखा ।

८५३ । जायापतेर्लक्षणे । ४ । ३ । १२० । जाया-

तिभ्यां कर्मभ्यां परात् हन्तेर्लक्षणवति कर्तरि मनुष्ये टक् प्रत्य-
यो भवति । लक्षणं शुभाशुभसूचकं शरीरस्थं किञ्चित्ति-
कालकादि । जायाधनः ग्राम्हणः येन तिलकालकादिना लक्षणेन
जायां हन्ति तद्युक्त इत्यर्थः । एवं पतिघ्नी कन्या ।

८५४ । हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैर-
चाटुसूत्रमन्त्रपदात् । ४ । ३ । १३३ । हेतुरैकान्तिकं कार-
णम्, तच्छीलः तत्स्वभावः अनुकूलः आराध्यचित्तानुवर्ती
शब्दादिधर्जितात् कर्मणः परात् कृत्रो हेत्वादिषु कर्तृषु टो
भवति । यश एव एकान्तेन करोतीति यशस्करी विद्या, शोक-
करी कन्या, कुलकरं धनम्, तच्छीलेषु पूजाकरः, श्रद्धाकरः,
अनुकूले शेषणकरः, वचनकरः । शब्दादिप्रतिषेध. किम् ?
शब्दकारः, श्लोककारः, कलहकारः, गाथाकारः, वैरकारः,
चाटुकारः, सूत्रकारः मन्त्रकारः, पदकारः ।

८५५ । कर्तुः इस्वः । ४ । ३ । १४६ । कर्मणः परात्
मन्यतेः इस्वो भवति, प्रत्ययार्थः कर्तव्यं चेत् कर्म भवति । शिखात्
दिवादिभ्यः इय इति इयः, खिस्वात् मम्, पण्डितमात्मानं
मन्यते इति पण्डितमन्यः, सर्वज्ञमन्यः ।

८५६ । गमः खखड्ढाः । ४ । ३ । १५९ । सुबन्तात्
परात् गमेः खखड्ढाः प्रत्यया भवन्ति बहुलम् ।

८५७ । खित्यरुर्द्विपतश्चानव्ययस्य २ । २ । ७८ ।
अनव्ययस्याजन्तस्य अरुस्द्विपतोश्च खिदन्त उत्तरपदे मम्
भवति । सुतं गच्छतीति सुतंगमः, तुरंगमः, भुजेन भुज इव

गच्छतीति वा भुजंगम, प्लवंगमः, मितंगमः, अमितंगमा हस्तिनी, हृदयंगमा वाचः । खड् तुरंगः, प्लवंगः, भुजंगः, पतंगः, अन्तंगः, अत्यन्तंगः अध्वंगः, दूरंगः, पारंगः, सर्वंगः, प्लवगः, पतगः, अन्तगः, अत्यन्तगः, अध्वगः, दूरगः, पारगः, सर्वगः, सर्वत्रगः, पन्नगः, आमगः, स्व्यगारगः, गुरुत-
स्पगः । बहुलाधिकारात् यथाप्रयोगदर्शनं व्यवस्था ।

८५८ । विहायसो विहश्च । ४ । ३ । १६० । विहा-
यसः सुबन्तात् परात् गमेः खलद्वा भवन्ति विहायसश्च
विहादेशः । विहायसं गच्छतीति विहंगमः, विहंगः, विहगः ।

८५९ । उरगः । ४ । ३ । १६१ । उरस्शब्दात्
गमेः डः सल्लुक्च निपात्यते, उरसा गच्छतीति उरगः ।

८६० । सुगदुर्गमाधारे । ४ । ३ । १६२ । सुग दुर्ग
इत्याधारे डप्रत्ययान्तौ निपात्येते । सुखेन गम्यते तस्मि-
न्निति सुगो देशः, दुःखेन गम्यते तस्मिन्निति दुर्गो देशः ।

८६१ । स्थः कः । ४ । ३ । १७१ । सुबन्तात् परात्
तिष्ठनेः को भवति । समे तिष्ठतीति समस्थः, विपमस्थः ।

८६२ । गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निमञ्जिपुञ्जि-
शेकुशङ्कुक्कह्मुबर्हिर्दिविपरमेः ष्ठः । २ । २ । १४५ ।
गवादिभ्यः परस्य स्थ इत्युत्तरपदस्य ष्ठ इति निर्निपात्यते ।
गोष्ठम्, अम्बाष्ठः, अम्बष्ठः, सव्यष्ठः, अपष्ठः, द्विष्ठः, त्रिष्ठः,
भूमिष्ठ, अग्निष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, शेकुष्ठः, शंकुष्ठः, कुष्ठः,
अंगुष्ठः, बर्हिष्ठः, दिविष्ठः, परमेष्ठः । अत एव निपातनादश्लुक् ।

८६३ । मूलविभुजादयः । ४ । ३ । १७४ । मूल-
विभुजादयोऽनियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथाशिष्टप्र-
योगं साधवो वेदितव्याः । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो
रथः । नखान् मुञ्चन्तीति नखमुचानि धनूंषि । काकेभ्यो
गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते इति कुमुदम् । द्वा-
भ्यां पिवतीति द्विपः, अनेरुपः, कच्छपः, पादपः । धर्माय
प्रददातीति धर्मप्रदः, कामप्रदः, स्वर्गप्रदः, शास्त्रं प्रजानातीति
शास्त्रप्रज्ञः, आगमप्रज्ञः इत्यादि ।

८६४ । विण् भजः । ४ । ३ । १७५ । सुबन्तात् परान्
भजेः विण् प्रत्ययो भवति । णकारो णित्कार्यार्थः इकार
उच्चारणार्थः । वकारः विण्क्विपोः साम्यार्थः । तेनेह क्विप्
न भवति अद्धं भजतीति अद्धभाक्, पादभाक्, प्रभाक् ।

८६५ । स्पृशोऽनुदकात् क्विप् । ४ । ३ । १७६ । सुपः
स्पृशः क्विप् भवति नोदकात् । स सर्वोऽप्रयोगी कित्वादरे-
णभावः, पकारस्तगर्थः, इकार उच्चारणार्थः, वकारो विण्-
क्विपोः साम्यार्थः । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । अनुडुदित्यादिना
कुत्वम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृग् मन्वन्क्वनिव्विचच
दृश्यते इति मनादयः प्रत्यया भवन्ति । सुष्टु शृणातीति
सुशर्मा, न्यगिति दीर्घः न लुक् । सुष्टु तरतीति सुतर्मा, शृणाति
दुःखमिति शर्म सुखम् । वृणाति शरीरमिति वर्म तनुत्रम्,
दिनोति व्यवहारमिति हेम सुवर्णम्, ददातीति दाम । दृशि-
ग्रहणात् निरुपपदादपि प्रत्ययः, विजायते इति विजावा

“ वन्यनुनासिकस्याः ” इति नकारस्याकारः। एवमग्रे गच्छतीति
 अग्रेगावा । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अश्लुक् । कनिप्-
 पकारस्तगर्थः, कित्वादेडभावः, इकार उच्चारणार्थः प्रातरेतीति
 प्रातरित्वा, करोतीति कृत्वा, ध्यायतीति धीवा, प्यायते इति
 पीवा । ध्ये चिन्तायाम् । स्वायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धावित्यनयोः
 दृशिग्रहणात् साचो यत्र इक् “ दीर्घोचोवः ” इति दीर्घः ।
 विच् विशतीति वेट् सर्वोऽप्रयोगी, इकार उच्चारणार्थः चकार-
 पूर्ववत् चकारः पूर्वाचार्यानुश्रन्धः, तस्मेद्दोपादानं तत्संश्रन्धि
 किञ्चिदिहाश्रीयते इति सूचनार्थः एडि पत्यज्जश्त्वे वेट्
 रिशित्यस्य रेट्, जागर्तेर्जागः । शुभमित्यम् पूर्वस्य शुभं यातीति
 शुभंया, कीलाल पिथतीति कीलालपाः, क्विप् अन्तरिक्षं
 सीदतीति अन्तरिक्षसत् । एव प्रसत्, उपसत् । पूञ् प्राणिगर्भ-
 विमोचने अण्ड सूते इत्यण्डसूः, शतसूः, प्रसूः, मित्रं द्वेष्टीति
 मित्रद्विट्, जठत्वेन डकारः, प्रद्विट्, द्विट्, मित्राय दुह्यतीति
 मित्रधुक्, प्रधुक्, गां दोग्धीति गोधुक्, कामधुक्, प्रधुक्,
 अश्नं युनक्ति युज्यते इति वा अश्वयुक्, युजि समाधौ प्रयुक्
 युजीति पूर्ववत् । विद् ज्ञाने विदि विचारणे तत्त्वं वेत्ति जा-
 नाति, विन्दे विचारयति वा तत्त्ववित्, प्रवित्, विदन्ति
 विद्यन्ते वा विदः तेषां वरः विदावरः, काष्ठ भिनत्तीति
 काष्ठमित्, प्रमित्, भित्, तमश्छित्, भवच्छित् शत्रु जयतीति
 शत्रुजित्, प्रजित्, प्रसेनजित् । तक् छिद्, विराट्, सम्राट्
 राजराट्, मित्रभूः, प्रतिभवतीति प्रतिभूः । यो घनिकाघमर्ण-

योरन्तरे तिष्ठति स प्रतिभूरित्युच्यते । उखास्रत्, पर्णध्वत्,
प्राङ्, सध्न्यङ्, ऋत्विक्, दधृक्, परिव्राडिति निपातनात्
द्वित्वे कुत्वे दृशिप्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

८६६ । त्यदाद्यन्यसमानात् गौणाद् दशेराप्ये क्वि-
ट्क्साः । ४ । ३ । १८० । त्यदादेरन्यशब्दात् समानशब्दाच्च
गौणादुपमानवृत्तेः सुबन्तात् परात् दशेर्घातोः आप्ये कर्मणि
क्वि-कट्-क्सा इत्येते प्रत्यया भवन्ति । स्य इव दृश्यते इति
कर्मणि क्विः स सर्वोऽप्रयोगी कित्वाद्भवः इकार उच्चा-
रणार्थः चकारसाम्यार्थः स्वकृतास्युक्तमिति समासे सोः
श्लुचि आद्यद्दृग्दश इत्यादिना आकारः त्याट्क्, त्यादृशौ,
त्यादृशः “ टिट्ठण्टे ” इत्यादिना ली त्यादृशी । ब्रश्चभ्रजे-
त्यादिना पकारे पठः कस्सीति पकारस्य ककारः त्यादृक्षः ।
य इव दृश्यते इति याट्क्, यादृशः, यादृशी, यादृक्षः । स
इव दृश्यत इति ताट्क्, तादृशः, तादृशी, यादृक्ष इत्यादि ।
अन्य इव दृश्यत इति थन्यादृगित्यादि । समान इव दृश्यत
इति सदृगित्यादि । सस्मानस्य धर्मादिषु चेति समानस्य स
इत्यादेशः ।

८६७ । कर्तुर्णिन् । ४ । ३ । १८१ । कर्तृधाचिनो
गौणात् सुबन्तात् धातोर्णिन् भवति उष्ट्र इष क्रोशतीति
उष्ट्रक्रोशी, ध्वांक्षरावी, रातभरावी, वरनदी, सिंहनदी ।

८६८ । शीलेऽजातेः । ४ । ३ । १८२ । शीलेऽर्थे
वर्तमानाद्धानोः सुबन्ताद्धानियाचिनः परात् णिन् भवति ।

यत्र फलनिरपेक्षः स्वभावेनैव प्रवर्तते स क्रियाविशेषः शीलम् । उष्णं भुङ्क्ते तच्छीलश्चेति उष्णभोजी, शीतभोजी, उदासरन्ति तच्छीलाश्चेति उदासारिण्यः, प्रत्यासारिण्यः, प्रस्थायी, प्रतिबोधी, प्रयायी ।

८६९ । व्रताभीक्ष्ण्ये । ४ । ३ । १८३ । सुवन्तात् परात् धातोः व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन् भवति । शास्त्रचोदितः प्रोक्तो वा नियमः प्रवृत्तिनिरोधः शयनभोजनादेः क्रियाविषयान्तरात् व्यावर्तमानं तद् व्रतम्, पुनः पुनर्यद् भवति तत् अभीक्ष्णं तस्य भावः आभीक्ष्ण्यम् । पार्श्व एव शेते पार्श्व-शायी, स्थण्डिल एव शेते स्थण्डिलशायी, अश्राद्धमेव भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी, अलवणभोजी । आभीक्ष्ण्ये-कपायमभीक्ष्णं पिबन्तीति कषायपायिनो गान्धाराः क्षीरपायिण उशीनराः सौवीरपायिणो वारुहीकाः ।

८७० । जनोऽनौढः । ४ । ३ । १९७ । कर्मणः परा-दण्यनुपूर्वाऽजनेः भूतेऽर्थे ङो भवति । अणोऽपचादः । पुमां-समनुजाता पुमनुजा, स्त्र्यनुजा, अकर्मका अपि धातवः स्रोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति जनेः सकर्मकत्वम् ।

८७१ । सप्तम्याः । ४।३।१९८ । सप्तम्यन्तात् जनेः भूतेऽर्थे ङो भवति । उपरसे जाता उपरसजः “हलतः सप्तम्याः” इत्यश्लुक् । अप्सु जातम् अप्सुजम्, सरसिजम् ।

८७२ । अजातेः पञ्चम्याः । ४ । ३ । १९९ । पञ्चम्य-न्ताद्जातिवाचिनः जनेः ङो भवति । बुद्धेर्जातः बुद्धिजः,

संस्कारजः, शोकजः, दुःखजः ।

८७३ । क्वचित् । ४ । ३ । २०० । अन्यस्मिन्नपि विषये हो भवति लक्ष्यानुसारेण । किंजातेन किंजः, अलंजातेन अलंजः द्वौ चारौ जन्मनोपनयेन च जातो द्विजः, न जातः अजः, अविजः, उपजाः, परिजाः, केशजाः, प्रजाः, अनुजः, स्त्रीजमनृतम्, ब्राह्मणजः पशुबंधः, क्षत्रियजं युद्धम्, अदूभ्यो जातमञ्जम् । अन्यस्मादपि धातोर्भवति, चर-माहन्ति चराहः, परिखाता परिखा, आखा, उपखा, अटत्यतसी-ति वा अः, कायति कौति क्वति वा कः । खनति खन्यते वा खम्, भातीति भम् ।

८७४ । भस्मादयः । ४ । ३ । २०३ । भस्मन्नादि-शब्दाः मन्नादिप्रत्ययान्ता भूतेऽर्थे साधवो वेदितव्याः । भस भर्त्सनदीप्योः भसितं तदिति भस्म, चरितं तत्रेति चर्म, घृत्तं तत्रेति वर्म ।

८७५ । क्तक्त्वत् । ४ । ३ । २०४ । धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्तक्त्वत् प्रत्ययौ भवतः । “साप्यानाप्याल्लक्त” इत्यादिना कर्त्रपवादेन साप्यात् कर्मणि भवत्यनाप्याद्भावे ‘क्तः क्वत्तुस्तु कर्तरि । ककारः कित्कार्यार्थः उकार उगित्कार्यार्थः । कृतः, कृतवान्, शयितम्, शयितवान्, भूतम्, भूतवान्, भू-तवती, नुतः, नुतवान्, नुतवती, णेरिक्त्त्यादिना णेरुक् भावि-तम्, कारितम्, पाचितम्, गमितम्, जनितम्, रक्षितम् ।

८७६ । क्तयोः । ४ । २ । १४२ । निष्कृपः क्तयोः

इङ् नित्यं भवति । निष्कुपितः निष्कुपितवान् ।

८७७ । न डीयश्च्यैदिद्वेटः ऽपतः । ४ । २ । १४३ ।
डीयश्चि इत्येताभ्यां ऐकारानुबन्धात् यत्र क्वचित् विकल्पिते-
टश्च धातोः क्योरिङ् न भवति पतिं वर्जयित्वा । डीङ्
गतौ—

८७८ । क्योर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्छः । ४ ।
१ । २४६ । दकारान्तात् रेफान्तात् श्यायतेरौदितः सूयत्या-
देश्च मन्मूर्छिचर्जितान् धातोः तकाराद्योः क्योरादेर्नकारो भव-
ति तत्संनियोगे पूर्वद् ऋस्य च नकारः । डीनः, डीनवान् । श्य-
निर्देशादेधादेरिङ् भवत्येव । डयितः, डयितवान् । दुओश्चि
गतिवृद्धयोः ' इत्यादिस्वव्यनः किति ' इति साचो यञ इक्
' दीर्घोऽचोऽवः ' इति दीर्घः शूनः शूनवान् । ओलस्यैङ्
ग्रीहे संयोगेति लुक् लग्नः, लग्नवान् । ओविजैङ् भयचलनयोः
उद्विग्नः, उद्विग्नवान् । वेटः—अपरद्धः, अपरद्धवान् । रभाद्यौ-
दिङ्गुञ्जः इति विकल्पितेदृत्वम्, ' रयनगान्मः ' इतीङ् न
भवति हन्मन्यमित्यादिना लुक् रतः रतवान् । यतः, यतवान्
नतः, नतवान्, गतः, गतवान्, सोढः, सोढवान् । ह्येर्लोम-
विस्मयप्रतिघाते इतीङ् न भवति हष्टः, हष्टवान् । गंहन्निङ्-
वृश्चिसो वा इति विकल्पितेदृत्वम् विन्नः, विन्नवान् ।

८७९ । आदितः । ४ । १ । १५१ । आदितो घातोः
क्योरिङ् न भवति । त्रिमिदा स्नेहने मिन्नः, मिन्नवान् ।
त्रिद्विदा मोचने द्विषणः द्विषणवान् ।

८८० । ऋत्वादेः कृत्किनान्नोऽप्रः । ४ । १ । २४५ ।
 ऋकारान्तात् ल्वादिभ्यश्च परयोः कृत्कृतोः क्तिनश्चादेर्नका-
 रादेशो भवति पृ इत्येतद्वर्जयित्वा । “ अन्त्योपान्त्यर्ताभिरि-
 तीर् ” घातोर्त्रिगित्यादिना दीर्घः तीर्णः, तीर्णवान्, । कीर्णः
 कीर्णवान्, निशीर्णः निशीर्णवान् । “ कित्युक्श्च्यूर्णुवः ”
 इतीङ् न भवति लूनः, लूनवान्, दूनः दूनवान्

८८१ । हलो यञ् आतोऽध्याख्यः । ४ । १ । २४७ ।
 ध्याख्यावर्जितस्य घातोः हलः परात् यञः परो य आकारः
 तस्मात् परयोस्तकाराद्योः नकारो भवति । संस्त्यानः, सं-
 स्त्यानवान्, निद्राणः, निद्राणवान्, म्लानः, म्लानवान्,
 ग्लानः, ग्लानवान् । हल इति किम् ? यातः, यातवान् । यञ्
 इति किम् ? प्रभातम्, स्नातम्, ध्यातम् । अध्याख्य इति
 किम् ? ध्यातः ध्यातवान्, ख्यातवान् ।

८८२ । घादिव्यञ्चेर्नांशाजिगीपापादाने । ४ । १ । २४८ ।
 घादि वि अंचि इत्येतेभ्यः यथासंख्यं नाशे अजिगीपायां
 अनपादाने च ताद्योः कृतयोः नकारो भवति । घानाः यथाः,
 आशूनो देवदत्तः, समवनौ शकुनेः पक्षौ । अन्यत्र घातम्,
 धान्यम्, घूतं घर्तते । उदक्तमुदकं कृपात् “ शूच्छ्वोऽनुनासिके
 च ” इति शूचौ भवतः । घाव् धीतः । ऋश्चेत्यादिसूत्रेण
 पत्वम् वक्षिव्यधीत्यादिना इक् पृष्टः पृष्टवान्, पिक् स्यूतः
 स्यूतवान् ।

८८३ । निर्वाणोऽवाते । ४ । १ । २५० । निर्वाण

इति निस्पृषात् चातेरुत्तरस्य नत्वं निपात्यते अघाते कर्तरि ।
निर्वाणो मुनिः, निर्वाणः प्रदीपः । अन्यत्र निर्वातो घातः
निर्वातम् चातेन ।

८८४ । स्तयः प्रपूर्वस्य । ४ । ३ । १३० । प्रपूर्वा यः
स्त्या इति धातुः तस्य क्तयोः साचो यञ् इक् भवति ।
“ दीर्घोऽचोऽवः ” इति दीर्घः ।

८८५ । प्रस्त्यो मः । ४ । १ । २५५ । प्रपूर्वात् स्त्या-
यतेः क्तयोर्मकारो वा भवति । प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान्,
प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ।

८८६ । क्षः । ४ । १ । २०६ । क्षे क्षये इत्येतस्मात्
क्तयोस्तकारस्य मकारो नित्यं भवति । क्षामः क्षामवान् ।

८८७ । शुष्पचः क्म् । ४ । १ । २५७ । शुष्पच्योः
क्तयोः यथासंख्यं ककारवकारौ भवतः । शुष्कः, शुष्कवान्
पक्वः पक्ववान् ।

८८८ । शिल्पशीङ्स्थानृपास्वसजनरुहारम्भात् क्तः ।
४ । ३ । ५२ । शिल्पादिभ्यः आरंभात् आदिकर्मार्थेभ्यश्च
धातुभ्यः यः क्तः स कर्तरि वा भवति । आशिल्पः कन्यां छात्रः
आशिल्पः कन्या छात्रेण । अतिशयितो गुरुं देवदत्तः, अति-
शयितो गुरुर्देवदत्तेन, अतिशयितं देवदत्तेन ।

८८९ । दोसोमास्यां क्ति । ४ । २ । १०९ ॥ यति-
स्यतिमास्यां किति तकारादौ प्रत्यये परे इकारो भवति । उप-
स्थितो गुरुं छात्रः उपस्थितो गुरुश्छात्रेण, शयितो गुरुर्देवदत्तेन,

अनुजीर्णो वृषली देवदत्तः, अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन, उपा-
सितो गुरुं छात्रः उपासितो गुरुश्छात्रेण, उपासितं छात्रेण,
अनूपितो गुरुं देवदत्तः, अनूपितो गुरुर्देवदत्तेन, अनूपितं
देवदत्तेन ।

८९० । जन्सन्खनाम् । ४ । १ । २६७ । जलादौ
क्लिङ्गति प्रत्यये आकारो भवति । अनुजातो माणविकां माण-
वकः, अनुजाता माणविका माणवकेन, अनुजातं माणवकेन,
आरूढो वृक्षं देवदत्तः आरूढो वृक्षो देवदत्तेन, आरूढं देव-
दत्तेन, प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकृतः कटो देवदत्तेन प्रकृतम्
देवदत्तेन, प्रमुक्त ओदनं देवदत्तः प्रमुक्त ओदनो देवदत्तेन,
प्रमुक्तं देवदत्तेन ।

८९१ । गत्यकर्मण्याधारे च । २ । ३ । ५३ । गताव-
कर्मकेऽचार्थे वर्तमानाद्घातोः क्तः आधारे चकारात् कर्तरि
च वा भवति । इदमहेस्तृप्तम् । इदं यातम्, गतं देवदत्तस्थ,
गतो देवदत्तो ग्रामम्, गतो देवदत्तेन ग्रामः, गतं देवदत्तेन
इदमेपां शयितम्, आसितम्, आसितः शयितो देवदत्तः, आ-
सितं, शयितं देवदत्तेन । भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति
मत्वर्थीयोऽकारः ।

८९२ । अदौ । ४ । ३ । ५४ । अभ्यवहारार्थाद्धातोः
क्तः प्रत्ययः आधारे च भवति ।

८९३ । जग्धदः प्येच । ४ । २ । ११८ । अदीत्यस्य
धातोः तकारादौ किति प्येच प्रत्यये, परे जग्धित्यादेशो

भवति । इदमेवां जग्धं भुक्तं पीतम्, भुक्त ओदनः पीतमुद-
कं देवदत्तेन, भुक्तं, पीतं देवदत्तेन ।

८९४ । मतिपूजार्थानिच्छील्यादिभ्यः क्तः । १२ । ३ ।
२७९ । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः निद्भ्यः शील्यादिभ्यश्च वर्त-
मानेऽर्थे क्तो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानंच । इच्छा-
र्थेभ्यः—राज्ञां मतः राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः— राज्ञां ज्ञातः
बुद्धः विदितस्तवापि । पूजार्थेभ्यः—राज्ञां पूजितः, राज्ञाम-
र्चितः । जितः— जिमिदा मिन्नः, जिद्विदा दिवणः, जिधृवा
धृष्टः । शील्यादिभ्यः—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतश्शयितस्तुष्टो, रुष्टो रुपित आशितः ॥ १ ॥

क्रान्तोऽभिव्याहृतो हृष्टो हप्तस्त्वप्तोमृतस्तथा ।

लितः स्निग्धश्च दयित इत्याद्याः सति लक्षिताः ॥ २ ॥

८९५ । नवभावे क्तोऽभ्यादिभ्यः । ४ । २ । ८९ ।
भ्यादिवर्जितेभ्यो नपुंसके भावे क्तो भवति । घञ्वाद्यपवादः
हसितम्, जल्पितम्, शयितम्, आसितम्, छात्रस्य शोभनम् ।

८९६ । पूङ्ग्यजश्शानः । ४ । ३ । २१८ । पूङ्गो यजे-
श्च घातोः सत्यर्थे शानप्रत्ययो भवति । शयादि पूर्ववत् ।
पञ्चमान, यजमानः । ।

८९६ । वयःशक्तिशैले । ४ । ३ । २१९ । घातोः
सत्यर्थे चर्वमानात् वयसि, शकौ शैलेच गम्यमाने शानो
भवति । वयो यौवनादि, शक्तिः सामर्थ्यम्, शैलं स्थाभावि

कम् । वयसि कतीह शिखण्डं वहमानाः, कतीह कचवं पर्यस्यमानाः कतीह कण्डूं निघ्नाना यस्मिन् वयसि शिखण्ड-
वहनादि भवतीति तदिह वयो गम्यते । शकौ - कतीह पचमानाः
कतीह समश्नानाः कतीह पाके समाशे च समर्था इत्यर्थः ।
शीले-अञ्जू गतिव्यक्तिभ्रक्षणेपु ततः शाने "रुधान्नम्लुकुच"
इति नम् नकारस्य च लुकु । कतीहाज्ञानाः, कतीह मण्डयमा-
नाः, अंजनशीलाः मण्डनशीला इत्यर्थः ।

८९७ । सुब्द्विपाहस्तत्रपरिप्रशस्ये । ४ । ३ । २२१ ।
सुबादिभ्यः सत्यर्थे यथासंख्यं सत्र्यादौ कर्तरि शतृप्रत्ययो
भवति । सर्वे सुन्वन्तः सत्रिणः यजमाना वच्यन्ते, द्विपन्
शत्रुरित्यर्थः । अर्हन् विद्याम्, अर्हन् पूजाम्, विद्यापूजाहृतया
प्रशस्यते ।

८९८ । त् साधुधर्मशीलेषु । ४ । ३ । २२२ । साधौ
धर्मे शीलेच सत्यर्थे वर्तमानाद्वातोः तृप्रत्ययो भवति । साधु
शोभनं सम्यक्, कुले देशे वा सन्तत्या समायातः ।
प्रवृत्तिविशेषो धर्मः । कर्ता कटं, गन्ता खेलः, साधु गच्छति,
साधु करोतीत्यर्थः । धर्मे बधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः
मुण्डां कुर्वन्तीति जिजन्तात् वृ । श्राद्धेऽजमपहर्तारः आह्वरकाः
मुण्डनादि येषां तेषां कुलधर्म इत्यर्थः ।

८९९ । भृवृत्तुधूभ्राजसहचररुचापत्रपालङ्कुल-
निराकृत्प्रजनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णुः । ४ । १ । २२३ ।
साध्वादौ सत्यर्थे सुबादिभ्य इष्णुप्रत्ययो-भवति । भविष्णुः,

वर्तिष्णुः, वर्धिष्णुः, भ्राजिष्णुः, सहिष्णुः, चरिष्णुः, रो-
चिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः, प्रजनिष्णुः,
उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः ।

९०० । सन्भिक्षाशन्स्विन्दिच्छाडुः । ४ । ३ ।
२२७ । साध्वादौ सत्यर्थे सन्प्रत्ययान्तात् भिक्षादिभ्यश्च
उप्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः जिहीर्षुः भिक्षुः, आशंसुः, विद्मुः
विद् ज्ञान इत्यस्य विन्दत्यत एव निपातनात् नम् । इप् इच्छा-
यामित्यस्यात् एव निपातनात् षकारस्य छकारः इच्छुः ।

९०१ । निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीब्दयादालुः ।
४ । ३ । २३० । निद्रादिभ्यः साध्वादौ सत्यर्थे आलु-
र्भवति । द्वे स्वप्ने निद्रालुः, तदो दकारस्यात् एव निपात-
नात्तकारः तन्द्रालुः, श्रत्पूर्वः श्रद्धालुः । स्पृहि ईप्सायाम्, गृहि
ग्रहणे, पत गतौ चेति कथादिषु पठ्यन्ते तेभ्यो णिचि “ कथा-
दिपातिस्कायोग्लग्वम् ” इति अगागमः तत्रावः इत्यकारलोपस्य
“ परेऽचः प्राचः ” इति स्थानिवद्भावात् “ ह्रस्वस्य हलः ”
इत्यराकारौ न भवतः । स्पृहयालुः, गृहयालुः, पतयालुः,
शयालुः, दयालुः ।

९०२ । रुचलार्थादकर्मकात् । ४ । ३ । २३६ ।
रु शब्दे चल कम्पने इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः साध्वादौ स-
त्यर्थे अनो भवति । रवणः, शब्दनः, आक्रोशनः, कथनः,
चलनः, खोपनः ।

९०३ । हलाद्यन्ताद् डिदितः । ४ । ३ । २३७ । ङितः

इदितश्च धातोः हलादेर्हलन्तात् अकर्मकात् साध्वादौ सत्यर्थे
अनो भवति । डितः—वर्तनः चर्दनः । इदितः स्पर्द्धन. जु-
गुप्सनः, मीमांसनः, चेतनः ।

१०४ । शमष्टकदुषद्विपद्रुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्पाहनानु-
रुधो घिनञ् । ४ । ३ । २४२ । शमादिभ्योऽष्टाभ्यः
दुषादिभ्यश्च साध्वादौ सत्यर्थे घिनञ् भवति । अकार उगार-
णार्थः अकारो घित्कार्यार्थः अकारात् मदेर्ङित्यस्या “ इत्या-
कारः, शेषाणां मजन्वध इति प्रतिषेधात् न भवति । शमी,
।दमी, तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, कलमी, मादी, प्रमादी,
दोषी. द्वेषी, दोही, द्रोही, योगी, त्यागी, प्राणत्यागी, रागी,
भागी, कल्याणभागी, अभ्याघाती, अनुरोधी । रजेतिपाठात्
नलुक् ।

१०५ । उणादयः । ४।३।२८० । धातोः सत्यर्थे वर्त-
मानात् उणित्येवमादयो बहुलं भवन्ति ।

१०६ । कृवामाजिमिस्वदिसाध्यशौट्शसनिजनिचरिष्ण
चटिभ्य उण् । १ । कृइत्यादिभ्यो. धातुभ्य उण्प्रत्ययो भवति ।
कारुः, वायुः, पायुः, मायुः, स्वाहुः, साधुः, आशुः, दारुः,
सानुः, जानुः, चारुः, आयुः, चाटुः । “ गमेर्हो ” गौः ।
“ भ्रमेश्च डूः ” भ्रूः । “ इकृतिपौ धातुनिर्देशे ” नन्दिः, भिदिः,
. छिदिः, अत्तिः, जुहोतिः, दीव्यतिः इत्यादयः । बहुलमहणात्
ये येभ्यो धातुभ्यो यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यस्तथा भवन्ति
इति धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति । यदभिधेयरत्नव्याप्तं

अभिधानरत्नजातं तदशेषं उणादिसागरान्तर्गतमेव बोद्धव्यम्-।

९०७ पट्टुजो घञ् । ४ । ४ । १ । पदिरुजिभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । पूर्वं कालविशेषे प्रत्यया उक्ताः अतः सामान्येन विधानम् । पद्यतेऽसाधिति पादः कर्तरि घञ् । रुजत्यसाधिति रोगः केऽनिट् चञः कुर्षिति इति कुत्वम् ।

९०८ । सुः स्थिरव्याधिमतस्यबले । ४ । ४ । २ । सर्तेर्धातोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ् भवति । सरतीति सारः चन्दनस्य सारः चन्दनसारः, खदिरसारः चिरस्थायिपदार्थ उच्यते ।

९०९ । घञ्युपसर्गस्य च २ । २ । ८८ । उपसर्गस्याजन्तस्य घञ् उत्तरपदे बहुलं दीर्घा भवति । अतिसरतीत्यतिसारः अतीसारो व्याधिः, सारो मत्स्यः, सारो बलम् ।

९१० । अकर्तरि । ४ । ४ । ३ । भावे कर्तृवर्जिते च कारके घञ् भवति । भवनं भावः, पचनं पाकः, त्यजनं त्यागः, रंजनं रागः । “ घञि भावकरणे ” इति नलोपः । कारके प्राश्यते इति प्रासः, प्रवृष्यतेऽनेनेति प्रतोदः, दास्यतेऽस्मै इति दास, आहरति तस्मादित्याहारः, भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगः इत्यादि । कृद्वाच्यो भावो लिङ्गसंख्यायोगिद्रव्यवन् ।

९११ । घेः किः । ४ । ४ । १२ । घुसंज्ञकान् धातोः उपसर्गं अकर्तरि किर्भवति । प्रधानं प्रधीयते इति वा धावो वा किः, इटि चातो लुगित्याकारलोपः । प्रधिः, एवं विधिः, उपधिः, निधिः, समाधिः, आदीयतेस्मादिति चतुर्णां दारूपा-

णामन्यतमस्मात् किः आदिः ।

९१२ । आप्यादाधारे । ४ । ४ । १३ । कर्मणः परात्
घोरकर्तर्याधारे किर्भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः,
“ स्वकृतास्युक्तमि ” ति समासः शरधिः, इपुधिः, बालधिः ।

९१३ । र्वृगंवश्वरुणदृग्रहोऽच् । ४ । ४ । १४ ।
इत्तद्भ्यश्चान्तेभ्यः गमादिभ्यश्चाकर्तरि अच् भवति ।
चकारो षष्ठ्यनिति विशेषणार्थः । इः—चयः, जयः, नयः,
श्रयः । उः— नवः, यवः, स्तवः, लवः, पवः । ऋः— तरः,
दरः, शरः, करः, गम, वशः, वरः, रणः, आदरः, ग्रहः ।

९१४ । यौ प्रथनेऽशब्दे । ४ । ४ । १२ । स्तृञः
प्रथने विस्तीर्णतायामकर्तरि घञ् भवति न चेत् तत्प्रथनं
शब्दविषयं भवति । विस्तारः पठस्य, विस्तारो ग्रहस्य । प्रथने
इति किम् ? विस्तरस्तृणस्य छादनमित्यर्थः । अशब्द इति
किम् ? अहो द्वादशाङ्गस्य विस्तरः ।

९१५ । इणोऽभ्रपे । ४ । ४ । ५४ । इणो घातोरभ्रप-
विषये - अकर्तरि घञ् भवति । भ्रपः स्वरूपाच्चलनम् ।
एषोऽत्र न्यायः एतदत्र साधिवत्यर्थः । भ्रपे—न्ययं गतः पापः ।

९१६ । स्थादिभ्यः क् । ४ । ४ । ५६ । स्थाइत्येव-
मादिभ्योऽकर्तरि को भवति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः ।
“ इटि चातो लुगि ” त्याकारस्य लृक् । सन्तिष्ठन्तेऽस्यामिति
संस्था, व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था, प्रस्तात्यस्मिन्निति
प्रस्तः, प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा, विध्यतेऽनेनेति विधः ।

वशिव्यचीत्यादिना साचो यञ इक् । आविध्यतेऽस्मिन्निति
आविधः, विहन्यतेस्मिन्ननेनेति वा विध्नः । आयुध्यतेऽ-
नेनेति आयुधः ।

९१७ । दुड्वितोऽथुक्त्री । ४ । ४ । ५७ । दुडुइत्येतादितो
धातोर्यथासंख्यमकर्तरि अथुक्त्री प्रत्ययौ भवतः । दुवेपृङ्
वेपथुः, दुओशिव श्वयथुः, दुक्षु क्षवथुः, पाकेन निर्वृत्तमित्यस्व-
पदविग्रहे क्तिः । भावादिमः इति प्रस्तुत्य —

९१८ । क्तित्ररिमे । ३ । २ । २० । क्तित्रप्रत्ययान्तं
शब्दरूपमिगप्रत्ययपरमेव प्रयोक्तव्यम् । परिति इकारस्य लुक्
दुपचिप् पक्त्रिमम्, दुकृन्-कृत्रिमम् । क्तिवादेङ् न भवति ।
दुयाचृन् याचित्रिमम् ।

९१९ । यज्यत्प्रच्छस्वत्रक्षो नः । ४ । ४ । ५८ ।
यजादिभ्योऽकर्तरि नः प्रत्ययो भवति । यज्ञः, यत्न, प्रश्नः,
शूच्छ्वोऽनुनासिके चेति छकारस्य शकारः स्वप्नः, रक्षणः ।

९२० । विच्छेर्नङ् । ४ । ४ । ५९ । विच्छेर्कर्तरि
नङ् भवति । पूर्ववत् छकारस्य शकारः । डित्वादेङ् न
भवति । विद्मः ।

९२१ । स्त्रिपां क्तिन् । ४ । ४ । ६१ । धातोरकर्तरि
स्त्रियामर्थे क्तिन् भवति । पञ्चादेरपवादः । फकारः क्तिकार्यार्थः
नकारो “ वेदक्तिनो जी ” ति प्रतिषेधार्थः । दृशि दृष्टिः,
सृजि-सृष्टिः, चितिः, वृत्तिः । “ किञ्जलीत्यादिना आकारः
क्षान्तिः, आन्तिः, शान्तिः । कीर्णिः, शीर्णिः, ल्निः, पूनिः ।

९२२ । समजनिपदनिपन्नविदीण्यञ्शीङः । ४ ।
 ४ । ७० । समजादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्यप् भवति नाम्नि ।
 समजन्ति तस्यामिति समज्या, निपीदन्ति तस्यामिति
 निपद्या, निपद्यन्ते तस्यामिति निपद्या, मन्यन्ते तस्यामिति
 मन्या, विदन्ति तस्यां तथा वा धर्मार्थकामानिति विद्या,
 यन्ति तस्यां तयेति वा इत्या अयनमिति घा, सुन्वन्ति तस्या-
 मिति सुत्या, शेरतेऽस्यामिति शय्या “ यय् ” इतीकार-
 स्यायादेशः । मतिः, वित्तिः, समितिः, आसुतिरिति
 बहुलाधिकारात् ।

९२३ । सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् । ४ । ४ । ७२ ।
 सम्पदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां क्तिन्क्विवपौ भवतः । संपत्तिः,
 विपत्तिः, आपत्तिः, प्रतिपत्तिः, संवित्तिः । संपत्, विपत्,
 आपत्, प्रतिपत्, संवित्, आशीः ।

९२४ । ग्लान्याहो निः । ४ । ४ । ७४ । ग्लान्या-
 हाभ्योऽकर्तरि स्त्रियां निर्भवति । ग्लानिः, हानिः, ज्यानिः ।

९२५ । णिवेच्यासश्रन्थघट्टवन्दोनः । ४ । ४ । ७५ ।
 ण्यन्तेभ्यो घेच्यादिभ्यश्चाकर्तरि स्त्रियामनो भवति ।
 णीति णिन् णिङ् णिविणीना विशेषकरानुबन्धव्युदासेन निर्देशः ।
 कृद् इत्यतः प्रयुजि णिन् ततोऽनः णेरिक्तेत्यादिना
 णेर्लुक्, कारणा, हारणा, “ कर्मतेर्णिङ्डीयङ् ” इति
 णिङ् क्रामना, णिच्-लक्षणा । भुवेः प्राप्ताविणिरिति
 इणिः पूर्वकास्तद्धर्थः भावना, वेदना, आसना, श्रन्थना,

घट्टना, चन्दना ।

९२६ । प्रत्ययात् । ४ । ४ । ८० । प्रत्ययान्तात्
धातोरकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति । गुपौ रक्षणे अतो
गुपौधूट्टिवच्छिपन्पगेरायः इत्यायप्रत्ययः गोपाया । कित
निवासे । कित्तिजूग्भिषज्यादिक्षमानिन्दे सन् इति सन्
द्विर्बचनादि चिकित्सा, चिकीर्षा, कण्डूया, लोडूया, पुत्रीया,
पुत्रकाम्या ।

९२७ । गुरोर्हलः । ४ । ४ । ८१ । गुरुमतो हलन्तात्
धातोरकर्तरि स्त्रियामप्रत्ययो भवति । कुडुङ् दाहे उष्णदेशा-
वस्थायामेव । उदित इति नम् ष्टुत्वं च । कुण्डा । कुडुङ् संघाते
हुण्डा, शिक्षा, भिक्षा, ईहा, ऊहा ।

९२८ । पिच्चिन्तिपूजिकथिकुम्भिचर्च्यन्तर्घोऽङ् । ४ ।
४ । ८२ । पितः चित्यादिभ्यः अन्तःपूर्वाच्च घानोऽकर्तरि
स्त्रियामङ् भवति । जृपृक्कृद्दशोऽरित्यरादेशः जरा । क्षिप् त्त्वा-
देङ्भावे इयादेशः क्षिया । घटिप्-घटा, व्यधिप् व्यधा, प्रथिप्
प्रथा । चित्तु चुरादिः अडि णेः लुक् चिन्ता । पूज् पूजा, कधी-
त्यतो णिचि कथादिपातिस्फायोग्लम्बमित्यगागमे अत इति
तस्य लोपे परेऽचः प्राच इति स्थानिवद्भावात् ङित्यस्या इति
न भवति । कथा । क्वु कुम्वा, चर्च चर्चा, इटि चातो लुगिति
लुक् अन्तर्धा ।

९२९ । उपसर्गादातः : ४ । ४ । ८३ । उपसर्गात्प-
रादाकारान्तात् धातोरकर्तरि स्त्रियामङ् भवति । प्रहा, पूर्व-

घदाकारस्य लुक्, उपधा उपदा ।

९३० । करणाधारे चानद् । ४।४।९० । अभ्यादिभ्यः करणे आधारे अधिकरणे चकारात् नवभावे घार्थे अनद् भवति । चञाद्यपवादः स्त्रियां ङी चयनी, वृश्चयतेऽनेनेति वृश्चनः, इध्मानां व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः । श्मश्च कृत्यतेऽनेनेति श्मश्चकृत्तनः । आधारे-शेरतेऽस्मिन्निति शयनम्, आसतेऽस्मिन्निति आसनम्, अधिक्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणम्, दुह्यतेऽस्यामिति दोहनी । गोर्दोहनी गोदोहनी । तिलाः पीड्यन्तेऽस्यामिति तिलकीडनी, सक्तवो धीयन्तेऽस्यामिति सक्तुधानी, राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । नवभावे-हसनम्, जल्पनम्, शयनम्, आसनम्, भुज्यन्ते इति भोजनाः राज्ञां भोजना राजभोजनाः शालयः । एवं राजाच्छादनानि वासांसि । संप्रदीयन्तेऽस्मै इति संप्रदानम्, अपादीयतेऽस्मादित्यपादानम् । इत्यादि बहु-ल्लाधिकारात् सिद्धम् ।

९३१ । घुन्नाग्नि घः प्रायः । ४।४।९१ । धातोः करणाधारयोः पुल्लिङ्गे नान्ति घो भवति प्रायः क्वचिन्न भवत्यपीत्यर्थः । प्रच्छाद्यतेऽनेनेति गिजन्तात् घः ।

९३२ । घेद्वधाद्युपसर्गस्य । ४।१।२१० । धातोरुपान्त्यस्य घप्रत्यये परेणौ परतः ह्रस्वादेशो भवति न च्चेदस्य द्वधाद्युपसर्गा भवन्ति । इति उपान्त्यस्य ह्रस्वः प्रच्छदः, प्लवः, फरः । अधिकरणे एत्यास्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः, आलवः । प्राय इति किम् ? दोहनः, प्रमथनः ।

९३३ । हलो घञ् । ४ । ४ । ९३ । हलन्तात् धातोः
 करणाधारयोः पुत्राम्नि घञ् भवति । पापयादः । लिखन्ति
 लिख्यन्तेऽनेनेति वा लेखः, वेदः, चेष्टः, बन्धः, गिजूङ्
 नेगः, विचैङ् वेदः, मृजो घञ्यरादेशे “मृजु” रित्यकारस्या-
 कारः घञ्युपसर्गस्य चेति दीर्घः, अपामार्गः, आरामः,
 प्रासादः, आपाकः ।

९३४ । तृस्त्रोऽवात् । ४ । ४ । ९४ । अवात्
 तृस्तृभ्यां करणाधारयोः पुत्राम्नि घञ् भवति । अवतारः,
 समघतारः, अवस्तारः ।

९३५ । समश्च ह्रजः । ४।४।९५ । समवाभ्यां ह्रजः
 करणाधारयोः पुत्राम्नि घञ् भवति । संहारः, अवहारः ।

८३६ । खनोऽढढरेकेकवकाश्च । ४ । ४ । ९८ । खनेः
 करणाधारयोः पुत्राम्नि अढ-डर-इक-इकवक-घञ्-प्रत्यया
 भवन्ति । आखनः, आख, आखरः आखनिकः, आखनि-
 कवकः, आखानः, ।

९३७ । दुस्स्वीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः । ४ । ४ । ९९ ।
 कृच्छ्रं दुःखं अकृच्छ्रं सुराम् कृच्छ्रार्थवृत्तेः दुरः अकृच्छ्रार्थ-
 वृत्तिभ्यां स्वीपद्भ्यां परात् धातोः खप्रत्यसो भवति । घञ्
 षपवादः । दुःखेन शक्यते इति दुःशयम्, सुखेन शक्यते इति
 सुशयम्, ईषच्छयम् भवता, दुष्करः, सुकरः, ईषत्करः कटो
 भवता, दुर्बोधं व्याकरणम्, सुबोधं वाक्यम्, ईषद्बोधं
 नाटकम् ।

९३८ । च्चौ कर्त्राप्याद् भूकृत्तः । ४ । ४ । १०० ।
 कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुस्स्वीपद्भ्यः परात् कर्तृवाचिन आत्प्यात्
 कर्मवाचिनश्च च्च्यर्थे वर्तमानात् यथासंख्यं भवतेः कृत्तश्च
 खो भवति । “ सित्यरुर्द्विपत्तश्चानञ्चयस्ये ” ति सम् । दुः-
 खेनात्तादृशेनादृशेन वा भाव्यमिति त्रिगुल्य सः । अस्युक्तमिति
 जातिनिर्देशः इति दुराख्येत्यस्युक्तसमुदायस्य स्वकृतास्युक्तमिति
 समाप्तः । दुराख्यभवम्, स्वाख्यभवम्, ईपदाख्यभव भवता,
 दुःखेनाख्यः क्रियते दुराख्यकरः, स्वाख्यकरः, ईपदाख्यकरः
 देवदत्तो भवता ।

९३९ । आतोऽनः । ४ । ४ । १०१ । कृच्छ्राकृच्छ्रा-
 र्थेभ्यः दुस्स्वीपद्भ्यः परादाकारान्तात् धातोरनप्रत्ययो भवति ।
 प्रापवादः । दुःखेन ग्लायति दुर्ग्लानं, सुग्लानम्, ईपद्ग्लानम्,
 दुर्ग्लानम्, सुग्लानम्, ईपद्ग्लानम्, दुग््लानम्, सुग्लानम्,
 ईपत्पानम्, दुर्धाना ईपद्धाना गौः ।

९४० । शास्युधिद्विशिष्टृषिमृप । ४ । ४ । १०२ ।
 कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यः दुस्स्वीपद्भ्यः परेभ्यः शासादिभ्यः अनो
 भवति । दुःशासनः, दुर्योधनः, दुर्दर्शनः, दुर्धर्षणः, दुर्भर्षणः ।
 योगविभागो हि विकल्पार्थः दुर्दर्शो हि राजा ।

९४१ । निषेधेऽलंखलौ क्त्वा । ४ । ४ । १०३ । निषेधवृ-
 त्तोरलंखल्वोरुपपदयो धातो. क्त्वा वा भवति । अलंखल्वो
 सल्लुक्त्वा, अलं खाले रुदित्वा रुदितेन । नञ्भावे क्तः रोदनेन
 धनम् ।

९४२ । प्राक्काले । ४ । ४ । १४४ । अपरकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे, वर्तमानान् धातोः क्त्वा वा भवति । मुक्त्वा व्रजति, आसित्वा भुंक्ते, स्नात्वा पीत्या व्रजति ।

९४३ । त्व्युदितः । ४ । २ । १६१ । ऊदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये वलादेरिड् वा भवति ।

९४४ । त्तित्र । ४ । १ । १५६ । इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं न भवति । देवित्वा, सेवित्वा, वर्तित्वा, वर्द्धित्वा, एङ् भवति । संसित्वा नलुग्न भवति । पक्षे-श्रुत्वा, स्यूत्वा, पृत्वा, स्रत्वा । इट्येव । कृत्वा, हृत्वा, इष्ट्वा कृत्वा ।

९४५ । यौ हलादेरलस्संस्तवोः । ४ । १ । १५२ । यौ इकारे उकारे च उपान्त्ये सति रलन्तस्य हलादेः धातोः इडादौ सति क्त्वायां च इडादौ क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं वा भवति । लिखित्वा लेखित्वा । श्रुतित्वा श्रोतित्वा ।

९४६ । नश्जस्तित्वि न्युपान्त्ये । ४ । १ । १५० । नशो जान्तस्य च धातोः नकारे उपान्त्ये सति तकारादौ क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं वा भवति । नष्ट्वा, नष्ट्वा, रक्त्वा, रंक्त्वा, भक्त्वा, भंक्त्वा, मक्त्वा, मंक्त्वा ।

९४७ । थफवश्चिलुञ्च्युतितृपिमृपिकृश इटि । ४ । १ । १५१ । नकार उपान्त्ये सति थकारफकारान्तयोः वंचि लुंचि ऋति तृपि मृपि कृश इत्येतेषां च इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं वा भवति । क्लीतिनिषेधे विकल्पः । श्रथित्वा, श्रथित्वा, गुफित्वा, गुंफित्वा, वथित्वा, वंचित्वा, लुंचित्वा,

लुंचित्वा, ऋतित्वा, अर्तित्वा, हृपित्वा उर्पित्वा, मृपित्वा, गर्पित्वा, कृशित्वा, कर्शित्वा ।

९४८ । मृद्मृद्गुद्कुपक्लिश्चद्वसः । ४ । १ । १५८ ।
मृदादीनामिडादौ क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं भवति । मृडित्वा,
मृदित्वा, गुपित्वा, कुपित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा, उपित्वा ।

९४९ । रुद्धिन्मुपिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च । ४ । १ ।
१५९ । रुदादीनां सनि क्त्वाप्रत्ययेच किद्द्वत् भवति ।
इति कित्त्वम् । रुदित्वा, मुपित्वा, गृहीत्वा । “ दोसोमास्थां
कित्ती ” ति इकारः । दित्वा, सित्वा, मित्वा, स्थित्वा ।

१५० । द्दघोर्दः । ४ । २ । १६२ । दाइत्येतस्य
धातोर्धुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये द्त् इत्यर्थं तकारान्त
आदेशो भवति । दत्त्वा ।

९५१ । धाजो हिः । ४ । २ । १६६ । धाजस्तकारादौ
किति प्रत्यये परे हिरादेशो भवति । हित्वा ।

९५२ हाकस्तिव । ४ । २ । १७७ । ओहाक् त्याग
इत्येतस्य तकारादौ क्त्वाप्रत्यये परे हिर्भवति । हित्वा राव्यं
बनं गतः । जग्धद्ः प्ये चेति जग्ध् जग्ध्वा ।

९५३ । त्वोऽनञः प्यः । २ । २ । १७१ । नञ्-
वर्जितादव्ययात् पूर्वपदात् परमुत्तरपदं तदव्ययस्य क्त्वाप्रत्य-
यस्य प्यादेशो भवति समासे । प्ये-अभिभूयस्थितः, आदा-
यगतः । ह्रस्वस्य तञ्जिपति कृनीति तक् प्रकृत्य, प्रहृत्य, अधि-
कृत्य, उच्चैःकृत्य, नानाकृत्य । अनञ इति किम् ? अकृत्वा,

परमकृत्वा ।

९५४ । प्ये । ४।१।१६२ । हनादीनां प्ये लुग्भवति ।
प्रहृत्य, प्रमृत्य, प्रवृत्य, प्रक्षृत्य ।

९५५ । मौ वा । ३।१।२६३ । हनादीनां मकारान्तानां
प्ये लुग् वा भवति । नियत्य नियम्य, आगत्य आगम्य,
विरत्य विरम्य ।

९५६ प्याक्विड् । ४ । १ । १८५ । दीढो घातोः नित्य-
माकारो भवति प्ये अक्विड् इति च प्रत्यये विषयभूते । तेना-
त्वे कृते प्रत्ययो भवति । उपदाय, अवदाय ।

९५७ । मिञ्मीञोरखाचि । ४ । १ । १८६ । मिञ्-
मीञोर्धात्वोः खञ्चर्जिते प्याक्विडिति विषये आकारो भवति
निमायगतः, प्रमायगतः ।

९५८ । लीङ्गलिनात्पोर्वा । ४ । १ । १८७ । लीङ्गलिना-
त्योर्धात्वोः खञ्चर्जिते प्याक्विडिति विषयभूते आकारो भवति वा ।
विलाय, विलीय, प्रभुज्य, उपभुज्य, अनुगृह्य, अनुच, प्रोच्य,
प्रमुच्य, अन्विज्य, समीक्ष्य, उत्तीर्य, विस्तीर्य । गेरिक्केत्या-
दिना णिलुक् उत्तार्य, विस्तार्य, उपभोज्य, अनुभोज्य, अनुमान्य,
अध्याप्य, प्रस्थाप्य, अभिवाप्य, प्रतिपाद्य ।

९५९ । लघोर्हलः प्येऽय् । ४ । २ । १०३ । घातोर्थां
लघुस्ततः परो यो हल् तस्मात् परम्य णेः प्ये नित्यमयादेशो
भवति । प्रशमय्य, प्रतमय्य, प्रकथय्य, प्रगणय्य गतः ।

“ गत्या स्नात्वा नदीतीरे भुङ्क्त्वा पीत्वाम्नु शीतलम् ।

कक्षे विहृत्य तत्तीरे यान मन्दागपे मुत्तम् ॥ १ ॥

९६० । पूर्वाग्निप्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुब् । ४ । ४ । १४५ ।
पूर्वादिपूपपदेषु आभीक्ष्ण्ये च धात्वर्थोपाधौ तुल्यकर्तृकेऽर्थे धातोः
खमुब् वा भवति । पूर्वं भोजम्, पूर्वं भुक्त्वा, अप्रेभोजम्,
अप्रेभुक्त्वा । प्रथमं भोजम्, प्रथमं भुक्त्वा, आभीक्ष्ण्यं—

९६१ । भृशभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग्द्विः । २ । ३ । २ ।
क्रियायाः साकल्यमवयवक्रियाणां च साकल्यं कार्त्स्न्यं
भृशार्थः, पौन पुन्यमावृत्तिराभीक्ष्ण्यं सातत्यं, क्रियान्तरैरव्यव-
धानमविच्छेदः एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्प्रा-
गतिशायिकादेः पूर्वमेव द्विरुच्यते । भोजं भोजम्, भुक्त्वा
भुक्त्वा व्रजति । पायपायम्, पीत्वा पीत्वा व्रजति ।

ईक्षमीक्षं तदा घाले, रोदरोदं च मामनु ।

आयनायं निवृत्ताया जीवेदेकाकिनी कथम् ॥ १ ॥

९६२ । आप्यादाक्रोशे । ४ । ४ । १४८ । कर्मणः
परात् तुल्यकर्तृकेऽर्थे करोतेः खमुब् वा भवति आक्रोशे
गम्यमाने । चोरंकारं, चोरकृत्वा आक्रोशति चोरोऽस्तीत्या-
क्रोशतीत्यर्थः ।

९६३ । तदर्थायां क्रियायां वुण् लट् च । ४ । ४ ।
१८४ । धातोः वुम्, वुण्, लट् च भवति क्रियायां तदर्था-
याम् । यस्माद्धातोः स तुम् प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत्
क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति, हर्तुं व्रजति, भोक्तुं ददाति,
भोजको व्रजति, भोजकं कुलं व्रजति, भोक्ष्ये इति व्रजति ।

९६४ । लेङ्गुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके । ४ । ४ । १८६ ।
धातोर्लेङ्गुगौ भवतः, तदर्थायां क्रियायां वर्तमाने इच्छार्थे
तुल्यकर्तृके उपपदे, यस्माद्धातोः लेङ्गुमावुत्पद्यते तदर्थस्य
तेत् कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । मोक्तुमिच्छति मोक्ष-
सुप्तमनुभवति मयि ।

॥ इति कृदन्तपरिच्छेदः समाप्तः ॥

एभ्यद्दुद्दिवृपुञ्जीञ्जुत्तद्रुच्युर्जुजादयः ।
एकादशेति शब्दानुशासने धातयो मताः ॥ १ ॥
एभ्यद्ब्रह्मादयश्चैकं शपा सामान्यदर्शनात् ॥
शेषास्तु धातवोऽष्टापि नवैते परिकीर्तिताः ॥ २ ॥
गहनं व्याकरणं स्यात्, तत्रापि प्रक्रिया महागहनम् ॥
लिङ्गुङ्सन्यङ् कष्टं तस्मादपि चेत्परं महाकष्टम् ॥ ३ ॥
अर्थान् सुखेतरार्थान्, आगमभानुः मकाशयति नित्यम्
तस्याप्युदयं कुर्वद् व्याकरणं तद्बुद्धिर्भोष्यम् ॥ ४ ॥
अथ केपांचित् धातूनां प्रक्रियाविशेष उच्यते—

‘हन हिंसागत्योः ततो लट् तस्य तिषादयः इदादेः इट्ठुङ्गिति
शपो लुक् हन्ति । “ हन्मन्यमित्यादिना नकारस्य लुक्
हतः । गंहनित्यादिनोपान्त्यस्य लुक् घ्नन्ति । हंसि, हयः,
हय । हन्मि, हन्वः, हन्मः ।

९६५ । यङ्घ्नः स्वेज्जे चाङ् । १ । ४ । ५८ ।

आङ्पूर्वाद् यमेः हन्तेश्च लस्तद्धो भवन्ति कर्मण्यसति ।
स्वे आत्मीये चांगे कर्तुः कर्मणि । आहते, आघ्नाते, आघ्नते,
आहसे, आघ्नाये, आहध्वे, आघ्ने, आहन्वहे आहन्महे ।
लङि— ला इति लुक् अहन्, अहताम्, अघ्नन्, अहन्,
अहतम्, अहत, अहनम्, अहन्व, अहन्म, आहत, आघ्ना-
ताम्, आघ्नत, आहयाः, आघ्नायाम्, आहध्वम्, आघ्नि,
आहन्वहि, आहन्महि । लेटि—हन्तु, हताद्वा, हताम्, घ्नन्तु ।

९६६ । शाध्येभिजहि । ४ । २ । ३३ । शाध्येधिज-
हीति निपात्यन्ते । शाधीति शास्तेः प्रकृतेर्यद्भङ्गुगन्तस्य च हौ
शाभावः हो घश्च निपात्यते । एधीति अस्तेः हौ एत्वम्
हो घश्च, जहि इति हन्तेर्हौ जभावः, यद्भङ्गुगन्तस्यापि
जहि, हताद्वा, हतम्, हत, हनानि, हनाव हनाम । आहताम्,
आघ्नाताम्, आघ्नताम्, आहस्व, आघ्नायाम्, आहध्वम्,
आहनै, आहनावहै, आहनामहे । लेटि—हन्यात्, हन्यातामि-
त्यादि । आघ्नीत, आघ्नीयातामित्यादि । कर्मणि हन्यते इत्यादि ।

९६७ । लिङि च । ४ । २ । १२३ । हन्तेर्लुङि लिङि
च विषये षधादेशो नित्यं भवति । अत इति लुक् षध्यात्,
षध्यास्तामित्यादि । आषधिषीष्ट, आषधिषीयास्तामित्यादि ।
कर्मण्यस्येवम् । वधिषीष्ट । विति तु घानिषीष्ट, घानिषीयास्ता-
मित्यादि । लिटि—

९६८ । हिघ्नोऽङ्के कुः पूर्वात् । ४ । १ । ७१ । डव-
र्जिते प्रत्यये परे हिघ्नोर्धात्वोर्द्धिर्भावे पूर्वस्मात्परगोरादे कव-

गर्देशो भवति । जघान, जघन्तुः, जघ्नुः, जघनिथ, जघन्थ, जघन्थुः, जघन, जघन, जघान, जघनिथ, जग्निम । आजघ्ने, आजघ्नाते इत्यादि । कर्मण्यप्येवम् । लुङि—वधादेशे—अवधीत्, अवधिष्ठामित्यादि । तद्ध्रु—

९६९ । घ्नो वधस्तद्धि लुङि । ४ । २ । १२२ । हन्-स्तद्धि लुङि वधादेशो वा भवति । आवधिष्ट, आवधिषाताम्, आवधिषत इत्यादि । वधादेशाभावे—

९७० । घ्नः । ४ । २ । २४५ । हन्स्तद्धि सकारादौ सिप्रत्यये परे कित्कार्यं भवति । तेन “हन्मनित्यादि भवति । आहत, आहसाताम्, आहसत इत्यादि । कर्मणि अवधि, अवधिषातामित्यादि । अघानि अहसातामित्यादि । ङिटि अघानि, अघानिषातामित्यादि । लुटि - हन्ता, हन्तारौ इत्यादि । कर्मण्यप्येवम् । ङिटि तु घानिता इत्यादि । लृटि—“ऋघ्नःस्ये” इतीट् हनिष्यतीत्यादि । ङिटि—घानिष्यते इत्यादि । लृङि—अहनिष्यन् इत्यादि । ङिटि अघानिष्यत इत्यादि । लटः शतृ घनन्, घनन्तौ, घनन्तः इत्यादि । स्त्रियां घन्ती, आघ्नानः, आघ्नाना, आघ्नानाम् इत्याद्यशेषं सुबोधम् । लिटः—

९७१ । गम्हन्विद्दृशिविशो वा । ४ । २ । १३६ । गम्हन्विद्दृशविश् इत्येतेभ्यः कस इद् वा भवति । जघ्निवान् जघन्वान् । स्त्रियां—जघ्नुषी । यङि—

९७२ । घ्नो घ्नी हिंसायाम् । ४ । २ । ९० । हनेर्घातोः

हिसापामर्थे त्रतमानस्य यद्धि घ्नी इति ईक् अलुक् च निपात्यने
जेन्नीयते । गतौ जंघन्यते । णिनि-

९७३ । घ्नी नस्तोऽञ्जिणे । ४ । १ । २३८ । हन्तेर्णि-
णश्चर्जिते ङ्णिति नकारस्य तकारो भवति ।

९७४ । हो घः । ४ । १ । २३९ । हन्तेर्ङ्गिति हकारस्य
घकारो भवति । घावयति, अजीहतत । सनि—

९७५ । ह्यनः । ४ । १ । २४० । इणितिदेशस्य गमेः
हन्तेश्चाचो जलादौ सनि परे दीर्घो भवति । जिपांसति,
हन्ता, हतः हत्वा, उपहत्य, घातंघातमित्यादि । इण् गतौ
एति, इतः । हिणोऽचीकः इलेले यञ् । ४ । २ । १ । इति
यन् । यन्ति । एपि, इथः इथ, एमि, इवः इमः । लङि—पेन्,
पेताम् ।

९७६ । यसः । । । । इण इकश्च अस्मुवि इत्य-
स्यच धायचः लङ्लुङ्लृङ्ङ्विपयेभारैजासन्न ऐकार आकारश्चा-
देशो भवत्यमाह्नयोगे । यञ् लुगपवादः । आयन्, ऐः ऐतम्, ऐत,
आयम्, ऐव, ऐम । लटि—एतु इताद्वा इताम्, यन्तु, इहि
इताद्वा, इतम्, इत, अयानि, अयाव, अयाम । लटि—इयात्,
इयाताम् इत्यादि । कर्मणि—ईयते इत्यादि । लिङि—ईयात्
ईयास्तामित्यादि । कर्मणि एषीष्ट । ङिति—आयिषीष्ट ।
लिटि—

९७७ । पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः । ४ । १७६ । द्विर्भावे
यः पूर्वस्तस्य इवर्णोवर्णयोरश्चेऽचि परे यथासंख्यं इयुवौ

भवतः । इयाय । किति दीर्घ एष । ईयतुः, ईयुः इययिथ, ईयथुः, ईय, इयाय, ईयिच, ईयिम । कर्मणि— ईये ईयाते इत्यादि । लुटि— एता, एतारौ इत्यादि । निटि आयिता । लृटि—एष्यति । निटि—आयिष्यते । लृडि—ष्येत्, ष्येतामित्यादि । निटि—आयिष्यत, आयिष्येतामित्यादि ।

९७८ । गेत्यो । ४ । २ । १२४ । इण इकरश्च लुडि गा इत्यादेशो भवति । धुपेत्यादिना सेर्लुक् अगात्, अगाताम्, अगुः । इत्यादि । कर्मणि—अगायि अगासाताम्, अगासत इत्यादि । निटि—अगायि, अगायिषताम्, अगायिषत इत्यादि ।

९७९ । णौ गमज्ञाने । ४ । २ । १२५ । एतयो णौ प्रत्यये परेऽज्ञानेऽर्थे गम् भवति । इदमर्थविशेषणमिण एवेकोऽसभवात् । गमयति ग्रामम् । ज्ञाने—अर्थान् सप्रत्याययति । लुडि अजीगमत् ग्रामम्, अर्थान् सप्रत्याययत् ।

९८० । सनीडश्च । ४ । २ । १२६ । सनि इक् एत्योश्च गम भवत्यज्ञाने । जिगमिषति ग्रामम्, अर्थान् प्रतीविषति । शत्रानशौ—यन्, यन्तौ, यन्नः इत्यादि । स्त्रियां यती इत्यादि । यत् इत्यादि । इयानः इयानावित्यादि ।

९८१ । श्रुविण्वस्सदोऽनुवचश्च कर्तरि भूते । १ । ४ । ८१ । श्रुवादिभ्यः कर्तारे भूतसामान्ये लिटः क्वसुर्भवति अनुवचश्चकानः । इति कर्तरि भूतसामान्ये भवन् । क्वसुः लिटः

स्थाने भवति भूतसामान्ये लिटि अस्मादेव वचनात् भवति पूर्ववत् पश्चात् द्विर्वचनम् इयादेशे दीर्घश्च । उपेयिवान्, उपेयुषी, उपेयिवत् । एता, इतः इतवान्, इतवती, इतवत्, उपेत्य, आयमायम् ।

९८२ । ल्येतेरित् । ४ । २ । ६ । उपसर्गात् परस्य इण्घातोरिक क्किति यकारादौ लादेशे परे इकारो भवति । “यङ्लेहीत्यादिदीर्घे ह्रस्वः । समियात्, समियास्ताम्, समियासुरित्यादि । उदियात्, उदियास्ताम्, उदियासुरित्यादि । अन्वियात्, अन्वियास्ताम्, अन्वियासुरित्यादि । अभीयात्, अभीयास्ताम्, अभीयासुरित्यादि । ह्रस्वे कृते पुनर्दीर्घ इति दीर्घः । पुनः ह्रस्वो न भवति निमित्ताभावात् । लीति किम् ? समीयते, उदीयते । इक इति किम् ? एयात्, समेयात् । इङ् अभ्ययने इङ्ङिक्कावध्युपसर्गे न व्यभिचरत इति वचनादधिपूर्वः अधीते, अधीयाते, अधीयते इत्यादि । लङि—इयादेशे कृते ऐच् अध्येत, अध्यैयाताम्, अध्यैयत इत्यादि । अधीताम्, अधीयाताम्, अधीयताम् इत्यादि । लैङि—अधीयीत, अधीयीयाताम्, अधीयीरन् इत्यादि । कर्मणि—अधीयते, अधीयेते, अधीयन्ते इत्यादि । लिङि—अध्येषीष्ट अध्येषीयास्ताम्, अध्येषीरन् इत्यादि । विति—अध्यायिषीष्ट, अध्यायिषीयास्ताम्, अध्यायिषीरन् इत्यादि ।

९८३ । गाङ् लिटि । ४ । २ । १२७ । इङ् लिटि गाङ् भवति । अधिजगे, अधिजगाते, अधिजगिरे, अधिज-

गिपे इत्यादि । लुङि—

९८४ । लुङ्लुङ्णौ सन्डे वा । ४ । २ । १२८ । इङ्ः
लुङि लुङि सन्परे डपरे च णौ गाङ् वा भवति । ' गाङ्-
कुटाङ्ङिद्वदाङ्णि ' इति ङिद्वद्भावः, ' ईहल्यप्ये ' इति ईत्वम्
अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगीपत इत्यादि । गाङ्भावे
अध्यैष्ट, अध्यैपाताम्, अध्यैपत इत्यादि । कर्मणि-अध्यगा-
यि, अध्यगायिपाताम्, अध्यगायिपत इत्यादि । गाङ्भावे
अध्यायि, अध्यैपाताम्, अध्यैपत । ङिति-अध्यायि, अध्या-
यिपाताम्, अध्यायिपत इत्यादि । लुङि—अध्यगीष्यत,
अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त इत्यादि । गाङ्भावे—अध्यैष्यत
अध्यैष्येताम्, अध्यैष्यन्त इत्यादि । कर्मणि अध्यायिष्यत
इत्यादि । लुटि अध्येता, अध्येतारौ, अध्येतार इत्यादि । लुटि
अध्येष्यते, अध्येष्येते, अध्येष्यन्ते इत्यादि । ङिति-अध्यायि-
ष्यते, अध्यायिष्येते, अध्यायिष्यन्ते इत्यादि । णौ सनि—
अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । णौ डे—अ-
ध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । निग्रहणं किम् ? " सनीङ्-
इचेति गमादेश, इघ्न " इति दीर्घः, अधिजि-
गांसते व्याकरणमित्यादि समस्तं सप्रपञ्चं शब्दानुशासनं
विद्वद्भिरुन्नेतव्यम् ।

इति धातुप्रत्ययसिद्धिः ।

“ व्याकरणोदधिं तीर्त्वा, प्राप्तुं भावशुभामृतम् ।
 बालानामृजुमार्गोऽयं संक्षेपेण प्रदर्शितः ॥ १ ॥
 दयापालकृता स्रग्धत् रूपसिद्धिर्विवर्द्धताम् ।
 भूमावियं समो भेत्री विगिने भानुरदिमवत् ॥ २ ॥

॥ इति दयापालमुनिकृता रूपसिद्धिः समाप्ता ॥

